

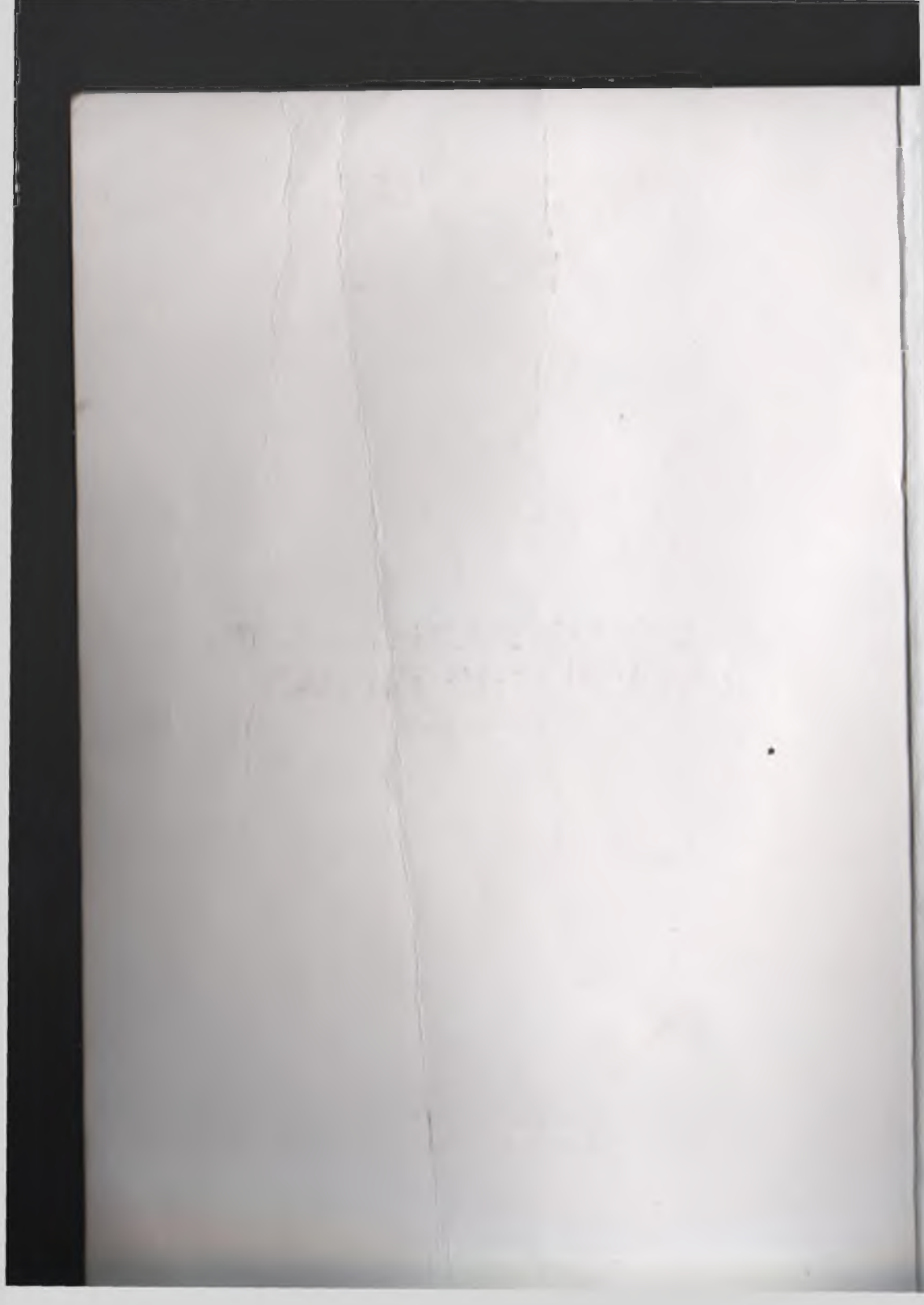


ISBN 978-9943-372-09-2



ХАЛҚАРО
МУНОСАБАТЛАР ВА
ДИПЛОМАТИЯ ТАРИХИ





Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон
Миллий университети
Тарих факультети
“Жаҳон тарихи” кафедраси

ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАР ВА ДИПЛОМАТИЯ ТАРИХИ

(Ўқув қўлланма)

«Тафаккур» нашриёти
Тошкент — 2009

Тузувчилар: т.ф.н., доц. А.Холлиев
т.ф.н., доц. А.Татибоев
т.ф.н., доц. С.Атабекова
т.ф.н., доц. У.Рахмонов
т.ф.н., доц. С. Габриэльян
к.ўқ. Ш.Исомитдинова
к.ўқ. А.Раззоқов
ўқ. О.Маҳмудов.

Такризчилар:
т.ф.д., проф. С.Телеукулов — Тошкент давлат Педагогика Университети
Тарих факультети “Хорижий мамлакатлар тарихи” кафедраси мудири
т.ф.д., проф. Э.Нуриддинов — ЎзР ФА Тарих институти “Замонавий
тарих ва халқаро муносабатлар” бўлими етакчи ходими
т.ф.н., доц. Я. Гаффоров — ЎзМУ тарих факультети “Жаҳон тарихи”
кафедраси мудири

Масъул муҳаррир: т.ф.н., доц. А. Ҳоллиев

Мазкур қўлланма ЎзМУ Илмий-методик кенгашининг 2007 йил 26
июнда бўлиб ўтган 8-сонли мажлисида тасдиқланган.

Ушбу ўқув қўлланмада чет эл мамлакатларининг халқаро муносабатлари ва
дипломатияси тарихига оид долзарб масалалар куриб чиқилган. Муаллифлар халқаро
муносабатлар ва дипломатия тараққиётининг асосий босқичлари, йўналишлари
ва тенденцияларини алоҳида давлатларнинг ташқи сиёсати негизида таҳлил
қилишган. Халқаро муносабатлар ва дипломатия тарихини ёритишга тааллуқли
турли фактик маълумотлар қўлланмада умумлаштирилган.

В данном учебном пособии рассматриваются актуальные вопросы истории
международных отношений и дипломатии зарубежных стран. Авторы анализируют
основные этапы, направления и тенденции развития международных отношений
и дипломатии в контексте внешней политики отдельных государств.

В пособии обобщены различные фактические данные, касающиеся описания
истории международных отношений и дипломатии.

The vital questions of the history of international relations and diplomacy of foreign
countries are considered in the given textbook. The authors analyze main stages, directions
and tendencies of international relations and diplomacy development in context of the
concrete states foreign policy. The textbook generalizes various factual data relevant for
description of the history of international relations and diplomacy.

ISBN 978-9943-372-08-5

© «Тафаккур» нашрияти, 2008

КИРИШ

Халқаро муносабатлар энг қадимги замонларда ҳар қандай жамият, давлат ва ҳаттоки алоҳида инсоннинг ҳаётида ўта муҳим роль ўйнаб келган. Миллатларнинг келиб чиқиши, турли ижтимоий тартиботларнинг шаклланиши, сиёсий тизимларнинг ўзгариши, ҳар хил маданиятларнинг интеграцияси ва ўзаро таъсири, фан ва санъатнинг ривожланиши, иқтисодий ва технологик тараққиёт, давлатлараро чегараларнинг юзага келиши, давлатлар ўртасидаги тўқнашувлар ва ҳамкорлик — буларнинг барчаси халқаро муносабатлар ва дипломатик алоқалар билан бевосита боғлиқдир.

Ҳозирги давр — иқтисодий, молиявий, сиёсий, маданий соҳалардаги глобал интеграция даври бўлиб, шу пайтгача мисли кўрилмаган даражада халқаро муносабатлар аҳамиятининг ўсишини рағбатлантирмоқда. Ахборот ва бошқа соҳаларга оид замонавий технологиялар туфайли алоҳида инсон, алоҳида шахс халқаро муносабатларнинг оддий объектидан уларнинг тўла қимматли субъектига айланмоқда.

Янги ижобий имкониятларнинг яратилиши ҳамда глобал хавфсизликка нисбатан янги таҳдидлар ва чақириқларнинг юзага келиши халқаро муносабатларнинг бутун тартибини тубдан ўзгартирмоқда.

Мустақил ривожланиши 1991 йилдан бошланган суверен Ўзбекистон давлати, жаҳон ҳамжамиятига ўзаро ҳурмат ва тенг ҳуқуқли ҳамкорлик тамойиллари негизида интеграциялашиш катта улкан тарихий аҳамиятга эга стратегик вазифани ўз олдига қўйиб, халқаро муносабатларнинг замонавий тизимида мунжуд бўлган ғоят зиддиятли ва кўп маъноли жараёнлар ва қиёсаларнинг таъсирини тўла равишда сезмоқда. Айнан шунинг учун халқаро муносабатлар ва дипломатия тараққиётининг ўта бий жаҳон тажрибасини ўрганиш нафақат билим орттиришга нисбатан мисоли сифатида намоён бўлмоқда, балки улкан амалий аҳамиятга ҳам эгадир.

Китобхонлар ҳукмига тақдим этилган ушбу ўқув қўлланма Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети тарих факультети “Жаҳон тарихи” кафедраси ўқитувчилари жамоаси томонидан тайёрланган. Қўлланма “Тарих” мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабаларга халқаро муносабатлар ва дипломатия тарихи ҳамда жаҳон тарихининг бошқа жабҳаларини ўқитишга оид тўпланган тажрибани умумлаштиради. Шу билан бир қаторда, қўлланма халқаро муносабатлар ва жаҳон дипломатияси тарихини ўрганишга у ёки бу даражада эҳтиёж сезувчиларнинг барчаси учун маълум қизиқиш уйғотиши мумкинлигига муаллифлар умид қиладилар.

Қўлланма муаллифлари қуйидагилардан иборат: т.ф.н., доц. А. С. Татибоев — “Кириш”, “Халқаро муносабатлар замонавий тизимининг шаклланиши ва ривожланиши”; т.ф.н., доц. У. В. Рахмонов — “Қадимги Шарқда халқаро муносабатлар ва дипломатия”; катта ўқитувчи Ш. Исомитдинова — “Қадимги Юнонистонда халқаро муносабатлар ва дипломатия”, “Қадимги Римда халқаро муносабатлар ва дипломатия”, ўқитувчи О. Махмудов. — “Ўрта асрларда Шарқ мамлакатларининг халқаро муносабатлари ва дипломатияси”, т.ф.н., доц. С. Ф. Атабекова — “Ўрта асрларда Европада халқаро муносабатлар ва дипломатия”, т.ф.н., доц. А.Г. Холлиев — “XVII — XVIII асрларда халқаро муносабатлар ва дипломатия”, т.ф.н., доц. С. Н. Габриэльян — “XVIII охири — XX бошида халқаро муносабатлар ва дипломатия”, катта ўқитувчи А. А. Раззоқов — “Энг янги даврда халқаро муносабатлар ва дипломатия”.

ҚАДИМГИ ШАРҚДА ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАР ВА ДИПЛОМАТИЯ

1. Қадимги Месопотамия (икки дарё оралиғи).
2. Қадимги Миср.
3. Хетт подшолиғи.
4. Оссурия давлати (мил. авв. I мингйиллик).
5. Қадимги Ҳиндистон.
6. Қадимги Хитой.

Милоддан аввалги III — II мингйилликлардаги Месопотамиянинг ташқи сиёсий тарихи, биринчи гада, Месопотамия ичкарасида мавжуд бўлган давлатлар ўртасидаги муносабатлар тарихидир. Ёзув олди даврининг охири ва илк сулолалар даврининг бошида Месопотамияда йигирмага яқин “ном” турдаги шаҳар-давлатлар мавжуд эди. Месопотамияда гегемонлик қилишга қаратилган даъволар даставвал “Киш подшоши” унвонига эга бўлиш билан боғлиқ бўлганди. “Киш лугали” унвони подшо — гегемоннинг анъанавий унвони бўлиб қолди.

Месопотамиянинг ташқи алоқалари асосан шарқ томон қаратилган эди. Милоддан аввалги IV мингйилликда Месопотамия Эроннинг ясси тоғлик ҳудудлари билан жадал сиёси алоқаларига эга бўлган.

Милоддан аввалги III мингйилликда Месопотамияга келтирилган маҳсулотларнинг аксарият қисми айнан савдо орқили таъминланарди. Бу эса табиийки, савдо алмашувининг шунга қўйилган тартибини назарда тутди. Қолаверса, савдо марфонларининг эркин қатновини таъминловчи узаро шифоқатлар ҳам мавжуд бўлиши керак эди.

Киш ҳукмдори Менбарагесси (мил. авв. 2600 й.) киширокидаги бизга маълум бўлган ҳарбий тўқнашувлардан энг қадимгиси Элам билан боғлиқ эди. Элам кейинги асрлар

давомида Месопотамия давлатларининг энг хавфли душмани бўлиб келди. Месопотамия айнан шу пайтда тўхтовсиз ҳарбий тўқнашувлар даврига кириб борганди. Киш ҳукмдорларидан ташқари, Ура, Урука, Лагаш ҳукмдорлари ҳам ўзларини “Киш подшоси” деб номлай бошладилар. Аккад сулолаларига тегишли бўлган шоҳлар кейинчалик ушбу унвонни ўзларининг унвонлари қаторига киритдилар. Икки йирик “ном”лар — Лагеш ва Умма ўртасида икки асрдан кўпроқ вақт давомида чўзилган тўқнашувни ҳамда “Киш подшоси” Месилимнинг ушбу низода ўйнаган ролини ёритиб берадиган бир қатор матнлар бизгача етиб келган. Бу ердаги воқеалар “икки даражада” рўй берди: Энлиль (Шумернинг олий худоси) Нингерсу (Лагашга ҳомийлик қилган худо) ва Шара (Умма шаҳрига ҳомийлик қилган худо) ўртасида чегара ўрнатди, яъни улар ўртасидаги низони ҳал этди. “Ном”лар ўртасидаги тўқнашув шундай қилиб, ушбу “ном”ларнинг илоҳлари ўртасидаги низо сифатида ифодалангани ва худолар орасида ҳал этилади. Демак, бизга маълум бўлган энг қадимги келишувлардан бирида замонавий халқаро — ҳуқуқий амалиётнинг кўплаб элементларини кўришимиз мумкин: аниқ белгиланган ерларга эгаллик қилиш даъволари негизида юзага келган низо, ҳакамлар суди, жанжалда иштирок этган биринчи томоннинг талаш бўлиб турган ерлар устидан суверенитетининг тан олиниши ҳамда шу пайтнинг ўзида иккинчи томонга ушбу ерларнинг ижарага топширилиши. Тўқнашув гоҳ пасайиб, гоҳ авж олиб, Умма ҳукмдори Лугаль загеси Лагашни ҳал қилувчи маглубиятга учратмагунча (тах. мил. авв. 2312 й.) давом этди. Лугальзагеси ҳеч қандай истилочилик мақсадларга эга бўлмаганлигига инонтитарди ва фақат “адолатни” тиклаганлигини таъкидлайди.

Шу тарзда Месопотамия давлатлари ўртасидаги энг қадимги ва яхши ҳужжатлаштирилган тўқнашувлардан бири яқунланди. Бўлиб ўтган воқеаларнинг кўплари ҳамда тўқнашув ҳақидаги расмий хабарларнинг фразеологияси (барқарор сўз бирикмалари ва иборалар) уч — тўрт минг йилдан сўнг рўй берган жараёнларни ҳайрон қоларли даражада эслатади.

Мамлакатни бирлаштиришга қаратилган тенденция ҳақида “Мамлакат лугали” деб номланган янги унвоннинг пайдо

бўлиши далолат беради. Милоддан аввалги III – II мингйилликларда марказдан қочирма кучлар марказга интилма кучлардан қудратлироқ эдики, бунинг оқибатида сиёсий тарқоқлик ҳолати ўша даврдаги Месопотамия учун хос эди.

Бутун Месопотамия худудларини ўз ичида қамраб олган давлатни биринчи бор Саргон барпо этди. Ушбу давлат ўзининг ички тузилиши жиҳатидан ҳам конфедерация, ҳам марказлашган давлатни эслатадиган кўриниш касб этганди. Саргон томонидан барпо этилган давлат Осиёдаги биринчи “буюк” давлат эди, Яқин Шарқда эса иккинчи (Мисрдан сўнг). Олд Осиёдаги халқаро вазият шаҳар-давлатлар ва уларга тўғридан-тўғри таҳдид солган “буюк” давлат ўртасидаги қарама-қаршилик билан ифодаланади. Шарқ (Элам) ва ғарбга (Сурия) қаратилган юришлар энди Месопотамия ҳукмдорлари учун анъанавий тусга кирди. “Тўрт иқлим подшоси” Нарам-Син ва эламликлар ҳукмдори Хит ўртасидаги бизга маълум бўлган биринчи халқаро шартнома Элам замонидан ҳозирги кунгача етиб келган. Ушбу шартномага кўра Элам подшосининг мажбуриятлари қуйидагилардан иборат эди:

1. Аккадага нисбатан тўла лояллик (самимият) (Эламда Нарам-Синга нисбатан ганимликка йўл қўймаслик, Аккаднинг ҳар қандай душманларига қарши ҳаракатларда унга ҳарбий ёрдам кўрсатиш);

2. Қочоқларни тутиб бериш, яъни Нарам-Синга душманлик қилганларга паноҳ беришдан воз кечиш.

Асосан Элам билан олиб борилган урушлардан ташқари рўй берган ташқи сиёсий воқеалар ҳақида маълумотлар кам. Элам билан муносабатлар ёмон ёки жуда ёмон ҳолатда бўлар эди. Шу пайтгача мутлақо нуфузга эга бўлмаган Бобилнинг сиёсий тартибсизлик шароитида юксалиши нафақат ҳарбий муниффақиятлар, балки мақсадга интилувчан ва ўта усталик билан олиб борилган дипломатиянинг натижаси эди. Сулолавий никоҳлар тўғрисида ҳам маълумотлар учрайди. Иттифоқлар (тенг ҳуқуқли ёки тенгсизми, лекин барибир умри қисқа) кўплаб миқдорда тузиларди. Агар иттифоқ тенг ҳуқуқли бўлмаса, унда подшо — гегемон қарам подшоликларга, уларни доимо назорат қилиш мақсадида, ўзининг “маслаҳатчиларини” (ҳазиану)

кюборарди. Қарам подшолар бундай иттифоқнинг раҳбарига юборган мактубларида уни “ота” ёки “хукмдор” деб номлашади. Уларнинг мажбуриятлари афтидан, битимларда аниқ белгиланган ва биринчи галда ҳарбий ёрдам кўрсатишдан иборат бўлган. Иттифоқ тузилиши худолар олдида қасам ичиш билан мустаҳкамланган. Сиёсий мақсадларга эришиш йўлида ҳарбий куч, айёрлик, пора бериб сотиб олиш, исёнларни келтириб чиқаришдан фойдаланилган. Ушбу барча усулларни Бобил сулоласи энг муваффақиятли тарзда қўллаган.

Сиёсий мақсадларга эришиш йўлида иқтисодий “ёрдам” дан фойдаланилган ҳолат ҳужжатлар негизида ўз тасдиғини топган тарзда биринчи маротаба тарихда Мари ва Бобил ўртасидаги муносабатларда қайд этилган.

Ҳаммурапи барпо этган давлат, гарчанд, у ўз бунёдкоридан кейин кўп умр кўрмаган бўлса ҳам, бутун Месопотамияни ва ҳаттоки Эламнинг бир қисмини қамраб олганди. Айнан Ҳаммурапи ва унинг ворислари давлати марказлашган давлат деб номланиши мумкин.

Милоддан аввалги II мингйилликнинг ўрталарида Яқин Шарқда сиёсий вазият қуйидагича кўриниш касб этди. Маълум даражада бир-бировига тенг ҳисобланган бир неча “буюк” давлатлар мавжуд эди: Миср, Касситлар Бобили, Шимолий Месопотамиядаги Митанни давлати ва Кичик Осиёдаги Хетт подшолиги. Сурия, Фаластин, Финикия, Шимолий Месопотамия ва Кичик Осиёдаги кичик ва майда подшоликлар ёки князликлар юқорида кўрсатиб ўтилган “буюк” давлатларга қарам бўлиб қолдилар.

“Буюк” давлатлар подшолари ўзаро ёзишмалар чоғида бир-бировларини “биродар” деб номлашган. Муайян муносабатларга тўхталадиган бўлсак, улар, албатта, давр талаби ва кучларнинг амалдаги нисбатига асосланарди. Миср маликасига уйланиш масаласига Бобил хукмдорлари улкан ташқи сиёсий обрўга эга бўлиш имконияти сифатида қарардилар. Аммо фиръавнлар бунга нисбатан ўзгача фикрга эга эдилар: улар бундай никоҳни Мисрнинг обрўсипи ерга урадиган деб ҳисоблашарди.

Ўзаро совғалар алмашиш дипломатик муносабатларнинг муҳим таркибий қисми эди. Ҳам Бобил, ҳам Оссурия, ҳам

Митанни подшолари ўз мактубларида фиръавндан кўпроқ олтин юборишни том маънода ялиниб- ёлвориб сўраган. Куриб чиқиляётган даврнинг охирига келиб Яқин Шарқдаги сиёсий вазият сезиларли даражада ўзгарган: Митанни ва Хатти йўқ бўлиб кетди, Бобил ва Миср заифлашди, Оссурия ва Элам эса ўта кучайди.

Дипломатиянинг қадимги Мисрнинг сиёсий ҳаётида уйнаган роли ҳақидаги сақланиб қолинган маълумотлар асосан гиксослар ҳукмронлиги ва кейинги Янги подшолик даврига оид.

Гиксослар ҳукмдорлари, Миср фиръавнлари каби ўз ҳокимиятини бутун Нил водийсига ёйишди. Ушбу даврда Миср сиёсий жиҳатдан, гиксос фиръавнларига нисбатан ўз қарамлигини тан олган бир қатор унчалик катта бўлмаган эгаликлардан иборат эди. Айни ўша пайтда Миср ва Осиё мамлакатлари ўртасида қалин иқтисодий ва маданий алоқалар ўрнатилди.

Нил водийсининг жанубида, Фивада, ўзларини фиръавнлар деб эълон қилган юқори Миср ҳукмдорларининг маҳаллий сулоласи юксала бошлади. XVII сулолага оид Фива фиръавнларининг гиксослар ҳукмдори Апопига қарши олиб борган озодлик кураши даврида Мисрда юзага келган мураккаб сиёсий вазият ҳақида бизга маълум бўлган манбалар далолат беради.

Ушбу курашда дипломатик ёзишмалар, элчиларни юбориш, иттифоқлар ва битимлар тузиш ҳамда сулолавий никоҳлар катта роль уйнаган. Гиксослар ҳукмронлиги давридаги Мисрнинг давлат тузилиши турли шартномаларнинг имзоланиши ҳамда гиксос ҳукмдорлари ва уларга қарам бўлган маҳаллий ҳокимлар ўртасидаги сулолавий никоҳларнинг юзага келишини рағбатлантирарди.

Гиксосларга қарши узоқ давом этган озодлик кураши Фива фиръавнларининг тула ғалабаси билан якунланди. Янги подшолик даври қадимги Миср дипломатиясини Ал-Амарна архивида топилган хатлар ажойиб тарзда тасвирлаб беради. Ал-Амарна архиви — мил. авв. XIV асрга оид тарихий матнларнинг ноёб мажмуасидир. Ал-Амарна архивининг деярли барча сопол лавҳаларида дипломатик тусдаги хатлар қайд этилган. Ушбу

хатлар Аменхотеп III ва Аменхотеп IV саройига Бобил, Митанни, Оссурия, Хеттлар подшолиги, Арцава мамлакати, Кипр ороли ҳамда Миср томонидан бўйсундирилган Фаластин, Сурия, Финикия шаҳар-давлатлари ҳукмдорларидан етиб келган. Ушбу тарихий даврда Миср Яқин Шарқнинг энг қудратли давлатларидан бири эди. Даставвал фақат Митанни ва касситлар Бобилни унга тенг келадиган давлатлар эди Аменхотеп IV ҳукмронлиги даврида эса Кичик Осиёда Хеттлар подшолиги анчагина кучайди.

Ушбу даврда Мисрнинг Осиёдаги эгаликлари Амуру, Упе ва Ханаан деб ном олган йирик ҳудудий қисмлардан — “вилоят”лардан иборат эди ва мисрлик ноиблар томонидан бошқариларди. Олд Осиёда Миср ҳокимияти остидаги ерларни идора қилишга тааллуқли масалалар билан подшонинг “Фиръавн мактублар уйи” номли махсус муассасаси шуғулланган. “Фиръавн мактублари уйи”га раҳбарлик қилган амалдор жуда катта таъсирга эга бўлган. Ушбу шахс Мисрнинг Олд Осиёдаги эгалиklarини бошқаришга оид барча масалалар бўйича фиръавннинг маслаҳатчиси эди.

Мисрликлар, одатда, забт этилган Олд Осиё вилоятларининг анъанавий сиёсий тузилишини ўзгартирмаганлар. Фиръавн ва Мисрда қарам бўлган Фаластин ва Сурия ҳукмдорлари ўртасидаги ёзишмаларда мурожаат қилишнинг маълум қоидаларига риоя қилинган. Тенг ҳуқуқли ва дўстона муносабатларда бўлган подшолар бир-бирларини “биродар” дея аташган. Қудрат жиҳатдан устунроқ ёки ёши каттароқ ҳукмдорга “ота” деб мурожаат қилишган, ўзини эса “ўғил” дея аташган. Қарам ҳокимлар юборган хатларда фиръавнни “ҳукмдор (ёки султон, жаноб)”, ўзларини “қул”, “қарол (хизматкор)” деб номлашган. Олқишлаш, табриклаш ва алоқа қилишнинг маълум шакллари мавжуд бўлган. Қарам ҳокимлар ўзларининг тайинланиши чоғида ҳамда Мисрда янги ҳукмдорнинг ҳукмронлиги бошланганда махсус формула бўйича содиқлик қасамини ичиши лозим эди. Гаровга олиш маҳаллий ҳокимларни итоаткорлик ҳолатида сақлаб келишга ва бўйсундирилган ерларда Мисрнинг таъсирини мустақамлашга хизмат қилувчи муҳим восита эди.

Ал — Амарна архивида сақланган хатларнинг аксариятини Мисрга махсус элчилар ва чопарлар етказишган. Элчилар ва чопарларни икки тоифага бўлиш мумкин:

1. Алоҳида ишончга эга бўлган шахслар, улар воситасида фиръавнларнинг мустақил давлатлар подшолари билан муносабатлари таъминланган.

2. Мансабдор хизматчилар, улар орқали эса Миср саройининг ноиблари ҳамда Фаластин, Сурия ва Финикияда жойлашган кўпшахр-давлатларнинг ҳокимлари билан алоқалари амалга оширилган.

Ҳам фиръавннинг, ҳам Осиё ҳукмдорларининг ҳар бир элчиси у юбориладиган мамлакатни, унинг урф — одатларини, маданиятини, йўлларини, географик хусусиятларини яхши билиши лозим эди. У моҳир дипломат ва жангчи бўлиши шарт эди. Кўп пайтларда элчи юбориладиган мамлакатнинг тилини ҳам яхши биларди, акс ҳолда таржимон унга ҳамроҳлик қилган.

Осиёдан Мисрга етиб келган элчиларнинг мақоми ва вазифалари улар қарам ҳокимлар ёки тенг ҳуқуқли, мустақил, дўстона муносабатдаги подшоликларнинг ҳукмдорлари томонидан юборилганлигига қараб фарқланарди. Осиёда жойлашган мустақил подшоликларнинг Мисрдаги элчиларига нисбатан муносабат, ўз навбатида, фиръавннинг ушбу мамлакатлардаги элчиларига нисбатан муносабат каби, ўша пайтдаги муайян тарихий вазиятга боғлиқ эди.

Элчиларнинг шахсий дахлсизлиги, дипломатик иммунитетни тўғрисидаги тасаввур халқаро ҳуқуқнинг ҳамма қабул қилган меъёрига ҳали айланмаганди. Шунинг учун ҳам у ёки бу подшонинг ҳузурига етиб келган элчининг тақдири ҳукмдорнинг тўла ихтиёрида бўлган.

Ал-Амарна архивидан топилган хатларда Олд Осиё ҳукмдорларининг фиръавн билан дўстона муносабатларни мустақамлаш мақсадида тузилган сулолавий никоҳлари тўғрисида маълумотлар мавжуд. Миср ва Олд Осиёнинг мустақил, дўстона давлатлари ўртасидаги муносабатларда бир-бирига тенг подшолар вақти-вақти билан бир-бировига қимматбаҳо совғалар юбориши одат эди, айниқса совға олувчининг тахтга ўтириши ёки ҳукмронлиги даврида унинг

учун муҳим воқеалар руй берган пайтларда. Мисрга тобе булган ерларнинг ҳокимлари улпондан ташқари фиръавнга турли совғалар юборишлари лозим эди. Мустақил давлатларининг ҳукмдорлари ҳам фиръавннинг илтифотига сазовор бўлиш мақсадида, унга қимматбаҳо совғалар жўнатишган. Мисрдан Олд Осиёнинг мустақил ва дўстона давлатлари ҳукмдорларига асосан олтин ва қора дарахтдан ясалган буюмлар юбориларди. Фиръавннинг алоҳида ишончини қозонган шахслар, уларнинг айримлари “жирканч Речену мамлакатида Юқори Миср подшосининг кўзлари, Қуйи Миср подшосининг кулоқлари” деб номланган расмий унвонга ҳам эга бўлиб, Осиёда руй бераётган жараёнларни кузатишарди. Аксарият ҳолларда улар фиръавннинг махфий топшириғи билан Мисрнинг Осиёдаги эгаликларига жўнатилган вакиллари эди. Ҳеч қандай расмий унвони йўқ айрим шахслар ҳам фиръавннинг хабарчилари бўлиши мумкин эди.

Тарих фанига маълум булган абадий тинчлик, биродарлик, ташқи тажовузни қайтариш ва ички сиёсий ихтилофларни ҳал этиш йўлида ҳамкорлик тўғрисидаги энг қадимги шартномалардан бири мил. авв. XIII асрда Миср фиръавни Рамзес II ва хеттлар подшоиси Хаттусили III томонидан тузилган. Узоқ муддатли, лекин натижасиз урушдан сўнг ушбу шартнома мувофиқлаштирилди ва тасдиқланди. Унда абадий тинчлик, дўстлик ва биродарлик, ҳамкорлик, тажовуздан ўзаро воз кечиш, иттифоқчилик ва бирор — бир томон ҳарбий тажовузга учраганда унга кўмаклашиш, ички тартибсизликлар юзага келганда ўзаро ёрдам бериш, қочоқларни, оқсуяк ёки оддий инсон бўлишидан қатъи назар, уларга мурувватли муносабатда бўлиш шарти билан қайтариб бериш тўғрисида шартнома имзоланганлиги таъкидланарди.

Кичик Осиё ерларининг катта қисмида ташкил топган ва мил. авв. XVII — XII асрлар давомида мавжуд булган Хетт подшолиги (ёки Хатти мамлақати) қадимги Шарқнинг энг қудратли давлатларидан бири булган.

Хеттлар пойтахти булган Хаттуса шаҳри архивларида топилган миххат билан ёзилган сопол парчалари (табличкалар) ушбу подшолик дипломатияси тарихига оид асосий манбалар

деб ҳисобланади. Хетт подшоларининг солномаларида ҳам қизиқарли маълумотлар мавжуд.

Хатти мамлакати подшоларининг фаол ташқи сиёсати Қадимги подшоликнинг илк ҳукмдорлари даврида бошланди. Хеттлар “денгиздан — денгизгача ёйилган мамлакат” концепциясининг ўзини Марказий Анатолияда улардан аввал мавжуд бўлган аҳолининг анъаналаридан мерос қилиб олганлар. Хетт подшолиги ҳарбий жиҳатдан қудратли мамлакатга айланди ва Яқин Шарқнинг буюк давлатлари қаторига қўшилди. Хатти мамлакатининг асосан ҳарбий куч туфайли эришган ташқи сиёсий муваффақиятларини хетт ҳукмдорлари дипломатик актлар — шартномалар орқали мустаҳкамлашга интилардилар. Муайян мажбуриятлар билан қўли боғланган, ҳаракатлари эса айғоқчилар ва кичик гарнизонлар ёрдамида назорат қилинадиган маҳаллий сулола вакилининг ихтиёрида қўшни шаҳар ёки мамлакатнинг тахтини сақлаб қолиш ишончлироқ йўл эканлигини улар яхши тушунишган. Шериклар ўртасидаги муносабатларнинг хусусиятига мос келадиган турли хил шартномалар мавжуд эди.

Шартномаларда давлатлар ўртасидаги чегаралар келишиб олинган, уларни бузмаслик, бировнинг ҳудудида янги шаҳарларга асос солмаслик ва бирор томоннинг шунга ўхшаш уринишларига йўл қўймаслик каби мажбуриятлар белгиланган. Қарам бўлган подшога учинчи томон билан иттифоқ тузиш ман этилган. Хетт подшоси урушга кирган пайтда у билан шартнома тузган томоннинг “бетарафлиги” ёки хеттлар душмани билан махфий алоқаларда бўлганлиги ганимлик ҳаракати деб баҳоланган. Шартномаларнинг қўллаб моддалари ички ва ташқи душманларнинг ҳар қандай тажовузларига қарши биргаликда курашишга бағишланган. Биринчи даъватнинг ўзида контрагент (шартнома тузган ҳар икки томоннинг бири) ўзининг қўшинлари билан ёрдамга келиши лозим эди. Шартноманинг айрим бандлари фақат бир томон учун тааллуқли бўлиши мумкин эди. Шартномада кўзда тутилган шартларнинг тўлиқ бажарилиши устидан назорат қилиш асосан гувоҳ — худолар зиммасига юклатилган.

Хатти мамлакатининг ташқи сиёсатида сулолавий никоҳлар муҳим урин эгаллаган. Хетт подшоларининг қизларига бош хотин, яъни мамлакат маликаси мақомини кафолатловчи шартлар илгари суриларди. Хеттларнинг сулолавий никоҳларига оид концепцияси айнан шунда уз ифодасини топган.

Хетт подшолигининг ташқи сиёсатида элчилар, вакиллар, чопарлар ва бошқалар муҳим роль уйнаган. Хетт анъаналарида дипломатик элчилик вазифасини адо этувчи мансабдор шахс, “асо одами” (герольд) унвонига эга бўлган инсон учрайди. Ушбу даража элчи ва вакил даражасидан юқори ҳисобланган, чунки “асо одами” унвонига кўп ҳолларда подшо уругига аъзо бўлган амалдорлар эга эди.

Хукмдорларнинг дипломатик муносабатларида мирзалар (котиблар) муҳим роль уйнаган. Айнан улар нафақат уз ҳукмдорининг кўрсатмаларига, балки, биринчи галда хеттларнинг ўзида шаклланган мезонларга таяниб, шартномалар ва хатларнинг матнларини тайёрлашган. Хетт жамиятининг талабларидан келиб чиқиб, мирзалар бир неча тилларни билишлари лозим эди. Бунга уларни махсус мирзалик мактабларида ўргатишган.

Милоддан аввалги I мингйилликда Яқин Шарқ мамлакатларида иқтисодий юксалиш рўй берди. Давлатлар ўртасида доимий ва биринчи галда савдо алоқалар, шунингдек, сиёсий, дипломатик ва маданий муносабатлар йўлга қўйилди. Минтақа эса ушбу даврда тўхтовсиз урушлар майдонига айланиб борди.

Яқин Шарқ харитаси ва ундаги кучларнинг ўзаро нисбати тубдан ўзгарди. Аллақачонлар кучли бўлган давлатлардан (Хетт подшолиги, Митанни) фақатгина парчалар қолдики, уларни бошқа қудратлироқ давлатлар аста-секин ютиб юборди. Иккинчилари сақланиб қолган бўлса ҳам, бироқ ички ва ташқи сиёсий таназзулни бошидан кечираётган эдилар. Бунинг натижасида, улар қачонлардир жаҳон сиёсатида уйнаган етакчилик ролини бошқа давлатларга, айниқса Оссурияга топшириб қўйишди. Милоддан аввалги I мингйилликда уша давр кўламларига кўра “жаҳон” гегемонияси учун улкан қамровли кураш олиб борилдики, унда энг қудратли давлатлар

голиб чиқишди. Бу эса, ўз навбатида, дастлабки “империялар”нинг, йирик ҳарбий-сиёсий бирлашмаларнинг, ўзига хос “жаҳон” миқёсидаги салтанатларнинг барпо этилишига олиб келди.

— Бундан аввалги даврлардаёқ Оссурия Яқин Шарқ давлатлари орасида аста-секин юксалиб борди. Милоддан аввалги IX асрда Оссуриянинг ташқи сиёсати тўрт йўналиш (шимолий, жанубий, шарқий ва ғарбий) бўйича ривожланди. Яқин Шарқда Оссурия давлати мавжуд бўлгунча, бир томондан узлуксиз тарзда ҳарбий-сиёсий иттифоқлар ташкил этиларди, иккинчи томондан эса Оссурия ушбу иттифоқларнинг тарқаб кетиши учун барча ҳаракатларни қиларди ва уларни бирма-бир бўйсундиришга интиларди.

— Милоддан аввалги VIII асрнинг биринчи ярми Оссурия учун чуқур инқироз ва тушкунлик даври бўлди. Инқироз ҳолати Оссуриянинг халқаро мавқеига ҳам салбий таъсир кўрсатди. Оссурия давлатининг ташқи сиёсий қудрати мил. авв. VIII асрнинг иккинчи ярмида, ҳокимият тепасига Тиглатпаласар III (мил. авв. 745 — 727 й.й.) келганда тикланди. Тиглатпаласар III замонида асосий эътибор яна ғарб мамлакатларига қаратилди. Жанубда ҳам унга омад кулиб боқди. Бобил учун оссурияликларга қарши кураш олиб борган халдей қабилалари устидан ғалаба қозонилди. Тиглатпаласарнинг ўзи Пулу номи билан Бобилда тож кийган. Бу орқали Оссурия маълум даражада мойил сиёсат ва дипломатияга эга эканлигини намойиш қилди, чунки Бобилга махсус мақом берилди.

— Саргон II ҳукмронлиги даврида Оссуриянинг ташқи сиёсати қуйидагилар билан тавсифланади:

- 1) ташқи сиёсатга оид барча анъанавий йўналишларнинг ягона, ўзаро боғлиқ тугунга чатишиб кетиши;
- 2) ҳарбий ҳаракатларнинг ҳужумкор хусусиятга, яъни янги ерларни босиб олиш интилишига эга эмаслиги, балки асосан, жазо сифатида забт этилган ҳудудларни бўйсундирилган ҳолатда сақлаб қолишга қаратилганлиги.

— Синаххериб эса (мил. авв. 705 — 681 й.й.) ўз ҳужумларини асосан икки йўналишда (ғарбий ва жанубий) олиб борди. Ғарбда Оссурияга қарши коалиция (иттифоқ) тузилди. Синаххериб унга

қарши шиддатли кураш олиб борди. Натижада коалиция иштирокчилари бирма-бир жазоланди ва Оссурия ҳокимияти остига қайтарилди. Ҳукмронлигининг бутун даври давомида Синаххерибнинг ўй-фикрлари Бобилга қаратилганди. Оссурияга қарши Бобил — Элам — Денгиз бўйи (Ўрта ер денгизи) — араблар иттифоқи доим мавжуд эди. Милоддан аввалги 689 йилда Синаххериб Бобилни шафқатсизларча ер билан яксон қилиб ташлади. Синаххерибнинг ўғли подшо Асарҳаддон (мил.авв. 681 — 669 й.й.) “Бобил масаласини” ҳал этишни ташқи сиёсатининг биринчи галдаги вазифаси деб ҳисоблади. Шарқий йўналишда Оссурия учун хавfli вазият юзага келди. Мидияликларнинг Оссурияга қарши тузган иттифоқига маннейлар, киммерийлар, скифлар ва бошқалар кирди. Милоддан аввалги 674 — 673 йилларда Оссурия Каштарити (Фраорт) бошчилигидаги қўзғолонни бостиришга уринди, лекин муваффақиятсизликка учради. Натижада мустақил Мидия подшолиги барпо этилди. Бироқ Оссурия дипломатияси коалиция (иттифоқ) аъзоларини бир-биридан ажратиб, қўзғолон кўламини камайтиришга эришди. Милоддан аввалги 674 ва 671 йиллардаги юришлар натижасида Оссурия ўзининг энг улкан истилосини амалга оширди — Мисрни забт этди. Аммо Оссуриянинг Миср устидан ҳукмронлиги мустаҳкам эмасди ва узоққа чўзилмади.

Асарҳаддон ўғли — Ашшурбанапалга (мил. авв. 668\635 — 627 й.й.) улкан салтанат мерос бўлиб қолди. Ашшурбанапал бошқаруви даврида Оссуриянинг ташқи сиёсати икки босқичга бўлинади. Ҳукмронлигининг биринчи ярми (мил. авв. 654 й.) Яқин Шарқда Оссурия устуворлигининг сақланиб қолиши ва мамлакат гуллаб-яшнаганлигининг давом этиши билан тавсифланади. Ҳаддан ташқари зўр беришлар, қаршилик кўрсатувчилар ва қўзғолончилар устидан шафқатсиз жазолар эвазига ҳамда жосуслик фаолиятининг моҳирона тарзда йўлга қўйилганлиги ва тажрибали дипломатиянинг ҳаракатлари туфайли Оссурия гегемон мақомини вақтинчалик сақлаб қола олди. Бунга киммерийлар ва скифлар билан тузилган иттифоқ ҳам ёрдам берди. Милоддан аввалги VIII асрнинг ўрталарида Ашшурбанапал ҳукмронлиги давридаги Оссурия ташқи сиёсатининг иккинчи босқичи бошланди. Мамлакатда сиёсий

инқироз бора — бора авж олиб борди. Ушбу инқироз Олд Осиёда оссурияликлар томонидан бўйсундирилган давлатлар ва халқларнинг энг йирик қузғолонида кескин тарзда намоён бўлди. Қузғолон мил. авв. 654 — 648 йилларда энг юқори чўққисига чиқди. Оссурияга қарши чиқишлар юз берганлигининг ўзи Бобил атрофида улкан коалициянинг (иттифоқнинг) жипслашишига олиб келди. Коалицияга Элам, халдей-арамей князликлари ва Ўрта ер денгизи бўйи қабилалари, Сурия, Финикия ва Оссуриянинг вилоятлари кирди. Оссурия, иттифоқчиларнинг ўзаро зиддиятларидан фойдаланиб, бу сафар ҳам қузғолонни шафқатсизларча бостиришга эришди.

Бироқ, ичидан емирилган Оссурия салтанати Бобил ва Мидиядан иборат қудратли иттифоққа қарши дош бермади ва парчаланиб кетди. Оссурия дипломатияси тарихига оид манбаларда талайгина ва ранг — баранг маълумотлар мавжуд. Подшога тааллуқли ёзувлар улар орасида биринчи ўринда туради. Асосан Ниневия шаҳри архивида сақланиб қолган подшоларнинг ёзишмалари бизларгача кўплаб миқдорда етиб келган.

Оссурия ва унга қарам бўлган давлатлар ўртасида шартномалар оғишмай бажарилиши лозим эди. Шартномани тузиш маросими сеҳр-жоду ва таомилларига оид амаллар, худолар олдида қасам ичишлар билан биргаликда амалга ошириларди ва улар муқаддас иттифоқ кучига эга бўларди. Шартномани бузиш энг табаррук қоидаларидан ҳатлаб ўтишни англатарди. Бу эса шафқатсизларча жазоланарди.

Лекин шартнома бўйича кичик ҳамкорлар учун ман этилган ишларга оссурияликларнинг ўзлари бемалол, ҳеч қандай виждон азобларисиз қўл уришарди.

Турли давлатлар билан дўстона муносабатларни қадрлаган Оссурия подшолари сулолавий никоҳлар ва ҳукмрон хонадонлар билан қариндошчилик алоқаларини ўрнатишга маълум даражада аҳамият беришган. Оссурия давлати ҳукмронлиги даврида гаровга олиш амалиёти тинчлик муносабатларини кафолатлаш, имзоланган шартномаларга риоя қилиш, Оссурия ҳокимиятига бўйсунуш элементларининг бири сифатида қўлланарди.

Тобе подшолар томонидан ўзларининг ўғилларини, содиқлиги кафолати сифатида, Оссурия ҳукмдорлари саройига юбориши гаровга олиш амалиётининг энг тарқалган шакли эди.

Оссурия подшолари одатда бошқа давлатлардан келган шоҳ наслига оид қочоқларни жон деб қабул қилишарди ва саройда ушлаб туришарди. Оссурия подшолари ушбу инсонлардан ўзларининг сиёсий ўйинлари ва дипломатиясида фойдаланишдан манфаатдор эдилар. Буни ўзга давлатлар ҳукмдорлари яхши тушунардилар.

Милоддан аввалги I мингйилликда музокаралар олиб бориш ва элчиликлар жўнатиш давлатлараро муносабатларда одатий ҳол эди. Тинчлик музокараларини олиб бориш Ашшурбанапал даврида кенг қулоч ёйди. Зеро, Оссурия давлати максимал даражада кенгайиб кетди, энди эса унинг олдида забт этилган ҳудудларни тобе ҳолатида сақлаб қолиш вазифаси турганди. Бунинг учун эса нафақат ҳарбий кучлар, балки дипломатиянинг барча усуллари ва найранглари зарур эди. Ашшурбанапал иложи бор жойда масалани тинч воситалар билан ҳал этишга интилган, чунки ҳарбий устунлик ҳар доим ҳам самарали бўлмаган ва кучларни ҳаддан ташқари сафарбар қилишни талаб қилган. Оссурия ҳукмдорлари ўзлари олиб борган музокаралар натижаси бўйича жиддий иккиланишлар ҳис қилган пайтлари ҳам бўлган. Ашшурбанапалнинг Шамашшумукин қўзғолони қатнашчилари билан олиб борган музокаралари тўғрисидаги маълумотлар сақланиб қолган.

Оссурия ҳукмдорларининг дипломатик ҳаракатлари гоят муваффақиятли бўлиб чиқди. Улар Шамашшумукин қўзғолони иштирокчиларининг сафини бузишга ва мағлубиятга учратишга ёрдам берди.

Музокаралар олиб борадиган томонларнинг бир-бирига мурожаат қилиш тартиби тўғрисидаги масалани куриб чиқиш лозим. “Биродар” ва “биродар” (ёки “ога” ва “ини”), “ота” ва “ўғил” — ушбу сўзлар давлатлар — ҳамкорлар ўртасидаги муносабатларнинг турли нюансларини (сезилар — сезилмас фарқларни, тафовутларни) ифода этарди. Оссуриянинг бошқа мамлакатларнинг устидан ҳукмронлиги ҳарбий куч воситасида ўрнатилган даврда “ҳукмдор” (ёки “султон”) — “қул”

формуласи кўпроқ ишлатиларди. Бундай тартибни бузишга уринишлар ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин эди.

Иш юритиш Оссурия давлатида икки тилда олиб бориладди: аккад тилининг оссурия шеvasида ва арамей тилида. Дипломатик тусдаги ҳужжатлар орасида номалар, хатлар, “муҳрли ҳужжатлар”, “узук ости” ҳужжатлар, оддий “ҳужжатлар” (“табличкалар” — сопол парчалари), махфий мактублар, маълумотлар ва бошқалар тилга олинади. Музокараларда турли даражадаги омилкор ва эътиборли кишилар қатнашган.

Давлат номидан музокараларни подшолар, шаҳзодалар, тахт ворислари, подшо амалдорлари: абаракку, рабшаку ва элчилар, чопарлар (“мар шипри”) олиб боришган, саркардалар ва аҳоли истиқомат қиладиган жойларнинг бошлиқлари ҳам учрайди. Оссурия разведка (жосуслик) хизматининг жуда катта ва кўп тармоқли аппаратига эга эди. Разведка (жосуслик) масалалари билан одатда шаҳзода — тахт вориси шуғулланарди.

Ашшурбанапал ҳам тахт вориси деб эълон қилингандан сўнг разведка (жосуслик) масалалари билан фаол шуғулланди. Ашшурбанапалнинг подшолик даврида эса разведка (жосуслик) Оссурия ташқи сиёсатининг эҳтиёжларини қондириш йўлида ғайрат билан ишларди. Оссурия дипломатиясининг ҳаракатлари ҳамкор давлатларнинг ички зиддиятларини, ушбу давлатлар таркибидаги турли вилоятларнинг ва айниқса қабилаларнинг сепаратизмини, уларнинг бошқа давлатлар билан қарама-қаршилигини ҳисобга олган ҳолда амалга ошириларди. Буларнинг барчаси ҳақидаги маълумотларни Оссурия маъмуриятига, шу жумладан дипломатия хизматига, разведка (жосуслик) етказиб берарди.

Манбаларнинг узига хос хусусиятга эга эканлиги Қадимги Ҳиндистон тарихининг ҳар қандай йўсинларини ўрганишдаги энг асосий қийинчиликлардан биридир.

Бирор — бир архив ҳужжати бизгача етиб келмаган, бирор — бир қадимги ҳинд йилномаси маълум эмас, ёзувлар эса кам сонли ва ҳар доим ҳам етарли даражада маълумотларга эга эмас.

Қадимги ҳинд ташқи сиёсат назарияси бўйича асосий манба Каутильянинг “Артхашастра”си ҳисобланади ва ҳозирда унинг санаси милодий биринчи асрлар билан белгиланади. Ушбу

асарда давлат тузилиши, маъмурий — ҳужалик бошқаруви, суд ишлари, ҳарбий ва дипломатик санъат бўйича маълумотлар мавжуд. Бундан ташқари нитишастра туридаги асарлар ҳам борки, уларнинг асосий мазмуни подшоларга ахлоқий насиҳатлар, шунингдек, ички ва ташқи сиёсатга оид маслаҳатлардан иборат. Қадимги Ҳиндистонда давлатлараро муносабатлар назариясининг асосида мандала (яъни “доира”, одатда “давлат доираси” маъносида изоҳланади) концепцияси ётади.

“Истилолар қилишга интиланган” ҳукмдор учун ўз рақиблиларини бўйсундириш фақатгина энг биринчи мақсад деб ҳисобланган. Агар унга эришса, кейинги мулжал — бу “уртадаги” ва “бетараф” ҳукмдорларнинг ерларидир. Ушбу истилоларнинг натижасида дунё устидан ҳукмронлик ўрнатилиши лозим эди.

Мандала — бу ташқи сиёсатга оид муайян ҳаракатлар ва чора-тадбирлар мажмуаси сифатида тасаввур қилиш мумкинки, у янада йирик давлатга айланиб кетиш тенденциясига эгадир. Буюк давлатнинг (ва охири келиб “жаҳон” салтанатининг) барпо этилиши сиёсатнинг охириги мақсади деб ҳисобланган.

Душман устидан ғолиб чиқишнинг энг муҳим воситаси сифатида у ва унинг иттифоқчилари орасида адоватни келтириб чиқариш, рақиб иттифоқчилари билан сепарат (бошқалар билан келишилмаган, бир томонлама) шартномалар имзолаш ёки уларга тўғридан-тўғри ҳарбий ёрдам кўрсатиш, яъни душман мандаласини парчалаб ташлаш тан олинган. Мандаланинг яна бир аҳамиятли хусусиятини таъкидлаш керак: подшонинг иттифоқчилари, тахтда ўтириб ва ҳокимиятга эга бўлиб, ўз иттифоқчиларини ҳам сақлаб қолишган.

Беқарор ва чидамсиз сиёсий бирлашмалар ташкил этилганки, улар ўз яхлитлиги ва мухториятини сақлаб қолган майда давлатлардан иборат бўлган. Мандала тушунчаси билан бир каторда қадимги ҳинд сиёсий назариясида “етти хадли (аъзоли) давлат” концепцияси муҳим ўрин эгаллайди. Унинг асосий элементлари қуйидагилардан иборат: подшонинг ўзи, вазирлар, шаҳар-қалъалар, қишлоқ ерлари, хазина, қўшин ва иттифоқчилар. “Артхашастра”да тез-тез тилга олинган “қўшинлар” ёки “иттифоқчилар”нинг тавсифига алоҳида

тўхталиш керак, чунки “давлатлараро муносабатларга” оид кўплаб маслаҳатларнинг катта қисми айнан улар билан боғлиқдир. “Артхашастра” га биноан, иттифоқчининг асосий хусусияти — “фойда келтириш”. Итоаткорлик — унинг энг муҳим фазилатидир. Сиёсат санъатини эгаллаган подшо, биринчи галда шартномаларнинг мураккаб тизимига таяниб, якка ҳокимликка интилиши лозим. Ҳар хил тинчлик битимлари сиёсатнинг энг биринчи ва муҳим воситаси сифатида назарда тутилган.

“Артхашастра” тузувчиси, қасам ичиш маросимига қисқача тўхталиб, қулайроқ усул сифатида тан олинган гаровга олишнинг муҳокамасига асосий эътиборини қаратган. “Тинчлик” давлатларнинг узоқ ва доимо бирга (бир жойда ва бир вақтда) мавжуд бўлишини англатмасди. Тинчликка эришиш фақатгина кучлироқ душман устидан ғолиб чиқишнинг энг яхши воситаси сифатида тавсия этиларди. Муроса — мадара муносабати билан “сиёсатнинг тўрт усули” ҳам тилга олинади. Булар — “ўғитлар, панд — насиҳатлар”, “совғалар”, “низо уруғини сепмоқ” ва “куч ишлатиш”. Ушбу усуллардан биринкетин фойдаланиш мумкин. Муросага келиш, айниқса, душманга нисбатан очиқдан-очиқ куч билан қаршилик қилишга ожиз бўлган заиф подшоларга тавсия этилади.

Дипломатик тусдаги турли хил шартномаларнинг таърифига “Артхашастра” да катта эътибор қаратилган. Улар орасида тенг ҳуқуқли ва тенгсизлари, фойдали ва фойдасизлари, шартлари мавжуд ва шартлари йўқ шартномалар алоҳида белгилаб кўрсатилган.

Ташқи сиёсатнинг анъанавий усуллари орасида аҳамияти жиҳатдан иккинчи ўринда уруш туради. Уруш барча усуллардан фойдаланиб бўлгандан кейингина, охириги восита сифатида кўрилган. Подшога ғалабаларга жангсиз эришиш тавсия қилинган, чунки тинч йўл билан бўйсундириш камроқ кучни ва ҳаражатни талаб қилади.

“Дуга” (“элчи”) атамасининг брахманларда тилга олинishi элчилик хизмати Ҳиндистонда давлатчилик тараққиётининг илк босқичида (мил. авв. I мингйилликнинг биринчи чораги) вужудга келган деб сўз юритишга имкон берарди.

Каутильянинг “Артхашастра”сида махсус боб элчининг вазифаларига бағишланган. Шу ерда, жумладан, элчиларнинг туркумлари келтирилган — “мухтор”, “чекланган ваколатларга эга” ва “чопар” (мактублар етказувчи).

Элчилик хизматини бажарган амалдорлар бошқа, доимий вазифаларга ҳам эга бўлганки, уларнинг маъмурий аппаратдаги ўрни ва мансабларининг номлари айнан шу орқали белгиланган. Элчининг маҳаллий аҳоли билан алоқа қилиши подшо фармонига кўра ман этилиши ёки чекланиши мумкин эди. Сиёсий асарларда элчига кўпроқ сукут қилиш ва эшитиш қатъиян тавсия этилади. Элчи ўзга мамлакатта жўнаб кетар экан, саёҳати учун зарур бўлганларнинг барчасини — отларни, араваларни, пулларни пухталиқ билан тайёрлаган. Узоқда жойлашган мамлакатларга элчиликлар жуда кам юборилган. Манбаларда асосан Ҳиндистон ичкарасида мавжуд бўлган давлатларга юборилган элчиликлар ҳақида гап юритилади. Ҳиндистон ҳудудида кўплаб кичик давлатларнинг мавжуд бўлиши элчиликлар сонининг шунга мос бўлишини талаб қиларди. Тобе давлатлар олий ҳукмдор пойтахтида доимий вакилларига эга бўлишган. Элчилик хизматининг ташкил қилиниши Қадимги Ҳиндистон давлатларининг ривожланиш даражасига мос бўлган. Махсус дипломатик муассаса, афтидан, шаклланмаган бўлса ҳам, элчилик вазифаларини подшо номидан иш олиб борган олий мансабдор шахслар ёки батафсил кўрсатмалар олган оддий амалдорлар бажарган. Элчилардан номаларни (мактубларни, хатларни) етказиб бериш ниқоби остида рақибни ёки унинг энг қудратли амалдорини йўқ қилиш мақсадида ҳам фойдаланилган.

Шунингдек, элчилар душманнинг жойлашуви, кучлари, заҳиралари ҳақида маълумотлар тўплаган. “Артхашастра”да турли хил номаларнинг (мактублар ва хатларнинг), шу жумладан, дипломатик тусдаги ёзишмаларнинг формулярлари берилган.

Милоддан аввалги I мингйилликнинг дастлабки чорагида Шимолий Ҳиндистонда илк давлатлар шаклланиб борди, аммо манбаларнинг тақчиллиги давлатлараро муносабатларнинг бир қадар ишончли ва аниқ манзарасини касб этишга имкон

бермайди. Ҳиндистон шимолида давлатлараро муносабатларнинг хусусиятлари туғрисидаги айрим маълумотлар Александр Македонскийнинг Ҳиндистонга юришини таърифлаган ёзма манбаларда мавжуд.

Александр сатраплирининг ҳокимияти фақатгина милоддан аввалги 317 йилгача сақлаб қолинди. Шу пайтнинг узида Маурьялар сулоласининг асосчиси Чандрагупта Нандлар давлатини босиб олди. Сал кечроқ Чандрагупта Александр империясининг харобаларида барпо этилган Салавк давлати билан тўқнаш келди. Улар ўртасида тузилган тинчлик шартномасига кўра Салавк Ҳиндистондан 500 жанговар филни олди, Чандрагупта эса Ҳинд дарёсидан гарбда жойлашган катта ерларни қўлга киритди.

Ашока ҳукмронлиги даврида Маурья давлатининг гуллаб-яшнаши энг юқори чўққига етди. Ашоканинг энг йирик истилоси — бу Калинг давлатининг бўйсундирилиши эди. Шундан сўнг деярли бутун Ҳиндистон Маурьялар ҳокимияти остида эди. Ашока давридаги Маурьялар давлатининг тузилиши шундан далолат берадики, Ашока бир қатор вилоятларнинг бошқарувида анъанавий шаклларни сақлаб қолган. Ашока давлатининг катта қисми шаҳзодалар томонидан идора қилинган провинциялар ва ярим мустақил вилоятларга бўлинган. Шу билан бир қаторда, ушбу ерларнинг чегаралари, бошқарув шакллари ўзгармаган, шаҳзода фақатгина аввалги подшонинг ўрнига тахтга ўтирган ва сезиларли даражада ҳокимиятга эга бўлган.

Қудратли Маурья подшосининг ўз ҳокимиятини сақлаб қолишга ва давлатнинг яхлитлигини мустаҳкамлашга қаратилган чоралари етарли бўлиб чиқмади. Қадимги Ҳиндистон тарихида мавжуд бўлган ушбу энг йирик давлатнинг структураси (тузилиши) унинг тез қулашига сабаб бўлди. Милоди¹ IV асрнинг бошида Гупталар сулоласи даврида Магадха давлати яна кучайиб борди. Ушбу сулолага тегишли энг қудратли подшолардан биринчиси Чандрагупта I эди. Гупталар Шимолий Ҳиндистон устидан ўз ҳокимиятини V асрнинг иккинчи ярмига қадар сақлаб келишди.

Милоддан аввалги II мингйилликнинг иккинчи ярмида Хуанхэ дарёсининг ўрта оқимида Шан давлати мавжуд эди ва унинг таъсири Шимолий Хитойдаги илк давлатчилик тузилмаларига ҳамда қабилавий уюшмаларга ёйилганди. Милоддан аввалги II мингйилликнинг охирида Хитойнинг шимоли-ғарбий қисмида истиқомат қилган Чжоу қабилалари шанликларни забт этишди ва Ғарбий Чжоу номи билан маълум бўлган анчагина йирик давлатни барпо қилишди. Чжоу давлатининг пойтахти Хао шаҳридан Лои шаҳрига (замонавий Лоян) кўчирилиши билан (милоддан аввалги 770 йил) Шарқий Чжоу сулоласининг даври бошланди.

Хуанхэ дарёси ўрта оқими ва Буюк Хитой текислигида жойлашган давлатлар, қолган барча халқлар ва подшоликлардан фарқлироқ тарзда, ўзларини хуася этномаданий бирлиги қаторига киргизишган ва “ўртадаги давлат”лар деб номланишган. “Ўртадаги подшолик”ларнинг барчаси Чжоу давлатининг устунлигини тан олишган. Чжоу ҳукмдори — ван “Само ўғли” илоҳий унвонига эга эди, “ўртадаги подшолик”ларнинг ҳукмдорлари эса уни Хитойдаги олий диний нуфузга эга бўлган шахс сифатида иззат қилишган.

Ҳамонки ушбу подшоликлар ўртасидаги урушлар доимо бўлиб ўтар экан, давлатлараро муносабатлар, улар ўртасида иттифоқлар тузиш тартиби, разведкани (жосусликни) ташкил этиш масалаларига оид бой амалий тажриба асрлар давомида тўпланди. Айниқса охиргиси катта роль ўйнаган. Шу пайтда давлатлараро муносабатлар назарияси ва амалиётига тааллуқли таълимотлар ва доктриналар яратилди. “Ўртадаги подшоликлар” — “хуася” ва “варварлар”нинг ўхшаш эмаслиги тўғрисидаги тасаввурлар шаклланди ва бу ҳол ташқи сиёсий алоқалар тамойилларига ўз таъсирини ўтказди. Само ўғлини бутун оламнинг ҳукмдори сифатида тасвирлайдиган Чжоу доктринаси “ўртадаги подшоликлар” аҳолисининг устунлиги ва “варвар”ларнинг туғма етилмаганлиги тўғрисидаги Конфуций (милоддан аввалги 551 — 479 й.й.) таълимотининг негизини ташкил этди. Ушбу таълимот қадимги Хитойда давлатлараро муносабатлар назарияси ва амалиётига сезиларли даражада таъсир этди. Бугун олам ҳукмдори ҳисобланмиш Само ўғли

тўғрисидаги Чжоу доктринаси Чжоу ванининг унга итоаткорлигини ифода қилиши лозим бўлган яқин ва узоқдаги халқлар ҳамда подшоликлар билан бир томонлама муносабатларининг идеаллаштирилган схемасини таклиф этарди.

Хукмдорлар ҳузуридаги айрим амалдорларнинг вазифалари доирасига бошқа давлатлар билан муносабатларни йўлга қўйиш масаласи кирарди ва махсус кишилар элчилар нутқини тайёрлашарди. Дастлаб саройда муҳокама қилинган ушбу нутқлар қўшни давлатлар билан музокаралар олиб борилганда катта аҳамиятга эга эди.

Ўз пайтида Чжоу вани Ци хукмдори Хуань – Гуннинг мустақил равишда ташқи сиёсий ва дипломатик ҳаракатлар олиб бориш ҳамда ҳарбий иттифоқлар тузиш, шунингдек “ба” (гегемон) унвонига эга бўлиш ҳуқуқини тан олди. Иттифоқчи подшоликлар гегемонга бирлашиш муқаддас қасамини (мэн) ичишарди. Ци давлатидан сўнг гегемонлик бирин-кетин бошқа давлатлар қўлига ўтиб борди.

Гегемонларнинг сиёсий устуворлигини мустаҳкамлашда элчиларни қабул қилиш ва юбориш маросими муҳим роль ўйнади. Элчиларни йўлга отлантириш гегемонларнинг ўзига ярашмасди, шу пайтнинг ўзига эса иттифоқчи подшоликлар хукмдорларининг шахсан ўзлари элчилар сифатида гегемон ҳузурига етиб келардилар.

Иттифоқчи давлатлар подшоларининг ўғилларини гаровга олиш Чжаньго давридаги давлатлараро муносабатларнинг ўзига хос хусусиятига айланди. Давлатлар томонидан майда подшоликларни босиб олиш жараёни авж олганди. Бу эса подшоликлар ўртасидаги иттифоқларнинг йириклашувига сабаб бўларди. Давлатлараро йирик бирлашмаларнинг алоҳида шакллари юзага келдики, улар “вертикал бўйича иттифоқлар”, “горизонтал бўйича иттифоқлар”, “узоқдаги давлатларнинг яқиндаги давлатларга қарши иттифоқлар” деб номланиши билан маълумдир. Ушбу шароитда давлатлараро битимларни тузиш амалиёти билан боғлиқ махсус фаолият турига бўлган эҳтиёж пайдо бўлади. Бундай зарурат нафақат уруш вақтида, балки бошқа пайтларда ҳам талаб қилинганди.

Жамиятнинг ўқимишли қатламлари орасида дипломатик тусдаги вазифаларни бажариш учун зарур бўлган билимлар ва тажрибага эга бўлган, сиёсий вазиятни назарий ва амалий жиҳатдан тушунадиган, гапга чечан, ишнинг ўзига хос усталари пайдо бўлди. Дипломатияга тааллуқли фаолиятнинг катта аҳамиятга эга эканлигини Чжаньго даврида мавжуд бўлган барча ғоявий-сиёсий мактабларнинг вакиллари таъкидлашган. Жумладан, Конфуций дипломатия санъатига ўргатишни подшоликни бошқаришдан кейин иккинчи ўринга қўйган. Элчилар ёзма эмас, балки оғзаки кўрсатмалар билан юборилган.

Қадимги Хитойда дипломатик дахлсизлик ҳақида тушунча мавжуд бўлмаслигига қарамасдан, амалда ҳар қандай подшоликда элчига ўта ҳурмат билан қаралган.

Чжаньго даври ҳукмдорларининг саройлари қошида “юйши” деб номланган яқин амалдорлар бор эди. Улар ҳукмдор номига бошқа подшоликлардан етиб келган барча мактубларни қабул қилиш ҳамда келгуси музокаралар учун маълумотлар тайёрлаш билан шуғулланардилар. Давлатлараро муносабатлар назарияси ва амалиёти билан “цзун хэн” мактабининг фаолияти боғлиқ бўлган. Одатга кўра ушбу мактабнинг пайдо бўлиши донишманд Гуй Гуцзы (мил. авв. IV-III асрлар) номига тақалади. Мактабнинг номи икки турдаги давлатлараро иттифоқларнинг номидан келиб чиқади — “цзун” (вертикал бўйича иттифоқ ёки шимол-жануб иттифоқи) ва “хэн” (горизонтал бўйича иттифоқ ёки шарқ-ғарб иттифоқи). Милоддан аввалги 221 йилда Цинь подшолиги биринчи бор бутун Хитойни бирлаштирди. Истилоларни амалга ошириш Цинь Шихуанди ташқи сиёсатининг асосий вазифасига айланди. Милоддан аввалги 202 йилда Цинь сулоласи халқ қўзғолонлари натижасида ағдарилди. Империяда ҳокимият тепасига Хань сулоласи келди. Хань империясининг қўшни халқлар билан муносабатларда аввалги даврдан мерос бўлиб қолган ойкумена эгоцентрик (эгоцентризмга оид, ўта манманлик. Ўзини дунёга устун деб билиш) концепцияси катта роль ўйнаган.

Ушбу расмий ташқи сиёсий доктринага “даосизм” фалсафасига оид асарларда ўз аксини топган ўзгача концепция қарши турганки, унга кўра “Ўрта империя”нинг бошқа

халқларга нисбатан устунлиги инкор қилинган. Хань империясининг, у таркиб топган кундан бошлаб, энг муҳим ташқи сиёсий вазифаси — чегараларни кучманчи Сюнну қабилаларининг мунтазам босқинларидан ҳимоя қилиш эди. Милоддан аввалги III асрнинг охирига келиб империянинг шимолий чегараларида ушбу қабилаларнинг қудратли бирлашмаси вужудга келди.

“Тинчлик ва қариндошчиликка асосланган шартнома” деб маълум бўлган ва милоддан аввалги 198 йилда тузилган шартномага биноан Лю Бан шаньюй (сюнну қабилаларининг олий сардори) Модэга нисбатан ўлпон тўловчи эканлигини фактик жиҳатдан тан олди. Милоддан аввалги 195 йилда Лю Баннинг ўлимидан сўнг Модэ, вазиятни ўзи учун қулай деб ҳисоблаб, яна бир маротаба назарини Хитойга қаратди. Модомики, Хитойга ҳужум қилишга расмий баҳонаси бўлмаган Модэ иғво қилмоқчи бўлди ва милоддан аввалги 192 йилда Лю Баннинг бева хотини императрица Люйхоуга никоҳ таклифи билан мактуб юборди. Конфуцианлик ахлоқига биноан бева ҳукмдор аёлга никоҳ таклифи билан мурожаат қилиш расм — одат бўлиб қолган одоб қоидаларининг қўпол тарзда бузилиши эди. Люйхоу дарҳол шаньюй Модэга қимматбаҳо совғалар юборди. Шу билан бир қаторда никоҳ тўғрисидаги таклифига рад жавобини берди.

Айтиб ўтилган “тинчлик ва қариндошчилик” тўғрисидаги шартнома (Лю Бан томонидан биринчи бор тузилганди) қадимги Хитойда халқаро муносабатлар тарихи, назарияси ва амалиётида янги саҳифани очиб берди. Милоддан аввалги 198 йилда тузилган ушбу шартнома ёш Хань давлати учун яхши оқибатларга эга бўлди, Хань империясининг қудратли ва таҳликали қўшнисини билан муносабатларини тартибга солди. Милоддан аввалги 133 йилда сюнну билан тузилган тинчлик шартномаси бекор қилинди ва император У-ди уларга қарши юришлар бошлади. Милоддан аввалги 138 йилнинг ўзидаёқ У-ди сюннуга нисбатан душман бўлган юэчжи қабилалари билан ҳарбий иттифоқ тузиш мақсадида Чжан Цань бошчилигидаги элчиликни жўнатди. Ўрта Осиёда бўлган даврида Чжан Цань илгари Хитойликлар учун номаълум ҳисобланган йирик ўлкани кашф этди.

Хань империяси Буюк ипак йўли бўйлаб жойлашган Шарқий Туркистон воҳасининг шаҳар-давлатларида ўз таъсирини ва ҳукмронлигини ёйиш учун турли дипломатик ва ҳарбий усуллардан фойдаланган. Ушбу сиёсатни амалга оширишдаги муҳим босқич сифатида Хань империясининг усунь қабилалари билан иттифоқ тузиши намоён бўлди. Милоддан аввалги 115 йилда усунлар ҳузурига Чжан Цань бошчилигидаги элчилик юборилди. Ушбу элчилик Хань давридаги Хитой давлатининг Марказий ва Ўрта Осиёнинг ҳамда Ўрта Шарқнинг бошқа мамлакатлари билан савдо ва дипломатик алоқалари ривожланишида катта роль ўйнади. Бироқ Буюк ипак йўлини эгаллаш Уди учун унинг “империя сарҳадларини 10 минг ли миқдорида кенгайтириш ва ҳокимиятини бутун дунё бўйлаб ёйиш” гоёсини амалга оширишдаги муҳим босқичи эди ҳолос. Ҳарбий йўналишдаги фаол ташқи сиёсат билан бир қаторда У-ди жанубий ва шимоли-шарқий йўналишлар бўйича кенг истилочилик ҳаракатларини олиб борди. Шу билан бирга, йиллар давомида Уди томонидан олиб борилган урушлар давлат заҳираларини ва хазинани қуритди. Империянинг чекка ҳудудларидаги қабилаларнинг Ханларга қарши чиқишлари кенгайди. У-ди вафотидан сўнг йирик истилочилик юришлари деярли олиб борилмади.

Милоддан аввалги I асрнинг охири – милодий I асрнинг бошига қадар Хань империясининг ташқи сиёсати пассив кўринишга эга бўлди. I асрнинг урталарига келиб эса Хань империяси қадимги дунёнинг энг йирик давлатига айланди. Ушбу даврда империянинг энг асосий вазифаси – шимолий сюнну қабилаларини бўйсундириш ва ғарбий ўлкада ўз ҳукмронлигини тиклаш эди.

73 йилда Бан Чао элчилик вазифаси билан ғарбий ўлкага юборилди. Унинг бу ерлардаги ҳаракатлари ўша замон дипломатиясига хос тарзда олиб борилди. Бан Чао фаолияти натижасида ғарбий ўлкада Хань ҳукмронлигининг мустақамланиши Хитойни ғарбий мамлакатлар билан сиёсий ва савдо алоқаларининг кенгайиши учун катта аҳамиятга эга бўлди. 80-йилларнинг охиридан бошлаб Буюк ипак йўли орқали Кушон давлати, Парфия ҳамда Яқин ва Ўрта Шарқнинг бошқа

“Узоқ мамлакатлари” билан дипломатик муносабатлар ўрнатилди. Улар (муносабатлар) I ва II асрлар чегарасида энг юқори нуқтасига кўтарилди. Рим империяси (қадимги Хитой манбаларида Дацинь деб номланади) билан тўғридан-тўғри алоқа ўрнатишга уринишлар ҳам қилиб кўрилди.

Қадимги Хитойнинг деярли 2000 йиллик тарихи давомида яқин ва узоқ қўшнилар билан ташқи муносабатларни амалга оширишнинг муайян тамойиллари ишлаб чиқилди. Қадимги Хитой учун хос бўлган икки энг муҳим тенденцияни, давлатлараро алоқалар ва шартномалар негизидаги муносабатларнинг икки асосий турини эътироф этиш лозимдир. Уларнинг биринчиси “ди го” - “тенг давлатлар” концепциясига таянади. Тенг шериклар назарияси биринчи галда, “ўртадаги подшоликларнинг” ўзаро муносабатлари амалиётидан келиб чиққан ва тенг ҳуқуқли давлатлар ўртасидаги муносабатларнинг узоқ муддатли ва мустаҳкам аънанасига эга бўлган.

Аммо У-ди ҳукмронлиги давридан бошлаб қўшни халқлар билан ўзаро муносабатларни амалга оширишда ўзгача тамойил устунлик қилди. Бу тамойил, конфуцианликнинг “дунёни тартибга солувчи монархия” доктринасига таяниб, “варвар”ларнинг (яъни чегарадан нариги барча халқларнинг) етилмаганлиги тўғрисидаги назария билан бевосита боғлиқ эди ва барча ўзга мамлакатларга Хитойнинг эҳтимолли ўлпон тўловчиси сифатида расман қарарди.

Гаровга олиш ҳодисалари Хань империясининг қўшни мамлакатлар ва халқлар билан муносабатларидаги одатий ҳол эди. Хань замонидан элчиларни қабул қилишнинг махсус маросими ишлаб чиқилдики, унинг мақсади — элчилик юборган ҳукмдорнинг Хань императорига нисбатан тобелик ҳолатини таъкидлаб ўтиши керак эди. Саройга ўрнатилган қоидаларга беками-кўст риоя қилишга катта аҳамият бериларди. Элчилар албатта совғалар билан етиб келардилар. Хань империяси ҳам ўз навбатида, инъомлар беришдан қизғанмасди. Элчиларни қабул қилиш ва улар томонидан совғаларни топшириш маросими хорижлик вакилларни камситадиган ва ўзга юртлар ҳукмдорларининг тобе ҳолатини таъкидлашга қаратилган бўлса

ҳам, Хань империяси ва қўшни мамлакатлар ўртасидаги муносабатларнинг ҳақиқий кўринишларини бузиб кўрсатарди.

Назорат саволлари

1. Қайси давлатлар милоддан аввалги 2000 йилликнинг ўрталарида Яқин Шарқдаги сиёсий вазиятни белгилаб берган?
2. Қадимги Миср ва Хетт подшолиги ўртасидаги муносабатлар ҳақида нима биласиз?
3. Милоддан аввалги I мингйилликда Оссириянинг ташқи сиёсати ва дипломатияси ҳақида нима биласиз?
4. «Артхашастра» ҳақида нима биласиз?
5. Қадимги Хитойда Хань империяси қандай ташқи сиёсатни ва дипломатияни олиб борган?

Тавсия этилган адабиётлар

1. Бонгард-Левин Г.М. Индия эпохи Маурьев. М., 1973.
2. Вигасин А.А., Самозванцев А.М, «Артхашастра»: проблемы социальной структуры и права. М. 1984.
3. Гумилев Л.Н. Хунну. М.1960
4. Дандамаев М.А. Иран при первых Ахеменидах., М., 1963.
5. Дандамаев М.А. Политическая история Ахеменидской державы. М., 1985
6. Думан Л.И. Внешнеполитические связи древнего Китая и истоки даннической системы. Китай и соседи. М., 1970.
7. Думан Л.И. Учение о Сыне Неба и его роль во внешней политике Китая. Китай: традиции и современность. М., 1976.
8. Дьяконов И.М. История Мидии. М., 1956
9. История древнего Востока/ Под ред. В.И. Кузищина. М.1988.
10. Источниковедение истории Древнего Востока. М., 1984
11. Конрад Н.И. Сунь-цзы. Трактат о военном искусстве. М. — Л., 1950
12. Крюков М.В. Переломов Л.С., Софронов М.В, Чебоксаров Н.Н. Древние китайцы в эпоху централизованных империй. М., 1983.
13. Маккуин Дж. Хетты и их современники в Малой Азии. М., 1983.

14. Межгосударственные отношения и дипломатия на древнем Востоке .М.1987

15. Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. М., 1981

16. Хрестоматия по истории древнего Востока. Ч. 1, 2 М., 1980

17. Якобсон В.А, Представления о государстве и древней Месопотамии. Древний Восток. Вып. 3, Ереван, 1978.

18. Қадимги дунё тарихи / Ю.С. Крушкол таҳрири остида. Т. ,1974, 1-қисм.

ҚАДИМГИ ЮНОНИСТОНДА ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАР ВА ДИПЛОМАТИЯ

1. Қадимги Юнонистонда халқаро алоқалар ва халқаро ҳуқуқ.
2. Юнонистон — Эрон урушлари.
3. Милоддан аввалги IV асрда полислараро муносабатлар.
4. Эллинизм даврида халқаро муносабатлар.

Қадимги Юнонистонда осойишта халқаро алоқалар ҳуқуқининг энг қадимги шакли “проксения” (яъни, меҳмондўстлик) эди. Проксения алоҳида шахслар, уруғлар, қабилалар ва давлатлар ўртасида мавжуд бўлганди. Проксенлар орқали дипломатик музокаралар олиб бориларди; шаҳарга етиб келган элчиликлар биринчи галда ўзининг проксенига мурожаат қиларди.

Проксения қадимги юнон дунёсининг кейинги барча халқаро алоқалари учун асос қилиб олинди.

“Амфиктиония”лар ҳам халқаро алоқаларнинг худди шундай қадимий шакли эди. Алоҳида иззат қилинадиган илоҳнинг ибодатхонаси атрофида юзага келган диний иттифоқлар амфиктиониялар деб номланарди. Ушбу иттифоқларга ибодатхона атрофида, қариндошчилик муносабатларидан қатъи назар, истиқомат қилувчи қабилалар кирарди.

Қабилалар тўпланиб, байрамлар ўтказилган пайтда уруш олиб бориш ман этиларди ҳамда “илоҳий тинчилик” эълон қилинарди. Шундай қилиб, амфиктиониялар халқаро тусдаги диний-сиёсий тартибга айланарди.

Қадимий Юнонистонда амфиктиониялар бир нечта бўлиб, уларнинг орасида энг қадимгиси ва катта таъсирга эга бўлгани Дельфа — Фермопил амфиктионияси эди. Дельфа шаҳридаги Апполон худоси ибодатхонаси қошидаги ва Фермопил шаҳридаги Деметра худоси ибодатхонаси қошидаги амфиктионияларнинг бирлашиши негизида ушбу иттифоқ юзага

келди. Дельфа — Фермопил амфиктонияси таркибига 12 қабила кирганди.

Дельфа — Фермопил амфиктониясининг асосий мақсади Дельфа шаҳридаги Апполон худоси ибодатхонасини, унинг бойликларини ва ер эгаликларини қуриқлаш эди. Шу билан бир қаторда, амфиктония маълум жиҳатдан умумюнон, яъни ўзига хос халқаро қоидаларни ўрнатишга ҳаракат қилардики, уларга амфиктониянинг барча аъзолари риоя қилишлари керак эди. “Симмахия”лар номини олган ҳарбий-сиёсий иттифоқ тўғрисидаги шартномалар қадимги Юнонистонда халқаро муносабатларнинг ўзгача бир кўринишини касб этди. Уларнинг орасида энг йириклари Лакедемон ва Афина симмахиялари эди.

Лакедемон симмахияси милоддан аввалги VI асрда Пелопоннес шаҳарлари ва жамоаларининг иттифоқи сифатида вужудга келди. Унга Спарта бошчилик қиларди. Афина шаҳри раҳбарлигидаги Афина (Делос) симмахияси эса Юнонистон — Эрон урушлари даврида эронликларга қарши курашиш учун тузилганди.

Жамоалар ва полислар ўртасида юзага келган низолар махсус вакиллар ёки элчилар, воситачилигида ҳал этиларди. Қадимги Юнонистон тарихининг “Гомер даврида” улар даракчилар (керюкс, ангелос) деб аталган бўлса, классик даврида эса оқсоқоллар (пресбейс) номини олганди.

Элчилик аъзоларининг сони турлича бўлиб, мавжуд шароитлардан келиб чиқиб белгиланарди. Элчилик мақсадлари элчиларга берилган йўриқномаларда маълум қилинарди. Йўриқномалар аниқ ўрнатилган тартибда расмийлаштириларди: бир-бирига бирлаштирилиб тахланган икки мумланган тахтачалардан (дипломата) иборат ёрлиқ шаклида эди. “Дипломатия” атамаси ҳам шундан келиб чиқади.

Қадимги Юнонистоннинг ривожланишида кўзга ташланадиган аниқ уч даврни кўрсатиш мумкин:

- 1) Крит — Микена даври (милоддан аввалги II мингйиллик);
- 2) Полис даври (милоддан аввалги XI — IV асрлар);
- 3) Эллинизм даври (милоддан аввалги 334 — 30 йиллар).

Крит давлати ва Ахейя подшоликларининг мавжуд бўлиши биринчи даврга хос бўлган ҳолатдир. Критнинг Миср каби қудратли давлатлар билан муносабатлари дўстона эди, манбаларда элчиликлар билан алмашишлар кўрсатиб ўтилади. Ахейя подшоликлари қўшни давлатларга нисбатан урушқоқ сиёсат юргизардилар, урушлар олиб бориш йўлида бирлашардилар (Троя урушлари — милoddан аввалги 1240 — 1230 йиллар).

Қадимги Юнонистон тарихининг иккинчи босқичида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан жамиятнинг илдамлик билан ривожланиши рўй берди. Классик қулчилик негизида ривожланган қулдорлик иқтисодиётига эга шаҳарлар — давлатлар — полислар пайдо бўлди.

Юнон давлатлари сиёсий мустақилликка эга бўлганлиги сабабли халқаро муносабатлар тарихини полислараро муносабатлар сифатида, қўшни давлатларга нисбатан эса ташқи сифатида кўриб чиқиш мумкин.

Ушбу босқичнинг энг муҳим воқеаларидан бири Юнонистон — Эрон урушлари эди. Эрон ушбу урушларни аҳолиси кўп ва иқтисодий ривожланган бой юнон полисларини забт этиш мақсадида олиб борди. Юнонларнинг Эрон давлати билан мил. авв. 500 — 449 йиллардаги тўқнашувлари Юнонистон — Эрон урушлари номини олган, чунки ҳарбий ҳаракатлар бир неча компанияларга бўлинади.

Юнонистон — Эрон урушларининг асосий даврлари:

I. Милoddан аввалги 500 — 494 й.й. — Кичик Осиёда жойлашган юнон шаҳарларининг эронликларга қарши кўзғолони, Афина ва Эретреяннинг кўзғолончиларга ёрдами.

II. Милoddан аввалги 492 — 490 й.й. — Эронликларнинг Болқон Юнонистонига бостириб киришга уринишлари.

III. Милoddан аввалги 480 — 479 й.й. — Ксеркснинг Юнонистонга босқини — Юнонистон — Эрон урушларининг энг юқори нуқтаси.

IV. Милoddан аввалги 478 — 459 й.й. — ҳарбий ҳаракатлар характерининг ўзгариши, ҳарбий ташаббуснинг юнонлар қўлига ўтиши, Эгей денгизи ороллари ва Кичик Осиёда жойлашган

юнон шаҳарларининг озод этилиши. Афина ҳарбий қудратининг ўсиши.

V. Милоддан аввалги 459 — 449 й.й. — Афина ва унинг иттифоқчиларининг Мисрга юриши, Юнонистон — Эрон урушларининг якунланиши.

Юнонистон — Эрон урушларида юнонларнинг ватанпарварлиги ва жасорати (мил. авв. 490 йилда Марафон ёнидаги жанг, мил. авв. 480 йилда Фермопил йўлаги ёнидаги жанг) ёрқин намоён бўлди, бирлашиш зарурлиги англаб етилди (Панэллин иттифоқи — мил. авв. 481 й., Делос иттифоқи — мил. авв. 478 й.). Ушбу лахзалар полис иқтисодиёти ва жамиятининг юксалиши, полис тузилишининг мукамаллик даврини бошидан кечираётганлиги билан изоҳланади. Ушбу жараёнлар натижасида юнонлар қадимги дунёнинг энг йирик давлати сифатида намоён бўлган Аҳамонийлар салтанати билан бўлган туқнашувда галабага эришдилар.

Милоддан аввалги 449 йилда “Калий” сулҳи тузилди. Эрон подшоҳи билан тинчлик тузиш мақсадида Кипрга юборилган Афина элчисининг исми Калий бўлганлиги сабабли ушбу битим шундай номланади. Тинчлик шартлари қуйидагилардан иборат бўлди:

1. Эрон подшоси юнонларнинг Кичик Осиёдаги барча полисларнинг мустақиллигини тан олди ва юнонларга қарши ҳарбий ҳаракатлар олиб бормаслик мажбуриятини ўз зиммасига олди.

2. Эрон давлати бундан буён Эгей денгизи ва Бўғозларга ҳарбий флотини кирита олмасди.

3. Юнон полислари Шарқий Ўрта ер денгизи минтақаси ва Мисрга оид масалаларга аралашмаслик мажбуриятини ўз зиммасига олдилар.

Милоддан аввалги 478 йилда Делос симмахиясининг (иттифоқининг) ташкил этилиши урушнинг яна бир муҳим натижаларидан бири бўлди. Бу ташқи сиёсатдаги асосий мақсадлари бир-бирига мос келган, тез сурьатларда иқтисодий ривожланишдан манфаатдор бўлган, бир хил демократик тузумга эга юнон шаҳарларининг мустақкам бирлашмаси ва ҳарбий иттифоқи эди. Аммо ушбу иттифоқнинг ташкил этилиши

пайтидан бошлаб Афинанинг устунлиги кузга ташланди. Чунки ушбу шаҳар йирик, бой полис бўлиб, эронликларга қарши урушнинг асосий огирлигини ўз гарданига олди. Милоддан аввалги 454 йилда иттифоқнинг хазинаси Делос оролидан Афинага ўтказилгандан сўнг ушбу устунлик янада яққол бўлиб қолди.

Иттифоқчилар Афинага тенг аъзолар сифатида эмас, балки маълум жиҳатдан фуқаролар сифатида кўрилардилар. Милоддан аввалги 454 йил Делос симмахиясининг Афина архэсига (давлатига) айланиш даврининг чегараси ҳисобланади.

Урушдан сўнг юнон полисларининг гуллаб — яшнаш даври бошланди. Ушбу давр иқтисодиётнинг ўсиши ва маданиятнинг юксак ривожланиши билан ифодаланади.

Афина давлатига стратег сифатида бошчилик қилган Перикл Биринчи Афина денгиз иттифоқига кирган полисларни бирлаштиришга ва ягона иттифоқчи давлатни барпо этишга интилди. Бу эса денгиз иттифоқининг ичида кескин низоларга олиб келарди. Бир вақтнинг ўзида ташқи сиёсий тусдаги тўқнашувлар ҳам етилмоқда эди: Афина ва Коринфнинг Фарбга олиб борадиган савдо йўллар учун кураши; Афина ва Спартанинг Юнонистонда гегемонлик қилиш учун кураши. Ушбу барча қарама-қаршиликлар юнон полисларининг кўпчилигини ўз домига тортиб кетган Пелопоннес урушига (мил. авв. 431 — 404 й.й.) олиб келди. Пелопоннес уруши икки асосий даврга бўлинади:

Биринчи давр — “Архидам уруши” (мил. авв.431 — 421й.й.);

Иккинчи давр — Афиналикларнинг Сицилияга қўшин юбориши ва “Декелей” уруши (мил. авв. 415 — 404 й.й.).

Милоддан аввалги 421 — 415 йиллар давомида вақтинча сулҳ сақланди. Ҳарбий ҳаракатлар бир пайтнинг ўзида турли худудларда олиб борилди: Эгей денгизи ҳавзасида, Пелопоннесда, Ўрта Юнонистонда, Фарбий вилоятларда, Сицилияда. Урушнинг иккинчи даврида Спарта ёрдам сўраб Эрон давлатига мурожаат қилди. Кўмак бериш эвазига эронликлар Кичик Осиёда жойлашган юнон шаҳарларини назорат қилиш ҳуқуқини талаб қилдилар. Спарта бунга рози бўлмади, бироқ рад жавобини ҳам бермади. Бу —

Юнонистоннинг миллий манфаатларига нисбатан сотқинлик эди. Уруш Спартанинг галабаси билан якунланди. Биринчи Афина денгиз иттифоқи тарқатиб юборилди. Спартанинг гегемонлиги даври бошланди.

Полислар ўртасидаги доимий урушлар уларнинг шундоқ ҳам танг аҳволини янада заифлаштирарди.

Милоддан аввалги 399 йилда Эрон ва Спарта ўртасида уруш бошланди. Аҳамонийлар орасидаги сулолавий курашга Спартанинг аралашуви ушбу урушни келтириб чиқарди. Спарта урушнинг охирида қилган сотқинлиги туфайли ўзининг юнонлар олдида обрў — эътиборини тиклашга ва Кичик Осиёда жойлашган юнон шаҳарларини озод этишга интилди. Бироқ милоддан аввалги 395 йилда Аҳамонийлар ёрдамида тузилган коалиция (иттифоқ) Спартага қарши уруш бошлади. Ушбу иттифоққа Афина, Коринф, Фива кирди. Полисларнинг заифлашуви ва иқтисодиётининг таназзулга юз тутиши ўша даврда уларнинг барчасини бой Эрон давлатига нисбатан қарам қилиб қўйганди. Эрон урушаётган томонларни тивчлик шартларини қабул қилишга фактик жиҳатдан мажбурлади (мил. авв. 387 йилда тузилган “Анталкид” сулҳи); Эрон давлати Кичик Осиё шаҳарлари устидан бўлган ҳокимиятини тиклади, эронликлар флотига Эгей денгизига кириш рухсат этилди, юнон полислари устидан кузатиш ва назорат қилиш Спартага топширилди. Спартанинг сиёсати давлатлар мухториятини бузиш, демократларга жазо бериш, олигархик тартибларни ўрнатиш орқали ўз ифодасини топди. Спарта юнонлар эркинлиги ва мустақиллигининг асосий душманига айланди. Милоддан аввалги 382 йилда рўй берган олигархик тўнтаришдан кейин Фива демократлари мил. авв. 379 йилда демократик тузумни тиклашди ва мил. авв. VI асрдаёқ мавжуд бўлган Беотия иттифоқини қайтадан вужудга келтиришди. Милоддан аввалги 378 — 377 йилларда Спарта билан курашиш учун Иккинчи Афина денгиз иттифоқи тузилди. Левктра шаҳри ёнидаги жангда (мил. авв. 371 й.) фиваликлар Спарта қўшинларини мағлубиятга учратишди ва ушбу воқеа Спартанинг енгилмаслиги тўғрисидаги афсонани йўққа чиқарди. Мантиней ёнидаги жангда (мил. авв. 362 й.) фиваликлар саркардаси Эпаминонднинг ўлиmidан сўнг

Фива шаҳрининг қисқа муддатли юксалиши яқунланди. Бунга Фиванинг кучайишидан қўрқиб қолган Афинанинг фиваликларга нисбатан ғаразли муносабати сабаб бўлди. Бироқ, Афинанинг Иккинчи Афина денгиз иттифоқида ўз устуворлигини ўрнатишга қаратилган уринишлари иттифоқчиларнинг қаршилигига учради ва “Иттифоқчилар уруши”га олиб келди (мил. авв. 357 — 355 й.й.). Ушбу уруш иттифоқнинг тарқалиб кетиши билан яқунланди.

Шу даврда Юнонистоннинг шимолида янги ҳарбий-сиёсий куч сифатида Македония намоён бўлди. Милоддан аввалги 346 йилга келиб Македония подшоси Филипп II томонидан олдин Фессалия, сўнгра Фокида, ҳолкидика ва Фракия соҳили босиб олинди. Афинада ва Юнонистоннинг бошқа полисларида Македонияга қарши ва тарафдор партиялар ўртасида кураш бўлиб ўтарди. Демосфеннинг ҳаракатлари туфайли юнон шаҳарларининг Македонияга қарши иттифоқи тузилди. Аммо ушбу иттифоқ мил. авв. 338 йилда Херонея шаҳри ёнидаги жангда тўла мағлубиятга учради. Бу ерда, Македонияга қарши партиянинг раҳбарларидан бири бўлган Ликургнинг сўзларига кўра, “ҳалок бўлганларнинг таналари билан бирга юнонларнинг эркинлиги ҳам кўмилди”. Милоддан аввалги 337 йилда Филипп II томонидан Коринфда чақирилган конгресс Юнонистоннинг Македонияга бўйсунганини расмийлаштирди.

Ушбу воқеалар билан қадимги Юнонистон тарихининг III босқичи бошланди. Александр Македонский (Искандар) бошчилигидаги юнон — македонлар армияси мил. авв. 334 йилда Эрон давлатига юришни бошлайди. Уч жангда (Граник дарёси ёнидаги жанг — мил. авв. 334, Исс ёнидаги жанг — мил. авв. 333 йилда, Гавгамела ёнидаги жанг — мил. авв. 331 й.) эришилган галабалар натижасида Эрон давлатининг катта қисми эгалланди.

Шарқ томон ҳаракатланган Александр Ўрта Осиёга, сўнгра эса Ғарбий Ҳиндистонга бостириб кирди. Александрнинг шарқий юриши натижасида улкан давлат барпо этилди.

Унинг ўлиmidан сўнг (мил.авв. 323й.) саркардалар — диadoхлар ўртасида кураш натижасида эллин давлатлари шаклланди. Ушбу кураш мил. авв. 321 йилда бошланди ва мил.

авв. 281 йилда якунланди. Йирик давлатлар ташкил топди — Птолемейлар подшолиги (Миср), Салавқийлар давлати, Понт, сунгра Пергам, Каппадокия, Юнон — Бақтрия подшолиги.

Салавқийлар ва Птолемейлар давлатлари Ўрта ер денгизининг шарқий қисмида ўз ҳукмронлигини ўрнатиш учун рақобат қилардилар ва Юнонистонда фаол роль ўйнашга интилардилар. Бунинг устига улар вақти-вақти билан учинчи эллин давлати — Македония билан муносабатларга эга бўлардилар. Македония Эгеидани доимо ўз назорати остида ушлаб туришдан тўғридан-тўғри манфаатдор эди. Салавқийлар Птолемейлар билан Келесирия (Жанубий Сурия) учун айниқса шиддатли кураш олиб боришарди, чунки Ҳиндистон ва Шарқнинг бошқа мамлакатларидан келадиган савдо йўллари Ўрта ер денгизининг шарқий соҳилида тугарди, Салавқийлар эса Суриянинг фақат шимолий қисмига эгалик қиларди. Ўз навбатида Птолемейлар Келесериядан шимолга силжишга интилардилар. Кейинчалик 1-Сурия уруши номини олган ушбу тўқнашувларда (мил.авв III асрнинг 80-йиллари) омад у ёки бу томонда бўлади ва Птолемей II нинг бироз устунлиги билан якунланди, чунки Миср флоти Салавқийлар флотига нисбатан кучлироқ бўлиб чиқди. Бироқ шу пайтнинг ўзида, Африкада, Антиох I Салавқий кумагида Киренаика Мисрдан ажралиб чиқди ва мустақил давлатга айланди. Милет, Кикладика ороллари ва бошқа нуқталарга эга бўлган Миср юнонларнинг Македонияга қарши чиқишларини қўллаб — қувватларди. Лекин, тез орада Македония, Салавқийлар ва Родос ороли Мисрни Эгей денгизи минтақасидан суриб чиқардилар. Македония ҳатто Киренаика билан яқинлашишга муваффақиятсиз уриниб кўрди. Мақсад — Киренаикадан Мисрга қарши фойдаланиш эди. Милоддан аввалги III асрнинг 60-йилларида Антиох II Мисрга қарши 2-Сурия урушини бошлади. Бироқ, Каспий денгизидан шарқда жойлашган улкан ҳудудларнинг бош кўтариши ва Салавқийлардан ажралиб чиқиши (бу ерларда мустақил Парфия ва Бақтрия давлатлари вужудга келди) вазиятни мураккаблаштирди.

Асосий уч эллин давлатининг ички аҳволи уларнинг ташқи тўқнашувларида кучлар мувозанатининг турғун эмаслигига сабаб

бўлганди. Улар доимо босиб олинган ва асоратга солинган аҳолини бостириш ташвишида эди.

Милоддан аввалги III асрнинг ўрталарига келиб Миср кудратининг энг юксак чўққисига етди. Птолемей III Эвергет сулолавий никоҳ орқали Киренаикани яна бир бор қўшиб олди, 3-Сурия уруши (мил. авв. 245 — 243 й.й.) даврида эса Финикия ва Сурияни, Салавкийлар пойтахти Оронгдаги Антиохияни ишғол этди. Айрим манбаларда у сўнгра Месопотамияни босиб олганлиги ва Шарқ томон ҳаракатланганлиги, аммо Птолемейларга қарши кўтарилган кўзғолон туфайли Мисрга қайтиб келганлиги тўғрисида гапирилади.

3 — Сурия урушида мағлубиятга учраган Салавкийлар подшолиги заифлашганди. Бундан Пергам фойдаланди ва Кичик Осиёда Салавкийларга тегишли эгаликларнинг бир қисмини босиб олди. 30 — йилларнинг охирида Антиох III (мил. авв. 223 — 187 й.й.) тахтга ўтирганидан сўнг Сурия ва Финикияни қайтариб олиш ва Мисрни Келесириядан суриб чиқариш мақсадида 4-Сурия уруши (мил. авв. 219 — 217 й.й.) бошланди. Бироқ Салавкийлар тўла мағлубиятга учради. Бу — Мисрнинг охирги ҳарбий мувафаққияти эди. Антиох III Кичик Осиёда ҳарбий ҳаракатларни олиб борди ва қўлдан кетган шарқий вилоятлар устидан Салавкийлар ҳокимиятини тиклаш мақсадида ўзининг машҳур шарқий юришини (мил. авв. 212 — 205 й.й.) бошлади. Натижада Парфия ва Юнон — Бақтрия бўйсундирилди ва Салавкийларнинг вассалларига айлантирилди. Сўнгра, Македония билан бўлган иттифоқига таяниб, Антиох III Жанубий Сурияни, Финикияни, Фаластинни, Кичик Осиёда Птолемейларга тегишли қатор шаҳарларни босиб олишга эришди. Айнан шу пайтда Антиох III Рим билан тўқнаш келди. Чунки у, Фракияни забт этиб, Юнонистонда Рим ҳокимиятидан норози бўлганларнинг барчасини қўллаб — қувватлади. Салавкийлар шарқий Ўрта ер денгизи минтақасида устуворликка очикдан-очик даъвогарлик қилардилар. Бу эса Рим билан урушга олиб келди. Рим билан бўлган урушда (мил.авв. 192 — 188 й.й.) мағлубиятга учраши ва римликлар томонидан мажбуран қабул қилдирилган Апамей шартномаси (мил. авв. 188 й.) Салавкийларнинг Эгей денгизи ҳавзасидаги таъсирини

тулалигича йўқ қилди. Антиох IV Эпифан (мил. авв. 175 – 163 й.й.) Салавкийлар давлатининг қудратини тиклашга (мил. авв. 170 ва 168 йилларда Мисрга юришлар) ва зўраки эллинлаштириш йули билан унинг бирлигини мустақкамлашга уринди. Ушбу сиёсат Яхудияда (мил.авв. 171, 167 – 160 й.й.) қўзғолонларни келтириб чиқарди. Эзилган омманинг кураши ва ички сулолавий низолардан заифлашган Салавкийлар ўз ерларини йўқотиб бордилар. Милоддан аввалги 64 йилда Салавкийлар давлатининг охириги қисми (Сурия) Римга тегишли вилоятга айланди.

Ички зиддиятлар ва сулолавий курашлар оқибатида емирилган Птолемейларнинг Миср давлати ҳам аста-секин заифлашиб борди ва мил. авв. 30 йилда Рим томонидан забт этилди.

Пергам, Вифиния каби бошқа эллин давлатларининг тақдири шунга ўхшаш бўлди. Улар Римга қўшиб олинди ва вилоятларга айлантирилди.

Йирик эллин давлатларининг ташкил топиши фақат шарқий Ўрта ер денгизи минтақасига хос ҳолат эмас. Милоддан аввалги IV асрнинг охири ва III асрнинг бошида ўхшаш давлатлар Фарбада ҳам пайдо бўлди. Булар — Агафоклнинг Сицилия давлати ва Пирр бошқаруви давридаги Эпир. Аммо ушбу юнон давлатларининг умри қисқа бўлди — ички аҳвол мустақкам эмасди ва улар Карфаген ва Рим каби қудратли қўшнилари билан бўлган курашда ўз мустақиллигини сақлаб қола олмадилар.

Юнонистонда ҳукмронлик қилиш учун курашни давом эттирган давлатлар ва ҳарбийлашган иттифоқларнинг (Македония, Ахейя иттифоқи, Этолия иттифоқи, баъзи даврларда — Спарта) устунлиги эллинизм даври Юнонистони учун хос ҳолатдир. Давлатларнинг кўпчилигида подшолар ва олигархия мавжуд эди. Александрнинг ўлиmidан сўнг Афина бошчилигидаги давлатларнинг Македонияга қарши кураши (“Ламия уруши” — мил. авв. 323 — 322 й.й.) Македониянинг галабаси ва юнон демократларини жазолаш билан якунланди. Афина саркардаси Хремонид номини олган урушда (мил. авв. 267 – 261 й.й.) иккинчи марта мағлуб этилганидан сўнг Афина

вайрон этилди ва бутунлай Македония монархиясига қарам бўлиб қолди.

Бироқ Македония ҳам бутун Болқон ярим ороли устидан ҳокимиятини тиклай олмади. Унга қарши, гоҳ бир-бири билан бирлашиб, гоҳ алоҳида-алоҳида, икки янги қудратли иттифоқ — Ахейя иттифоқи (мил.авв. 280 йилда ташкил этилган) ва Этолия иттифоқи (мил. авв. 367 йилда барпо этилган) кураш олиб борарди. Ахейя иттифоқи Пелопоннеснинг катта қисми (Спартадан ташқари) ва йирик шаҳарларни (Сикион, Коринф, Мегара) қамраб олганди. Этолия иттифоқига Этолиянинг ўзидан ташқари, Ўрта Юнонистон полислари (Афинадан ташқари), Жанубий Фессалия ва бошқ. кирарди.

Александр ворислари, кейинчалик Македония ва икки иттифоқнинг Юнонистонда ҳукмронлик қилиш учун олиб борган кураши шаҳарларнинг оммавий вайрон этилиши, аҳолининг қул қилиб сотилиши, иқтисодийётнинг таназзулга юз тутишига олиб келарди.

Римликлар, Македонияни Киноскефал ёнидаги жангда (мил.ав. 197 й.) мағлубиятга учратганларидан сўнг, демократияга қарши олигархия қатламларини қўллаб-қувватлаб, юнонларнинг ички ишларига доимо аралашиб келдилар.

Милоддан аввалги 196 йилда Истмий ўйинларида эълон қилинган “юнонлар эркинлигига” ишонч Римнинг Юнонистондаги шухратини қисқа муддатга кўтарди. Шу даврдан бошлаб Юнонистон доимо Рим таъсири остида бўлди. Македония сиёсий аҳамиятини йўқотди, мил.авв. 148 йилда Римга қарши кўзғолон бостирилганидан сўнг эса, Иллирия ва Эпир билан биргаликда, римликларнинг вилоятига айлантирилди; Этолия иттифоқини Рим тарқатиб юборди. Милоддан аввалги 146 йилда римликларга қаршилик қилишга уринган Ахейя иттифоқи ҳам тор-мор этилди; шундай қилиб, Юнонистон фактик жиҳатдан Рим ҳокимияти остида қолди. Римда империянинг қарор топиши билан (мил. авв 27 й.) Юнонистон римликларнинг Ахейя (расман эркин шаҳар деб ҳисобланган Афинадан ташқари) вилоятига айлантирилди ва Рим империясининг бошқа шарқий вилоятларидан кам фарқ

қиларди. Милодий IV асрдан бошлаб Юнонистон Шарқий Рим империяси — Византиянинг ўзагини ташкил этди.

Назорат саволлари:

1. Нима учун қадимги Юнонистонда амфиктония ва симмахия турдаги иттифоқлар пайдо бўлди?
2. Юнонистон — Эрон урушларининг асосий сабаблари нимадан иборат бўлди?
3. Нима учун мил.авв. 431 — 404 йиллардаги уруш Пелопоннес уруши деб номланади?
4. “Каллий” ва “Анталкид” сулҳлари ўртасидаги фарқ нимадан иборат?
5. Александр Македонскийнинг (Искандар) ҳарбий муваффақиятлари қандай изоҳланиши мумкин?
6. Эллин давлатларининг ташқи муносабатларида кучлар мувозанатининг турғун эмаслигига нима сабаб бўлганди?
7. Бирлашишнинг қандай кўринишлари эллинизм давридаги Юнонистон учун хосдир?
8. Милоддан аввалги III асрда эллин давлатлари ўртасидаги тўқнашувлар қандай хронологияга эга?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Античная Греция. Под ред. Е.С. Голубцовой. М. 1983. т. 1-2.
2. Античная цивилизация. Под ред. В.Д. Блаватского. М. 1973.
3. Бокщанин А. История международных отношений и дипломатии в Древнем Риме. М. 1948.
4. История Греции. Под ред. В.И. Кузищина. М. 2001.
5. История дипломатии. М. 1959. т. 1.
6. Шофман А.С. Распад империи Александра Македонского. М. 1984.
7. Қадимги дунё тарихи. / Ю.С. Крушқол таҳрири остида. Тошкент, 1975, II қисм.

ҚАДИМГИ РИМДА ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАР ВА ДИПЛОМАТИЯ

1. Қадимги Римда халқаро алоқаларнинг шакллари ва дипломатия идоралари.

2. Ўрта ер денгизи минтақасида халқаро муносабатлар (мил. авв. III — II асрнинг биринчи ярми).

3. Милоддан аввалги II асрнинг иккинчи ярми — I асрнинг биринчи ярмида халқаро вазият ва Рим.

4. Рим империяси I — V асрларда. Ташқи сиёсат.

Энг қадимги даврлардан бошлаб Римда меҳмондорчилик ҳуқуқи мавжуд бўлиб, у Юнонистондаги проксенияни эслатарди. Қабилалар ва қабилавий иттифоқлар ўртасида юзага келадиган жанжаллар ва англашилмовчиликларни тартибга солган қоҳинларнинг фециаллар коллегияси бор эди. Бирорта ташқи сиёсий ташаббусни фециалларнинг ижозатисиз на бошлаб бўларди, на яқунлаб. Халқаро келишувларни сақлаш, уруш эълон қилишнинг ва сулҳ тузишнинг расмий маросимини ўтказиш фециаллар ваколатларининг доирасига кирарди.

Бошқа қабилага мансуб кишилар билан бўлган муносабатларда Рим жамоаси ва алоҳида фуқароларнинг манфаатларини рекуператорлар деб номланган мартабали шахслар ҳимоя қилган. Улар, римликлар ҳамда қушни шаҳарлар ва қабилалар вакиллари ўртасида пайдо бўладиган ўзаро моддий даъволар негизидаги жанжалларни ва тортишувларни кўриб чиқадиган, сони 3 дан 5 гача бўлган сайланма ҳакамлар эди. Кейинчалик, мил. авв. II — I асрларда, рекуператорлар суди Рим вилоятлари аҳолисининг ноиблар устидан қилган арзлари ва шикоятларини ҳам кўриб чиққан.

Халқаро алоқаларнинг ривожланиши муносабати билан Римда халқаро ҳуқуқнинг куртаклари ҳам пайдо бўлмоқда эди. Буни фециаллар ҳуқуқида кўриш мумкин. Иқтисодий ҳаётнинг мураккаблашиши ва қушнилар билан тинчлик

муносабатларининг ривожланиши сари фақат Рим фуқароларига тааллуқли бўлган қадимги “фуқаролар ҳуқуқи” билан бир қаторда “халқлар ҳуқуқи” ҳам вужудга келдики, у римликлар ва чет элликлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солди.

Антик даврга оид дипломатик муассасаларнинг ташкил этилиши ва ички тузилиши Римда мавжуд бўлган сиёсий тузумнинг хусусиятларини ақс эттирган классик давридаги Римда халқ йиғини фақат уруш эълон қилиш ва сулҳ тузиш масалаларини ҳал қиларди, ташқи сиёсатга эса Сенат сиёсий раҳбарлик қиларди.

Рим тарихининг энг қадимги (подшолик) даврида элчилик юбориш ҳуқуқи подшога тегишли бўлиб, элчилар эса фециаллардан иборат эди. Республика даврида ушбу ҳуқуқ Сенат қўлига ўтди. Элчилар легатлар ва ораторлар деб номланди. Элчи шахси одат ва қонун билан ҳимоя қилинганди.

Элчиликлар турли мақсадларга эга бўлиши мумкин эди: уруш эълон қилиш ва сулҳ тузиш, шартномаларни имзолаш, буйсундирилган вилоятларнинг бошқарувини йўлга қўйиш, ихтилофлар ва диний келишмовчиликларни ҳал қилишда ҳакамлик қилиш.

Сенат нафақат элчиликларни юбориш, балки уларни қабул қилиш ҳуқуқига ҳам эга эди. Римга етиб келадиган элчиликлар икки тоифага булинарди:

- 1) Ғаним давлатларнинг элчиликлари;
- 2) Дўстона давлатларнинг элчиликлари.

Ички дипломатия сўнгги антик даврга оид халқаро муносабатлар тизимининг ўзига хос хусусияти сифатида намоён бўлган. Ички дипломатия ривожланишининг энг юқори чўққисига Рим империяси даврида чиққан. Рим империясида марказ ва алоҳида қисмлар ўртасидаги муносабатларнинг мужмаллиги шароитида нафақат ташқи ва ички сиёсат ўртасидаги, балки ички ва ташқи дипломатия ўртасидаги аниқ чегарани белгилашнинг ҳам иложи йўқдир.

Римда мавжуд бўлган давлат ҳуқуқи нуқтаи назаридан, ҳар бир шаҳар ва ҳатто мамлакатнинг майдароқ қисми мустақил сиёсий субъект, яъни давлат ичидаги давлат сифатида

кўриларди. Ушбу мустақилликнинг кўринишларидан бири элчилик ҳуқуқида ўз ифодасини топганди. Юқорида тилга олинган ҳар бир шаҳар ёки маъмурий қисм марказга элчилик юбориши, қўшнилари билан шартнома тузиши мумкин эди ва ҳоказо, бир сўз билан айтганда, ҳуқуқий жиҳатдан мустақил бирлик ёки томон сифатида ҳаракат қиларди. Натижада, маълум нуқтаи назардан ягона ҳисобланган халқлар ҳуқуқи ривож топди.

Империя даврида давлат бошқаруви бутунлай император қўлига ўтди. Республика даврида давлатнинг бошқарув муассасаси ҳисобланган Сенат мавжуд бўлиб қолаверди, лекин император қошидаги кенгашга айланиб қолди.

Ташқи сиёсат ва дипломатия масалаларини бошқариб бориш ҳам шунга мувофиқ тарзда ўзгарди. Императорлик даврида ташқи сиёсий масалалар императорнинг (принцепснинг) қарамоғида эди. Дипломатия император хизматчиларининг вазифасига айланиб қолди. Империя даврида элчилар сайланмасди, балки, барча амалдорлар каби, принцепс томонидан тайинланарди. Клавдий давридан бошлаб (милодий I аср ўрталари) элчилик ишлари билан, император котиби бошчилигидаги императорнинг шахсий девонхонаси шуғулланарди. Шу билан бир қаторда, ушбу девонхона империянинг олий маъмурий идораси эди.

Илк республика даврида Римнинг ташқи сиёсати Лацияда ўз таъсирини ўрнатиш мақсадида олиб борилган тўхтовсиз урушлар билан тавсифланади. Этрусклар, галлар, Италия қабилаларига қарши урушлар Ўрта Италия ҳудудларида Рим таъсирининг ёйилишига олиб келди.

Рим, Ўрта Италияни забт этиб, Жанубий Италиядаги юнон полислари билан урушларни бошлади ва уларда муваффақиятга эришди.

Натижада Рим бошчилигида Рим — Италия конфедерацияси барпо этилди. Рим бутун Италияни “*divide et impera*” — “бўлиб ташла ва ҳукмронлик қил” шиори остида бошқарган.

Шундай қилиб, мил. авв. III асрда Рим ўша даврнинг йирик давлатларидан бирига айланди ва Ғарбий Ўрта ер денгизи минтақасида ҳукмронлик қилиш учун курашни бошлади. Ушбу

йўналишда Рим мил. авв. IX асрда Финикия колонияси негизда асос солинган Карфаген Шимолий Африка олигархик республикаси билан тўқнашди. Шунини таъкидлаш лозимки, Ўрта ер денгизи минтақасидаги халқаро муносабатларни Рим тарихидан ажралмас ҳолда кўриб чиқиш мумкин. Демак, 100 йилдан ортиқ давом этган Пуни урушлари бошланди. Биринчи Пуни уруши (мил. авв. 264 — 241 й.й.) натижасида Рим дастлабки денгиз орти эгаликларини — Сицилия, Сардиния, Корсикани қўлга киритди ва улар Рим вилоятларига айлантирилдилар.

Иккинчи Пуни уруши (мил. авв. 218 — 201 й.й.) даврида карфагенлик машҳур саркарда Ганнибал Италияга бостириб кирди ва ушбу ҳудудларни 15 йил давомида қийратиб, қатор галабаларга эришди (Канн ёнидаги жанг — мил. авв. 216 й.). Уруш йилларида Рим дипломатияси ўзини юқори даражада намоён қилдики, Карфаген иттифоқчиси — Македониянинг ҳаракатлари маълум даврга бетараф қилинди, Этолия иттифоқи билан эса иттифоқ тузилди.

Рим, фожиали маглубиятларга қарамасдан, ҳам ҳарбий, ҳам дипломатик усуллардан фойдаланиб, ушбу урушда ғолиб чиқди. Публий Корнелий Сципион қўмондонлигида римликларнинг ғалабаси (Зам ёнидаги жанг — мил. авв. 202 й.) оқибатида карфагенликлар маглуб этилди. Испания Рим қўлига ўтди, Карфаген эса ҳарбий-сиёсий қудратидан маҳрум бўлди. Рим йирик мамлакатдан Ғарбий Ўрта ер денгизидagi энг йирик буюк давлатга айланди.

Ғарбий Ўрта ер денгизи минтақасининг Рим ҳокимияти остида бирлаштирилиши Юнонистоннинг Сицилия билан ҳамда Миср ва Суриянинг Шимолий Африка ва Италия билан мил. авв. III асрда мустаҳкамланган анъанавий савдо алоқаларига сезиларли ўзгаришлар киритди. Савдо йўллари ва иқтисодий марказларнинг бошқа жойларга кўчиши жараёни бошланди. Иккинчи Пуни урушидан сўнг Рим экспансиясининг янги даври бошланди: римликлар Шарқдаги эллин мамлакатларига кириб боришди. Мураккаб халқаро вазият ва эллин давлатларидаги ички инқироз бу жараёни енгиллаштирди.

Рим томонидан Шарқда олиб борилган ҳужумкор сиёсатнинг сбаблари ва мақсадлари Рим жамиятининг ривожланишидан

келиб чиқарди. Фарбдаги муваффақиятли урушлар натижасида кулчиликнинг тез суръатларда ўсиши кўзга ташланади. Ушбу урушлар куллар ва моддий бойликларнинг катта оқимини юзага келтирди. Бу жараён иқтисодий ҳаётда чуқур ўзгаришларга олиб келди; товар ҳужалиги ривожланди. Шунинг учун ҳам Римнинг тажовузкорлиги кучайди.

Милоддан аввалги III асрнинг охириги йиллари Македониянинг сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан ўта кучайиши даври ҳисобланади.

Мисрнинг ички қийинчиликларидан фойдаланиб, Македония подшоси Филипп V ва Салавкийлар подшоси Антиох III иттифоқ тузишди ва Мисрдан ташқарида жойлашган, лекин ушбу давлатга тегишли бўлган ерларни бўлиб олишди. Птолемейларнинг Геллеспонт соҳили, Кичик Осиё ва Эгей денгизи соҳилидаги полислари Македонияга ўтди. Филиппнинг истилолари ва Македониянинг Эгей денгизидаги энг қудратли давлатга айланиши таҳдиди Пергам, Родос, Византий, Афина ва бошқа юнон шаҳарларининг Филипп V га қарши чиқишига сабаб бўлди. Шундай қилиб, Эгей денгизи ҳавзасида Македонияга қарши ҳарбий иттифоқ шаклланди. Иттифоқчилар ёрдам сўраб Римга мурожаат қилишди. Римликлар Македониянинг кучайишидан манфаатдор эмасди.

Биринчи Македония уруши (мил. авв. 215 — 205\4 й.й.) Болқон яриморлидаги зиддиятларни кескинлаштирди ва Римнинг Шарққа экспансияси даврини бошлаб берди. Иккинчи Македония уруши (мил. авв. 200 — 197 й.й.) Филипп V нинг мағлубияти ва Македониянинг Юнонистонда ва Кичик Осиёда таъсирини йўқотиши билан якунланди.

Учинчи Македония уруши (мил. авв. 171 — 168 й.й.) натижасида эса Македония ва бутун Болқон яриморли Римга бўйсундирилди (мил. авв. 168 й.)

Милоддан аввалги III асрнинг охири — II асрнинг бошида Салавкийлар монархияси эллин дунёсининг энг қудратли давлати эди ва Шарқий Ўрта ер денгизида ўз гегемониясини ўрнатишга даъвогарлик қиларди. Бу, албатта, худди шундай даъволарга эга бўлган Римга тўғри келмасди ва мил. авв. 192 йилда икки давлат ўртасида ҳарбий ҳаракатлар бошланди

(Сурия уруши — мил. авв. 192 — 188 й.й.) Кичик Осиёда Магнезия ёнидаги ҳал қилувчи жангдан (мил. авв. 190 й.) сўнг ушбу минтақада Рим таъсирининг ўрнатилишига асос солинди. Рим Македония ва Салавкийларга қарши курашиш учун Родос ва Пергам билан бўлган иттифоқдан фойдаланди. Ушбу иттифоқ чорак асрдан кўпроқ давр давомида мавжуд бўлди. Ахейя иттифоқи ҳам Римнинг иттифоқчиси эди.

Шарқдаги ташқи сиёсат Рим жамиятнинг ўзида кескин сиёсий курашларни келтириб чиқарди. Милoddан аввалги III аср охиридан бошлаб икки сиёсий оқим муайян бўлдики, уларнинг вакиллари, Рим зодагонлари орасидаги ҳар хил қатламларнинг иқтисодий манфаатларини акс эттириб, давлатнинг ташқи сиёсий вазифаларини ва ички сиёсатини турлича тушунардилар. Шундай гуруҳларнинг бирига иккинчи Пуни урушида Карфагенни мағлуб этган Пубий Корнелий Сципион Африканский бошчилик қиларди. Унинг гуруҳи ташқи сиёсат бобида Рим томонидан босиб олинган ерлардан бир қатор қарам давлатларни барпо этишни, бу жойларда вилоят бошқарувини жорий этмасдан уларга сезиларли даражада мустақилликни қолдиришни ёқлаб чиқарди. Иккинчи Пуни урушидан сўнг Карфаген билан, иккинчи Македония урушидан сўнг Филипп билан ва Антиох III билан тузилган тинчлик шартномалари бир-бирига ўхшаб кетади ва ташқи сиёсатдаги ушбу йўналишни акс эттиради.

Сципионга қарши чиқувчиларга Марк Порций Катон раҳбарлик қилган. У, биринчи галда Римда ўсиб бораётган қулдорчилик хўжалиги ва ривожланаётган товар ишлаб чиқаришининг манфаатларини илгари сурарди, бу эса кўплаб қулларни ва янги ташқи бозорларни талаб қиларди. Катон забт этилган ҳудудларни провинцияларга (вилоятларга) айлантириш тарафдори бўлганди; мақсад — маҳаллий аҳоли ва табиий бойликлардан кенг фойдаланиш эди. Бора — бора Катон гуруҳи устун келди.

Ягона Македония давлатининг йўқ қилиниши (мил. авв. 168 й.) ва қудратли Салавкийлар давлатининг заифлашиши натижасида Шарқий Ўрта ер денгизида янги халқаро вазият юзага келди ва Римнинг Шарқдаги ташқи сиёсати ўзгарди.

Родос — Пергам иттифоқининг сақланиб қолиши ва янада кучайиши эндиликда Рим манфаатларига тўғри келмасди. Аксинча, Рим уларнинг заифлашишидан манфаатдор эди. Рим, ўз пайтида Пергам протекторати остига бериб юборилган. Галатиянинг мустақиллигини эълон қилди, Пафлагонияни озод деб тан олди, Пергамнинг доимий душмани Вифиния ва савдо рақиби саналмиш Понтдаги Гераклея билан иттифоқ тузди. Бора — бора Пергам Римга қарам бўлган иттифоқчига, сўнгра эса провинцияга (вилоятга) айланди (мил. авв. 133 й.).

Римнинг Родосга нисбатан сиёсати янада кескинроқ эди. Учинчи Македония уруши даврида Родос катта зарар кўрди. Шу сабабдан Родос ҳатто Римга қарши уруш олиб боришга тайёр эдики, агар Македония билан уруш тўхтатилмаса Рим, табиийки, ушбу давлатнинг итоатсизлигини кечира олмасди. Натижада Родос Римдан афв сўрашга мажбур бўлди; ундан Кичик Осиёдаги эгаликлари тортиб олинди. Родосга, одатда Римга тўғридан-тўғри қарамлигини ниқоблаш учун хизмат қилган, “Рим халқининг дўстлари ва иттифоқчилари” деб номланган унвон инъом қилинди. Делос ороли “эркин” порт мақомини олди. Савдо энди ушбу порт орқали олиб борилди. Ҳаракатлар Родос иқтисодиётига ёмон таъсир кўрсатди.

Ушбу минтақада Римга қарши чиқишга қодир кучлар қолмаганди. Бироқ, Римнинг ўзи ҳам жон талвасасида бўлган эллин давлатлари — заифлашган Салавкийлар давлати ва Птолемейлар подшолигини (Мисрни) забт эта олмади. Рим уларга нисбатан ички зиддиятларни аланга олдириш, сулолавий курашга аралашуш, давлатларни бир-бирига қарши қўйиш сиёсатини усталик билан олиб борди. Рим ўзининг Шарқий Ўрта ер денгизи минтақасида асосий рақиби — Салавкийлар давлатини изчиллик билан кучсизлантирарди. Бунинг учун римликлар ушбу давлатнинг ичкарасида рўй берадиган кўзғолонларни қўллаб — қувватлардилар- (Яҳудиядаги кўзғолон), сулолавий низолардан фойдаланардилар, мамлакатнинг ташқи ва ички сиёсатида кўпол равишда аралашардилар.

Бунга Сурия — Миср уруши мисол сифатида хизмат қилиши мумкин. Милоддан аввалги 168 йилда Сурия урушни муваффақиятли олиб борди ва Александрияга яқин келди.

Мисрликлар ёрдам сўраб Римга мурожаат қилдилар. Сурия подшоси Антиох IV ҳузурига етиб келган Рим элчиси унга маълум муддат ичида босиб олганларнинг барчасини қайтариб бериш ва Мисрни бўшатиш талабидан иборат Сенатнинг буйруғини топширди. Ушбу талаб бажарилди.

Рим Юнонистонга нисбатан сиёсатини ҳам ўзгартирди. Юнонистон расман эркин бўлиб қолавердию, лекин амалда эса мустақиллигининг охири қолдиқларидан маҳрум бўлди. Энг оғир қисматни Этолия иттифоқи бошидан кечирди: унинг ҳудудлари Этолиянинг азалий вилоятлари билан чекланди, Македония тарафдорларининг бир қисми сиёсий рақиблари томонидан жазоланди, яна бир қисми эса Римга жунатилди. Умуман олганда, барча юнон давлатларида римликлар нуқтаи назаридан шубҳали ҳисобланган шахслар гаровга олинганлар деб эълон қилинарди ва Италияга жунатиб юбориларди.

Салавкийлар ва Македонияга қарши курашишда Римга содиқ иттифоқчи бўлган Мисрга нисбатан сиёсат ўзгача эди. Аммо Мисрнинг кучайиши Рим манфаатларига тўғри келмасди. Сулолавий курашга аралашиб келган Рим элчилари бирорта даъвогарнинг кучайишига йўл қўймасдилар. Милоддан аввалги II асрнинг ўрталаридан Миср Римнинг тазйиқини кўпроқ сезиб бошлади ва аста-секин қарам давлатга айлана борди.

Рим тажовузининг янги босқичи мил. авв. 149 — 146 йилларга тўғри келади. Персейнинг Македониядаги қўзғолони бостирилганидан сўнг ушбу мамлакат вилоятига айлантирилди (мил. авв. 148 й.). Энди римликлар қарам давлатлар тизимидан воз кечиб, тўғридан-тўғри ҳудудларни босиб олишга утишди. Рим, Ахейя иттифоқи ва Спарта ўртасидаги низога аралашиб, бир қатор муваффақиятли жанглардан сўнг мил. авв. 146 йилда барча юнон иттифоқларини тарқатиб юборди. Коринф шаҳри, Сенатнинг буйруғига биноан, бутунлай вайрон қилинди ва лаънатланди.

Учинчи Пуни уруши (мил. авв. 149 — 146 й.й.) геосиёсий ва иқтисодий рақобат сабабли эмас, балки фақат сиёсий ва ҳарбий ўч олишга қаратилган интилишнинг мавжудлиги туфайли рўй берди. Фактик жиҳатдан ушбу уруш Карфагенни қамал қилиш билан ифодаланди. Шаҳар Пубий Корнелий Сципион Эмилиан

томонидан штурм билан ишғол қилинди ҳамда Сенатнинг қарорига кўра вайрон этилди ва куйдирилди.

Шундай қилиб, мил. авв. II асрнинг ўрталарида римликлар Урта ер денгизини батамом ўз назоратига олдилар ва жаҳон миқёсидаги буюк давлат учун замин яратдилар. Мустақиллигини сақлаб қолган давлатлар ва халқлар ёки яқин йиллар ичида забт этилдилар ёки кейинги сиёсий ҳаётда сезиларли роль ўйнамадилар (Миср, Сурия, Нумидия).

Манфаатлари римликларнинг рақибларига зид келган давлатлар билан ҳарбий-сиёсий иттифоқлар тузиш уша даврдаги Рим дипломатияси учун хос бўлган хусусиятдир. Рим ўз мақсадига эришганидан сўнг, иттифоқлардан воз кечарди ва ҳаттоки собиқ иттифоқчиларга уруш эълон қиларди. Югуртага қарши уруш (мил. авв. 111 — 105 й.й.) давомида Нумидия подшолиги йўқ қилинди, чунки йирик давлатнинг Шимолий Африкада мавжуд бўлиши Рим манфаатларига тўғри келмасди.

Милоддан аввалги II асрда эллин дунёсининг халқаро жараёналарида илгари иштирок этмаган Парфия, Арманистон, Понт подшолигининг кучайиши бошланди.

Милоддан аввалги II асрнинг охирига келиб Қора денгизнинг бутун жануби — шарқий соҳилини эгаллаган Понт подшолиги айниқса ривож топди.

Ажойиб саркарда Митридат VI Евпатор мил. авв. 120 йилда Понт подшоси бўлди. Митридат, Кичик Арманистон, Колхида, Херсонес ва яна бир қатор ерларни босиб олиб, Понт подшолигини Шарқий Урта ер денгизи минтақасидаги энг йирик давлатлардан бирига айлантирди.

У Римга нисбатан эҳтиёткорона сиёсат олиб борди, аммо тез орада Кичик Осиёда ўз таъсирини ўрнатишга қаратилган жиддий қадамлар қўйди. Рим қўзғатиб чиқарган урушда Вифиния подшоси ва римликларнинг вилоятдаги армиясини мағлуб этган Митридат “Осиё” деб ном олган Рим вилоятига бостириб кирди.

Милоддан аввалги II асрнинг охирида Македония ва Юнонистонда римликларга қарши ҳаракат бошланди. Деярли бутун Юнонистон Римдан ажралиб чиқди.

Бу воқеалар Рим ва Понт подшоси ўртасидаги биринчи урушга (мил. авв. 88 — 85 й.й.) олиб келди. Римликлар ушбу

урушда ғалаба қозонишди. Милоддан аввалги 85 йилда Дардан шаҳрида сулҳ тузилди. Унга кўра, Митридат VI Гайлиса дарёсидан ғарбда ишғол этган ерлардан воз кечишга, 3000 талант миқдорига ҳарбий контрибуция тўлашга ва флотнинг бир қисмини римликларга топширишга мажбур бўлди.

10 йил ўтгач, 70 — йилларда Римнинг ички қийинчиликларидан фойдаланиб, Митридат Римга қарши янги урушни дипломатик ва ҳарбий жиҳатдан тайёрлай бошлади. У Миср ва Ўрта ер денгизи қароқчилари ҳамда Арманистон билан иттифоқ тузди.

Энг катта хавотирни Арманистон — Понт иттифоқи келтириб чиқарарди. Деярли бутун Сурия, шарқий Киликия, Финикия ва Яҳудиянинг катта қисми Тихрон II Буюkning ҳокимияти остига ўтди, Салавкийлар пойтахти Антиохия арман подшосининг қароргоҳи бўлиб қолди. Шундай қилиб, мил. авв. I аср 70-йилларининг ўрталарида Олд Шарқ ҳудудларининг каттароқ қисми Понт ва Арманистон ўртасида бўлиб олинганди.

Понт подшоси Римга васият қилинган Вифинияни босиб олди. Бу эса Митридатнинг Римга қарши Учинчи урушини бошлаб берди (мил. авв. 74-64 й.й.).

“Осиё” вилоятидаги юнон шаҳарлари Римдан ажраб чиқишди. Дастлаб ҳарбий ҳаракатлар Арманистонга қарши уруш олиб борган Рим учун муваффақиятли кечди.

Лекин кейинчалик вазият Митридат ва Тихрон II фойдасига ўзгарди. Рим қўшинларига Помпей қўмондонлик қила бошлаганидан сўнг ҳарбий омад Рим томонига ўтди. Помпей Арманистонга таҳликали бўлган шартномани Парфия билан тузишга эришди. Ушбу шартнома Арманистоннинг ҳаракатларини зарарсизлантирди. Митридат ўз мағлубиятини тан олди ва илгариги чегараларига қайтди; ушбу давлат Римнинг қудратли рақибидан катта булмаган ва амалда Римга қарам бўлган мамлакатга айланди.

Помпейга қаршилик кўрсатишга қодир булмаган Митридат ҳалок бўлди.

Помпей босиб олинган ерларда “Вифиния ва Понт” вилоятини барпо этди, сўнгра жанубга Сурияга қарши ҳаракатланди ва уни забт этиб, вилоятга айлантирди. Яҳудияда

рўй берган тахт учун курашга аралашиб, ушбу мамлакатни Римга қарам қилиб қўйди.

Нагичада Олд Шарқ харитасида ўзгаришлар рўй берди. Рим деярли бутун Кичик Осиёни ўзига бўйсундирди. Арманистон ва Парфия Римнинг шарқдаги қўшнилари бўлиб қолишди. Шундай қилиб, Рим Шарқий Ўрта ер денгизи ҳавзасининг ҳукмдорига айланди.

Рим милоддан аввалги I асрда Парфия билан урушлар олиб борди. Римликлар Понт подшоси Митридат VI Евпатор билан кураш олиб бораётган пайтда парфияликлар Римга биринчи бор дуч келишди. Милоддан аввалги 92 йилда тузилган битимга кўра Рим ва Парфия подшолиги ўртасидаги чегара сифатида Фрот дарёси тан олинганди. Милоддан аввалги 53 йилда Марк Лициний Красс қўмондонлигидаги Рим қўшинлари Парфия подшолиги таркибидаги Месопотамияга бостириб киришди, аммо Карра шаҳри ёнидаги жангда (мил. авв. 53 й.) қақшатқич маглубиятга учрашди. Милоддан аввалги 40 йилга келиб парфияликлар деярли бутун Кичик Осиёни, Сурияни ва Фаластинни босиб олишди. Бу эса Римнинг Шарқдаги ҳукмронлигига таҳдид соларди. Милоддан аввалги 37 йилда римликлар ушбу вилоятлар устидан ўз назоратини тикладилар.

Римликларнинг Фрот дарёси ортига ҳаракатланиши Антонийнинг мил. авв. 36 йилдаги маглубиятидан сўнг тўхтатилди.

Милоддан аввалги 58 — 50 йилларда Трансальп Галлияси забт этилди. (Юлий Цезарь юришлари).

Милодий I асрда Рим империяси Каппадокияни (17 й.), Мавринатияни (40 — 46 й.й.), Британияни (43 й.), Фракияни (46 й.) босиб олди.

II асрда Дакия (106 й.), Арабистон (106 й.), Арманистон (114 й.), Месопотамия (115 й.), Оссурия (115 й.) забт этилди. Охирги уч вилоятдан римликлар тез орада чиқиб кетишди. Шундай қилиб, II асрда империя ҳудудий жиҳатдан энг катта кенгайишига эришди.

Илк империя даврида Римнинг ташқи сиёсатини Парфия подшолиги ҳамда шимолий ва шимоли-шарқий чегаралар (Рейн ва Дунай дарёлари) бўйлаб жойлашган қабилалар билан бўлган

муносабатлар белгилаб берарди. Парфияга қарши 54 — 66, 114 — 117, 163 — 165 йиллардаги урушларда гоҳ римликларнинг, гоҳ парфияликларнинг қули баланд келарди.

Қабилавий иттифоқларнинг аста-секин кучайиши сабабли император Адриан даврида римликлар тажовуздан мудофаага жъни, сиёсий — стратегик мудофаага ўтишга мажбур бўлишди.

Рим Месопотамиядан ҳам воз кечишга мажбур бўлди ва Парфия билан чегара сифатида яна Фрот дарёси белгиланди. Рейн ва Дунай дарёлари бўйлаб чегаралар мустаҳкамланди. Британияда денгиздан денгизгача чўзилган ва шимолий қабилалардан ҳимояланиш учун мулжалланган улкан Адриан кўрғони барпо этилди.

Марк Аврелий (161 — 180 й.й.) даврида Рим империяси ва варварлар периферияси (атроф ўлка, марказдан чет, узоқдаги жойлар) ўртасидаги кучларнинг барқарор мувозанати бузилди. Марк Аврелий даврдан бошлаб Рим мудофааланувчи томон сифатида намоён бўлди.

Маркоман урушлари (167 — 180 й.й.) келгуси асрларда рўй берган варварлар босқинининг муқаддимаси эди. Варварларнинг бир қисми суриб чиқарилди, иккинчи қисмини эса Рим ҳукумати Дунай дарёси бўйидаги ерларда иттифоқчи федератлар сифатида жойлаштиришга мажбур бўлди. Шундай қилиб, варварлар нафақат империяга босқинлар уюштиришарди, балки унинг ерларида ўрнашиб олишарди.

III асрнинг ўрталарида Рим империяси оғир аҳволга тушиб қолди. Готлар Дунай дарёсидан ўтиб, Мезия ва Фракияга бостириб киришди. Улар билан курашда император Децей (249 — 251 й.й.) ҳалок бўлди.

Император Валериан (253 — 260 й.й.) ва унинг ўгли ҳамда отаси билан бирга ҳукмдорлик қилган император Гален (253 — 268 й.й.) даврида готлар ва уларга иттифоқчи бўлган варвар қабилалари Римнинг Дунай олди вилоятларига қиргин келтирадиган босқинларини давом эттирардилар. Франклар ва аллеманларнинг қабилавий иттифоқлари Рейндан Галлияга ўз босқинларини амалга оширардилар ва Пиренейларгача етиб боришарди. Шарқда Сосонийлар давлати хужумга ўтди — шоҳ Шопур 260 йилда Месопотамияга бостириб кирди. Шимолий

Месопотамиядаги Эдесса шаҳри ёнидаги ҳал қилувчи жангда римликлар қақшатқич мағлубиятга учрадилар. Император Валериан асирга тушди. Месопотамияни эгаллаш учун Рим ва Эрон ўртасидаги кураш кейинчалик ҳам — Рим империясининг тугашигача давом этди; омад эса гоҳ бу томон, гоҳ у томонда бўлди.

III аср ўрталарида Галлиен ҳукмронлиги даврида Галлия ва Испания (259 й.) Римдан ажраб чиқди ва Галлия империясини ташкил этишди (259 — 273 й.й.) Пальмира ҳам 262 йилда ажралиб чиқди. Ушбу ҳудудлар фақатгина 272 — 273 йилларда Римга қайта бўйсундирилди. Империянинг тикланиши императорлар Диоклетиан ва Константин даврида рўй берди. Лекин шунга қарамасдан марказдан қочирма (ҳаракат вақтида марказдан четга томон йўналиш, қочиш) тенденциялар кучайиб борди. Император Феодосийнинг ўғиллари даврида империя узил-кесил икки қисмга бўлиниб кетди (395 й.).

Ғарбий Рим империясининг тарихи қулдорчилик муносабатларининг инқирози ва варварлар қабилаларининг босқини сабабли иқтисодийнинг ва давлат бошқарувининг жонталашishi билан боғлиқдир. Британия, Испания, Африка, бирин-кетин Галлиянинг таркибий қисмлари варварлар қўли остига аста-секин ўтди.

Ғарбий Рим империяси 476 йилда батамом қулади. Византия деб номланган Шарқий Рим империяси яна 1000 йил атрофида умр кўрди.

Назорат саволлари:

1. Пуни урушларининг сабаблари нимадан иборат?
2. Учинчи Пуни уруши аввалги икки урушдан қандай фарқ қилади?
3. Нима учун эллин давлатлари Рим билан бўлган тўқнашувларда мағлуб бўлишди?
4. Нима учун Юнонистон Римнинг экспансиясига қаршилик кўрсатишга ожизлик қилди?
5. IV — V асрларда варварлар қабилаларининг Рим империясига муваффақиятли босқинларининг сабаблари нимадан иборат?

6. Нима учун Рим империяси 395 йилда икки мустақил давлатга бўлиниб кетди?

7. Қандай сабабларга кўра бир қатор ҳудудлар III асрнинг 60 — йилларида Римдан ажралиб чиқди?

8. Нима сабабдан Шарқий Рим империяси Ғарбий империяга нисбатан мустақкамроқ бўлиб чиқди?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Бокщанин А.Г. История международных отношений и дипломатии в Древнем мире. М. 1948.
2. Всемирная история. Тт. I-II. М. 1955-56.
3. Всеобщая история государства и права. Часть I. «Древний мир» вып. 1-2. М. 1944-45.
4. История дипломатии. М. 1959. т.1.
5. История древнего Рима. Под ред. В.И.Кузищина. М. 2001.
6. Ковалев С.И. История Рима. Л. 1986.
7. Трухина Н.Н. «Политика и политики «Золотого века» Римской республики». Изд-во МГУ. 1986.
8. Утченко С.Л. Древний Рим. События, люди, идеи. М. 1969.
9. Қадимги дунё тарихи. / Ю.С. Крушкол таҳрири остида. Тошкент, 1975, II қисм.

ЎРТА АСРЛАРДА ЕВРОПАДА ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАР ВА ДИПЛОМАТИЯ

- 1. Византия ва “варварлар” давлатлари.**
- 2. Илк Ўрта асрларда халқаро муносабатлар ва дипломатия.**
- 3. Феодал тарқоқлик даврида халқаро муносабатлар ва дипломатия.**
- 4. XI — XV асрларда халқаро муносабатлар ва дипломатия.**

IV асрнинг охиридан Рим империяси чегараларини ёриб ўтган герман қабилалари бирин-кетин вилоятларни босиб олишарди. Империя ушбу даврда ички инқироз ва емирилиш ҳолатида эди.

Ички инқироз айниқса авж олган Ғарбий империя бирма-бир вилоятларни йўқотарди. Бироқ мустаҳкамроқ бўлиб чиққан Шарқий империя ҳам варварлар сиқувини бутун кучини ишлатган ҳолда тўхтатиб турарди. V асрнинг бошида вестготлар Шарқий Рим империясининг Болқон вилоятларини хароб этишди, Италияни ер билан яқсон қилишди ва Римни талон — тарож қилиб кетишди. Испания ва жануби — ғарбий Галлияда вестготлар ўз қироллигига асос солишди. Вандаллар, свевлар, бургундлар, франклар империядан бирин-кетин вилоятларни тортиб олишарди. Хитойнинг шимолий чегараларидан узоқ йўл босиб келган кўчманчи — хуннлар IV — V асрларда Волгадан Рейнгача бўлган улкан ҳудудларни босиб олишди ва ўзларининг қудратли давлатини барпо этишди.

Ҳам Шарқий империяга, ҳам Ғарбий империяга, варварлар билан нафақат уруш олиб бориш, балки мураккаб сиёсий муносабатларга киришишга тўғри келарди. Ушбу аснода варварлар ва Рим империяси ёки аниқроқ қилиб айтганда икки Рим империяси ўртасида дипломатик муносабатлар пайдо бўларди.

Варварлар, Фарбий империя вилоятларида жойлашиб, тез суръатда янги ижтимоий тартибларга ўтишарди. Вужудга келган варвар қиролликлари ўртасидаги чегаралар аниқ ва белгиланган эмасди. Низолар нафақат қурол воситасида, балки музокаралар орқали ҳам ҳал этиларди. Варвар давлатларининг ташкил этилиши сайин уларда албатта ўзларининг дипломатияси пайдо бўларди.

Шарқий Рим империясининг (Византиянинг) дипломатик хизмати варвар қиролликлари учун андоза қилиб олинарди. Эски анъаналарини сақлаб қолган Византия дипломатияси бутун ўрта асрлар дипломатиясига улкан таъсирини ўтказди. Византия дипломатиясининг тамойиллари ва ташқи усуллари император Юстиниан I (527 – 565 й.й.) фаолиятида энг ёрқин ифодасини топди. Ушбу даврда Шарқий Рим империяси кудратининг энг юксак даражасига етганди.

Юстиниан моҳирона дипломатик уйинларни ҳарбий зарбалар билан биргаликда ишлатардики, улар унинг империяси сарҳадларини фарб томон анчагина кенгайтирди.

Византия дипломатиясининг асосий вазифаси варварларни империяга таҳдид солиш ўрнига унга хизмат қилишга мажбур этиш эди. Константинополда варварларнинг князлик уруғлари орасидаги низоларни зийраклик билан кузатишарди. Энг муҳими, уларнинг кучайишига йўл қўймаслик, усталик билан нифоқ солмоқ, ўзаро низолар орқали уларни заифлантормоқ эди. Қўшнилари билан шахмат сипоҳлари каби муомала қилиш маҳорати Юстиниан дипломатиясига хос хусусият эди. У ўзаро низоларни келтириб чиқаришни бутун бир тизим даражасига кўтарди.

Бундан ташқари, бошқа давлатларнинг ички ишларига ҳарбий аралашув Юстиниан сиёсатининг воситаларидан бири эди. Бундай сиёсат вандаллар ва остготлар билан бўлган урушларда ёрқин ифодасини топди.

Дипломатия савдонинг ривожланишига хизмат қиларди. Ўз навбатида савдо алоқаларининг кенгайишидан Византияда дипломатиянинг энг кудратли қуролларидан бири сифатида фойдаланишарди.

Христиан динини ёйиш ҳам Византия императорларининг энг муҳим дипломатик қуролларидан бири эди. Жумладан, Рус давлатида христианликнинг ёйилиши Византиянинг катта дипломатик ғалабаси эди. Христианликка киритилган мамлакатларда Византиянинг таъсири ўрнатилади. Византияга қарам бўлган руҳонийлар қатлами, саводликнинг ягона соҳиби сифатида варварлар давлатларида катта роль ўйнади.

Биринчи вазир бошқаруви остида бўлган ташқи ишлар идораси (*magister officiorum*, кейинчалик “логофет дрома”) ходимларнинг катта таркибига эга бўлиб, унинг ихтиёрида барча тиллардан таржимонлар мавжуд эди, элчиларни қабул қилиш маросимининг мураккаб тартибини ишлаб чиқди.

Константинополь саройи қошида элчилик хизматининг маълум қоидалари ишлаб чиқилди. Элчи ҳукмдорнинг вакили эди ва музокараларни фақатгина унга берилган ваколатлар доирасида олиб бориши мумкин эди. Ушбу қоидани бузган элчи қаттиқ жазога тортилди. Фақатгина камдан — кам учрайдиган ҳолатларда император вакилларига бутун маъсулиятни ўз бўйнига олиб мустақил музокаралар олиб боришга рухсат берилди.

Одатда элчилар юқори мартабага эга бўлган инсонлар эди. Кўпинча Византияда элчиларга юқори унвонлар махсус берилардики, агар улар аввал бундай даражага эгалик қилмаган бўлса.

Византия элчиларига ўзга мамлакатларда хатти-ҳаракат ва юриш-туришнинг аниқ қоидаларига риоя қилиш амр қилинганди. Элчи хушмуомалалигини, сахийлигини намоён этиши, ўзга саройда кўрганларининг барчасини мақташи керак эди, аммо буни шундай амалга ошириш лозим эдики, бу Византия тартибларига нисбатан гина сифатида намоён бўлмасин; у шароитга қараб иш тутмоғи бирон-бир нарсага ўзгача усуллар билан етишмоқнинг имкони бўлган тақдирда кучдан фойдаланмаслиги лозим эди.

Расмий жиҳатдан элчиларга давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик буюрилади. Лекин амалда ҳар доим ҳам бунга риоя қилинмасди. Элчилар тузган шартнома фақатгина

император ратификация (тасдиқлангандан) қилганидан сўнг кучга кирарди.

Элчилар дахлсизлиги тамойили варварлар томонидан тез ўзлаштириб олинди. Бироқ шуни таъкидлаш лозимки, варвар қиролларининг элчиликларида Византия одатларига хос бўлмаган хусусиятлар учрайди. Варвар аъёнлари орасида музокараларнинг ёзув-чизув қисмини мустақил олиб боришга қодир маълумотли инсонлар кам эди. Шунинг учун қиролларнинг элчиликларида одатда руҳонийлар қатнашарди. Бундай ҳолат византияликларда жуда кам учрарди.

Варвар қабилалари орасида Рим дипломатиясининг усуллари нафақат Византия, балки Рим папаси курияси томонидан ёйиларди. Курия эски императорлик девонхонасининг одатлари ва усулларида кўпларини сақлаб қолган эди.

Папа дипломатиясининг таъсири жуда кучли тарзда бутун ўрта асрлар сиёсий тарихи давомида сезиларди.

Фарбий Рим империясининг қулаши ва Италияда варварлар ҳокимиятининг ўрнатилиши папаликнинг халқаро аҳволини мураккаблаштирди. Шу сабабли папалар Византия императоридан умидлари катта эди. Константинополда папаларнинг доимий вакиллари саналмиш апокрисиарийлар мавжуд эди. Соф черков масалаларидан ташқари апокрисиарийларга Византия саройидаги сиёсий кайфиятларни кузатиш вазифаси ҳам юкланганди.

Юстинианинг Италияни забт этиши ва шундан сўнг тез орада рўй берган Апеннин яриморолининг лангобардлар томонидан босиб олиниши натижасида папалар Рим ҳукмдорларига айланишди.

Улар фақат номигагина Византия императорига бўйсунардилар, лекин фактик жиҳатдан деярли мустақил эдилар. Аммо Византиянинг таъсири аста-секин заифлашди. Шу пайтнинг ўзида Фарбда Франклар давлати кучаймоқда эдики, папалар унга ҳам, Византияга ҳам лангобардларга қарши таянч шифатида қарашарди.

VII асрда араблар истилолари натижасида заифлашган Византия Рим папаларига қаршилик қила олмади. Папалар

Византия императорларига қарамликдан қутулиб, мустақил ҳукмдорларга айланишди.

Рим папалари, лангобардлардан ўзини ҳимоя қилиш учун ёрдам сўраб франкларга мурожаат этишди. Франклар эса, ўз навбатида, VIII асрнинг ўрталарида Италияга бостириб киришди ва лангобардларни тор-мор қилишди. 754 йил шартномасига кўра лангобардлар қироли нафақат Римни тинч қўйиш, балки папага Равенна, Римни, Урбино ва бошқа шаҳарларни топшириш мажбуриятини олди. Бироқ, лангобардлар қиролини ўз мажбуриятларни бажаришга мажбур этиш учун яна бир ҳарбий экспедиция зарур бўлди.

Франклар қироли ва папа ўртасида чамбарчас алоқа ўрнатилдики, у доимий тарзда элчиликлар билан ўзаро алмашув ҳамда Византия ва бошқа саройлар ҳузурига қўшма элчиликлар юбориш орқали ўз ифодасини топди. Барча ушбу элчиликларда папа элчилари тобелик ролини ўйнашарди.

Папалар ўзларининг ташқи алоқаларида эркинликка эга эмасди ва франклар ҳукмдорларидан “маслаҳат” сўрашга мажбур эди. Папанинг қарамлиги айниқса Буюк Карл (768 — 814 й.й.) даврида кучайди.

Буюк Карлнинг империяси Европада энг йирик кучга айланди. Византия билан муносабатлар Карл дипломатиясида ўта муҳим ўринни эгалларди. Византия араблар, болгарлар, аварларнинг ҳужумларини қийинчилик билан қайтараётган ва таъсири заифлашаётган пайтда Ғарбий империянинг нуфузи жуда ошиб кетди. Карл Шарқда бир қатор имтиёзларга эга бўлди. Аввал Византия императори ҳимояси остида бўлган Фаластиндаги “муқаддас жойлар” энди Карл васийлигига ўтди. Коронацияси (тахтга минган ҳукмдорга тож кийдириш маросими) ўтказилган йилда Қуддус патриархи Карлга “Исо пайгамбар қабри”нинг калитларини Қуддус шаҳрининг байроқлари ва калитларига қўшиб топширди.

Карл ҳузурига, пойтахти Ахен шаҳрига Дания, Англия ва бошқа мамлакатлардан элчилар етиб келарди. Альфонс II, Астурия қироли, Шотландия қироллари унга ўз элчиликларини юборишарди. Уларнинг барчаси Ғарб императори билан дўст бўлиш ва иттифоқ тузишга интиларди.

IX асрда Приднестровье ва унга туташган ерларда қудратли қадимги Рус давлати юзага келди. IX аср охирида урушлар ва истилолар натижасида қадимги Рус давлати шу қадар кучга эга бўлдики, қўшни халқлар буни инобатга олмасдан иложи йўқ эди.

Қадимги Рус давлати мураккаб халқаро муносабатлар тизимига жуда эрта кириб борди.

Рус давлати жанубда Византия ва Дунайбўйи славянларнинг Болгария давлати, шарқда Хазар хоқонлиги ва Волга Болгарияси, шимолда Скандинавия билан алоқаларга эга эди. Скандинавия билан эса Киев князларини сулолавий муносабатлар боғлаб турарди. Уша ерлардан князлар ёлланма ҳарбий кучларни олишарди, варяглардан бўлган саргузашт ишқибозларининг тўхтовсиз ёпирилиб келиши ҳам уша жойлардан рўй берарди. Хазарлар ерлари орқали Марказий Осиё мамлакатларига олиб борадиган савдо йўли ўтардики, ушбу минтақага руслар куллар ва мўйнани ташиб боришарди. Бир пайтлар хазарлар хоқонлари қадимги Рус князлари билан Днепрбўйи аҳолисидан ўлпон йиғиш учун курашишга уриниб кўришди.

Шарқий славянлар тарихига уларнинг Византия билан қўшни бўлганлиги катта таъсир ўтказди.

Византия Қадимги Рус учун бозор сифатида хизмат қилардики, бу ерда князлар ва дружиначилар мўйна, кулларни сотишарди ва зар билан тўқилган матолар ҳамда зеб — зийнат буюмларини олишарди. Царьградда (Константинополда) “мажусий Рус давлати” кўркем Византия маданияти билан танишарди.

Царграднинг бойликлари ва ҳашамати босқинчиларни доимо ўзига тортиб келган: Рус давлати томонидан Византиянинг Қора денгиз эгаликлари ва Константинополнинг ўзига қилинган бир қатор вайрон этувчи юришларнинг даври IX асрдан XI асргача чўзилади.

Византия қудратли Рус давлатини ўзининг сиёсий тизимига тортишга жуда эрта интилишни бошлади. Мақсад, бир томондан, ушбу давлатнинг империяга нисбатан солаётган

тахдидини пасайтириш ва иккинчи томондан эса, Рус давлатидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланиш эди.

Чўқинтиришга Византия императорлари ва сиёсатчилари Рус давлатининг империядан бавосита вассал қарамлиги сифатида қарашарди. Бироқ, бундай сиёсат муваффақиятли бўлмади. Киев князьлари ҳар сафар ҳаракат эркинлигини ўз қўлларида сақлаб қолаверишди.

Чўқинтиришдан сўнг Рус давлатининг халқаро алоқалари сезиларли даражада кенгайди ва мустақкамланди. Қадимги Рус давлати нафақат Византия, балки Европанинг католик давлатлари билан муносабатларга, уларга тенг ва тўла ҳуқуқли шерик сифатида кириб борди. Рус давлатининг ташқи сиёсий алоқалари фақатгина қўшни мамлакатлар (Венгрия, Чехия, Болгария, Скандинавия мамлакатлари ва бошқ.) доирасида чекланмади, балки Германия, Франция ва бошқ. каби мамлакатлар билан ҳам ривожланди.

Истилолар негизида юзага келган варвар давлатлари узоққа чидамайдиغان бўлиб чиқди. Буюк Карлнинг давлати ўзининг биринчи императоридан сўнг кўп умр кўрмади. Парчаланишнинг яқинлашиб келаётганлиги Карл ҳаётининг охириги йилларида ҳам сезиларди. Империянинг емирилиши унинг ўғли Людовик Художўйнинг (814 – 840 й.й.) ҳукмронлигида авж олди. Людовик, ўзида олий ҳокимиятни сақлаб қолиб, империяни ўғилларига бўлиб берди. Фарзандлар эса отасига қарши уруш бошладилар. Унинг ўлимидан (840 й.) сўнг бир-бировлари билан жанг олиб боришди. Карл Ялтироқбош ва Людовик Немис Страсбург шаҳрида катта акаси — Лотарга қарши битим тузишди. Лотарь императорлик тожини олганди ва ўз ҳуқуқларини амалда бажармоқчи эди. “Страсбург қасами” — бу лотин ёки юнон тилида эмас, балки француз ва немис тилларида тузилган биринчи дипломатик ҳужжатдир. Мағлубиятга учраган Лотарь ён берди ва 843 йилда Верден шаҳрида империяни уч ака — ука ўртасида бўлиб олиш тўғрисидаги машҳур шартнома тузилди. Расмий жиҳатдан империянинг мавжудлиги тан олинди ёки аниқроқ қилиб айтганда, император унвони сақлаб қолинди. Ушбу унвон катта ака — Лотарга ўтганди. Аммо империя ерлари уч қисмга бўлинди. Империянинг ғарбий ерлари — “ғарбий

франклар қироллиги”, кейинчалик Франция номи билан аталган — Карл Ялтироқбош қулига ўтди; шарқий қисм — “шарқий франклар қироллиги”, кейинчалик Германия деб номланган — Людовик Немисга берилди; Лотарга эса Карл ва Людовикнинг ерлари оралигидаги ҳудудлар, яъни Рейн дарёсининг қуйилиш жойидан Рона дарёсининг қуйилиш жойигача бўлган ерлар ва Италия тегди. Верден шартномасидан сўнг янги тўқнашувлар рўй берди ва янги битимлар имзоланди. Буюк Карл империяси бир қатор мустақил давлатларга — Франция, Германия, Италия ва Бургундияга ёки Арелатга батамом парчаланиб кетди. Лекин, улар номига давлатлар эди ҳолос. IX — XI асрларда Ғарбий Европада сиёсий тарқоқлик ҳукмронлик қиларди. Пировардида, куч алоҳида феодал эгаликлари ўртасидаги муносабатларнинг ўрнатилишида ҳал қилувчи омилга айланди ва кўп ҳолларда сюзерен ўз вассали олдида титрарди. Зотан, бундай ҳолатда давлат ва шахсий эгалик ўртасидаги, умумий ва шахсий ҳуқуқ ўртасидаги, ички ва халқаро муносабатлар ўртасидаги чегара йўқоларди.

Суд ва бошқарув ҳуқуқига, солиқларни йиғиш ва танга — чақа зарб қилиш ҳуқуқига ҳамда ҳарбий кучга эга бўлган ҳар қандай етарлича қудратли сеньор ўзини мустақил ҳукмдор сифатида ҳис қилиши, ким билан хоҳласа тинчлик шартномалари ва иттифоқлар тузиши мумкин эди. Ўта феодал тарқоқлик ва Европани бўлиб ташлаган кўплаб майда чегараларнинг мавжудлиги шароитида йирик давлатлар сарҳадлари сийқаланиб кетиши халқаро муносабатлар тўғрисидаги тушунчани чигаллаштириб юборарди. Сеньория тушунчаси давлат тушунчасини суриб чиқарарди.

Йирик заминдор ҳукмдорга, давлат эса вотчинага (меросий ер-мулкига) айланганди.

Барча жойларда шахсий уруш ҳуқуқи ўрнатилди. Шу сабабдан шахсий дипломатия ҳақида сўз юритиш мумкин. Икки феодал сеньор мустақил давлатларнинг раҳбарлари каби музокаралар олиб боришарди. Йирик сеньорлар ўзларини мустақил дея ҳис қилишарди ва шу сифатда ҳам хорижий, ҳам ўзининг қироллари билан муносабатларни амалга оширишарди. Бундай ҳолат ҳам дунёвий, ҳам диний сеньорларга тааллуқли эди. Топшириқларни

оғ-аки ёки рамзий ҳаракатлар ёрдамида етказиб берган махсус жарчилар (ёки хабарчилар, даракчилар) орқали уруш эълон қилиш ёки тинчлик тузишнинг расмий усуллари ишлаб чиқилди. Ушбу жарчилар герольдлар деб номланишди. Улар ўз сеньорларининг гербларини (тамгаларини) тақиб юришарди ва уларнинг шахслари элчилар каби дахлсиз ҳисобланарди.

Феодал анархиядан зиён тортган черков бундай тартибсизликда муайян тартиб ўрнатишга беҳуда интиларди. Шахсий уруш ҳуқуқини чеклашга ёки юмшатишга қаратилган айрим қоидаларни киритишга уринишлар қилинар эди.

Турли мамлакатларда қирол ҳокимиятининг шахсий урушларга барҳам бериш йўлидаги интилишларига қарамасдан, улар бутун ўрта асрлар даврида астойдил давом этаверди. Феодал Европада шаҳарларнинг тарих майдонига чиқиши қатор ҳолларда ҳокимиятнинг тарқоқлигини мураккаблаштирди. Сибсий мустақилликка эришишга интилган шаҳарлар ҳаттоки шахсий уруш ҳуқуқи мавжуд бўлган барча белгиларга эга ўзига хос коллектив сеньорларга айланишди.

Франклар монархиясининг шитоб билан емирилишини тухтатишга самарасиз уринган черков ҳам феодал парчаланиш жараёнига дучор бўлди.

IX аср ўрталарида Фарбий ва Шарқий черковлар ўртасидаги, яъни католиклик ва православлик ўртасидаги қатъий узилиш 1054 йилда “черковларнинг бўлиниши” билан яқунланди.

XIV — XV асрлар давомида Европада халқаро муносабатларнинг муайян тизими шаклланиб борди; аста-секин айрим дипломатик мезонлар ва анъаналар ишлаб чиқилди.

Аммо ушбу даврдаги халқаро муносабатлар ҳали етарлича мунтазам тусда эмасди: доимий элчилар ва дипломатик ваколатхоналар йўқ эди, халқаро ҳуқуқ ҳам ҳали шаклланмаганди.

Шу даврда халқаро муносабатларнинг ривожланишига бир неча омиллар таъсир этди: шаҳарларнинг пайдо бўлиши, ички ва ташқи савдонинг кенгайиши билан боғлиқ бўлган Европанинг иқтисодий ўсиши; йирик давлатлар ҳукмдорларининг дунёда ўз ҳукмронлигини ўрнатишга қаратилган даъволарини илгари сурган ва ўзининг устуворлиги остида универсал (барча

жойларни қамраб олган) давлатни барпо этишга уриниб кўрган ҳолда, бошқа мамлакатларни ўзига бўйсундиришга интилиши; халқларнинг шаклланиши ва давлатларнинг юзага келиши жараёнлари ва бошқ.

XI — XIII асрларда Европа ва Шарқ мамлакатлари ўртасидаги кўп қиррали алоқалар кенгайди ва мустаҳкамланди. Бунга ҳам салиб юришлари, ҳам Генуя, Пиза, Венеция каби италян денгиз республикаларининг савдо фаолияти ҳамда Византиянинг воситачилик роли имконият яратиб берди.

XIII асрнинг 40 — йилларида Марказий Европага мўғуллар истилоси хавф солди. Мўғул — татарларнинг илғор отрядлари Адриатикагача етиб борди. Салиб юришлари ва ички низолар оқибатида заифлашган Ғарбий Европа яқинлашиб келаётган таҳдид олдида ожиз бўлиб кўринарди. Бироқ, ушбу даврга келиб Руснинг қаршилиги сабабли обдон дармони қуриган мўғуллар Қора денгиз бўйи ва Волга орти даштларига бурилиб кетди.

XIII аср охири — XIV аср бошида Муқаддас Рим империяси халқаро сиёсатда етакчилик ролини ўйнамасди. Папаликнинг қудрати ҳам пасайди. Халқаро сиёсатда Англия, Франция, Кастилия, Арагон каби мамлакатлар асосий ўринни эгаллашарди.

Франция ва Англия ўртасидаги Юз йиллик уруш (1337 — 1453) ўша даврдаги халқаро тўқнашувлар орасида энг йириги эди. Охири келиб Франциянинг галабаси билан яқунланган Юз йиллик уруш муҳим халқаро оқибатларга эга бўлди. Унинг натижасида Франциянинг сиёсий жипслашиши яқунланди. Франция, XII — XV асрлар Англиясига ўхшаб, Европадаги халқаро сиёсатга катта таъсир кўрсата бошлади.

XI — XIII асрлардаги халқаро вазиятга салиб юришлари катта таъсир кўрсатди. Салиб юришлари Ғарбий Европа феодалларининг Ўрта ер денгизининг шарқий соҳилларида жойлашган мамлакатларга қилган босқинчилик урушларидан иборат эдики, улар деярли икки юз йил давом этди (1096 — 1270 й.й.). Юришларнинг ташкилотчиси бўлган католик черкови уларни диний тусдаги урушларга — христианликнинг (салиб, хоч рамзи билан ифодаланган) мусулмонликка қарши курашишга айлантирди.

Салиб юришлари биринчи галда, Фарбий Европа феодаллари тажовузкорлигининг ўсиши, уларнинг Шарқда бой ерларни босиб олишга ҳамда ўзларининг бойликлари ва даромадларини кўпайтиришга интилишлари негизида юзага келди. Шарқий ерларни бўйсундириш орқали ўз таъсир доирасини кенгайтиришга эришмоқчи бўлган католик черкови ҳам салиб юришларидан манфаатдор эди.

Салиб юришлари халқаро муносабатлар ва дипломатия тарихининг энг муҳим босқичларидан бирини ташкил этди. Юришлар давомида Фарб халқлари Шарқнинг мусулмон мамлакатлари ва Византия билан тўқнашувга келишди. Шу билан биргаликда салиб юришлари Фарбий Европа давлатлари ўртасидаги муносабатларга кучли таъсир этди. Византия, Венеция, норманларнинг жануби — итальян давлати (Сицилия қироллиги), Франция, Англия, Муқаддас Рим империяси ўртасида ўрта ер денгизида устунлик қилиш учун узоқ муддатли кураш авж олди. Фарб ва Шарқ давлатлари турли иттифоқлар ва коалицияларга тортилди. Бундан ташқари, Шарқда салибчилар давлатларининг ташкил топиши дипломатик муносабатларининг янги шаклларини, масалан, консуллик хизматини келтириб чиқарди, чунки янги давлатларда алоҳида мамлакатлар вакилларининг савдо манфаатларини ҳимоя қилиш зарурияти пайдо бўлганди.

Италия дипломатия ва халқаро муносабатларнинг ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Италияда шаҳарлар қолган Европага нисбатан эртaroқ ривож топган бўлишига қарамасдан, ушбу мамлакат тарқoқ бўлиб қолаверди.

Шимолий ва қисман ўрта Италия шаҳарлари атрофидаги ерларни ўзига бўйсундириб, шаҳар-давлатларга айланишди. Улар Европанинг иқтисодий ҳаётида муҳим роль ўйнардилар, Шарқ билан савдони олиб боришда воситачилик қилардилар. Италия шаҳарлари орасида Венеция, Генуя, Милан, Флоренция каби қудратли сиёсий марказлар биринчи ўринга чиқди.

Италия шаҳарлари турли мамлакатлар билан, жумладан, Яқин Шарқ билан чаққон савдо қилишарди. Италиянинг савдо шаҳарлари хориждаги фуқароларининг манфаатларини консуллик хизматини ташкил этиш йўли билан ҳимоя қилишди.

Бу жиҳатдан салиб юришлари ва салибчилар томонидан Сурия ва Фаластинда ўз давлатларига асос солиши муҳим роль ўйнайди. Салибчилар Венеция, Генуя, Пизадан катта ёрдам олишди. Шарқий савдода улкан роль ўйнаган Левант соҳили ушбу шаҳарлар кучи билан забт этилди. Бунинг эвазига ўлжанинг йирик улуши Италия шаҳарларига берилди. Улар деярли ҳар бир шаҳарда кварталга (шаҳарнинг бир қисми) эга бўлишди ва бир қанча италян колонияларини (бирор мамлакатда ёки шаҳарда бошқа мамлакат ёки шаҳардан кўчиб келиб ўрнашган жамоа) ташкил этишди. Ушбу колониялар махсус бошқарувга эга бўлиб, маъмурият ва суднинг умумий тизимидан истисно қилингандилар.

Италия ва айниқса Флоренция, ҳаттоки хорижий мамлакатлар учун дипломатларни етказиб берарди. Бутун дунёга машҳур флоренциялик дипломатлар қаторида Данте, Петрарка, Боккачо, Макиавелли ва Гвиччардинини кўрсатиб ўтиш мумкин. Милан герцоглигига бошчилик қилган Франческо Сфорца ёки Венеция дожи Энрико Дандоло ҳам ёрқин дипломатлар бўлишган.

Венеция эса алоҳида дипломатлари билан эмас, балки бутун бир тизим, дипломатик хизматнинг ташкил этилиши билан тавсифланадики, бундай ҳолат Венецияни бутун жаҳон учун “дипломатия мактаби, устахонасига” айлантирганди. Венеция дипломатия усулларини Византиядан ўрганди, бироқ уларни янги босқичга кўтарди. Дипломатиянинг ўзи санъат ва тизим даражасига даставвал айнан Венецияда кўтарилди.

Италия ва айниқса Венеция дипломатиясининг усуллари Европада шаклланиб бораётган абсолют монархияларнинг дипломатиясига жуда кучли таъсир кўрсатди.

XII — XIV асрларда халқаро сиёсатда Умумчерков йиғинлари (соборлар) ҳам катта таъсирга эга бўлди.

Папа томонидан чақириладиган Ғарбий черковнинг “умумчерков йиғинлари”га олий мартабали руҳонийлар ва кўп ҳолларда Европанинг барча дунёвий давлатларидан элчилар ҳам етиб келарди. Модомики, черков ишлари доимо сиёсий ва халқаро тусга эга бўлган экан, умумчерков йиғинлари халқаро конгресслар учун ўзига хос замин яратиб берган деб ҳисобланади.

Хуқуқ фани ўрта асрлар Европасида XI асрнинг ўрталаридан “глоссатор”лар таълимотларида ривожлана бошланди. “Глоссатор”лар Юстиниан тўпламида (Corpus juris civilis) сақланиб қолган Рим ҳуқуқининг қоидаларини шарҳлардилар. Юстиниан тўпламлари шахсий, фуқаролик ҳуқуқига бағишланган бўлиб, сўз орасида халқаро муносабатларга тааллуқли эди, ҳолос. Глоссаторлар фуқаролик ҳуқуқининг андозаларини халқаро муносабатларга нисбатан қўллашга интилишди ва шунинг учун уларда халқаро ҳуқуқ фанининг алоҳида, мустақил соҳаси сифатида ажралиб чиқа олмади.

Халқаро ҳуқуқ масалаларига черков қонун — қоидаларига асосланган ҳуқуқ ҳам тўхталиб ўтардики, унинг энг муҳим ёдгорлиги сифатида XII асрнинг ўрталарида тузилган ва “Грациан декрети” номини олган тўпламни айтиб ўтиш мумкин. Шу билан бирга черков ҳуқуқи таълимоти устида ишлаган ҳуқуқшунослар — “декретчилар” глоссаторларга нисбатан “табиий ҳуқуқ” ва “халқаро ҳуқуқ”дан анчагина кенгроқ фойдаланишган. Улар ушбу тушунчаларни “Муқаддас китоб”да мавжуд бўлган илоҳий ҳуқуққа ўхшатишарди.

Ҳуқуқшунос — назариячилар бир пайтнинг ўзида амалий фаолият олиб борадиган арбоблар бўлганлиги халқаро ҳуқуқ фанининг ривожланишига ёрдам берди. XIII асрнинг охиридан Европанинг сиёсий ҳаётида легистрларнинг роли тобора кенгайиб борди.

Ҳуқуқшуносларнинг халқаро ҳуқуқ соҳасидаги амалий фаолияти назарий умумлаштиришлар учун замин яратиб берди. Халқаро ҳуқуқ илк бор ҳуқуқшуносликнинг алоҳида тармоғи сифатида “постглоссаторлар”- нинг ёки “шарҳловчилар”нинг таълимотларида яққол намоён бўлди. “Постглоссаторлар” Рим ҳуқуқи асосларига таяниб унинг назарияларини глоссаторларга нисбатан эркинроқ ривожлантиришди.

Шундай қилиб, XIII аср охиридан постглоссаторлар таълимотларида халқаро ҳуқуқ фанининг куртаклари пайдо бўла бошлади. Ушбу фаннинг батартиб ривожланиши XVII асрга тўғри келади.

XV асрдан бошлаб Европа халқаро муносабатларнинг янги босқичига кириб борди. Ушбу даврга келиб қатор

мамлакатларнинг ҳудудий бирлашиши якунланди ва абсолют монархиялар учун шароитлар яратилди.

Буюк географик кашфиётлар Янги Дунёни ва Шарқни Европага яқинлаштирди. Испания ва Португалиянинг Жануби-шарқий Осиёга олиб борадиган денгиз йўлларидаги океанорти мустамлакалари ушбу мамлакатларни биринчи мустамлакачи давлатлар сифатида юксалтирди.

Ягона яхлит давлатларнинг шаклланиши билан бир пайтда сиёсатнинг қиёфаси ўзгарди. “Умумий неъмат” даражасига кўтарилган “давлат манфаати” сиёсатнинг муҳим мезонига айланди.

Абсолют монархияларнинг пайдо бўлиши билан йирик давлатлар (Англия, Франция, Испания, Португалия, Дания, Швеция) ўртасидаги зиддиятлар биринчи ўринга чиқди. Йирик давлатлар ёнида ўрта ва майда давлатлар турарди.

XVI аср дипломатик хизматнинг, янги давлатнинг ташқи сиёсатига хизмат қилувчи марказий ва маҳаллий муассасаларнинг муайян тусга кириши даври бўлди.

Ўта сирли соҳа деб ҳисобланган дипломатия махсус хабардор бўлган шахсларнинг тор доирасидан ташқарига чиқмасди. Қирол саройи сиёсатнинг маркази эди. Абсолют монархияда нафақат сулолавий манфаатлар ва қирол шахсининг ўзи катта аҳамиятга эга эди, балки унинг арзандалари, маъшуқалари ва қиролга таъсир эта олган оддий уддабурон ғаламисларнинг ҳам роли сезиларли эди. Бундай ҳолат давлат ҳокимиятининг шакли сифатида намоён бўлган абсолютизмнинг моҳиятидан келиб чиқарди.

XVI асрда дипломатик маросимларнинг янги тартиби вужудга кела бошлади. Ушбу тартиб — расм-русумлар тизими халқаро муносабатлар нуқтаи назаридан анчагина муҳим роль ўйнади. Кириб келиш ва айниқса дастлабки қабул маросимида элчининг хатти-ҳаракати, муомаласи ҳамда уни қабул қилаётган ҳукмдорнинг ёки вазирнинг жавобан ҳаракатлари давлатлар ўртасидаги муносабатларни ва уларнинг халқаро ҳаётдаги салмоғини акс эттирарди.

Йирик давлатларнинг пайдо бўлиши ва улар ўртасида дипломатик муносабатларнинг ривожланиши ушбу ҳолатга мос

келадиган назарияни келтириб чиқарди. Дипломатик ҳуқуқ ривож топди. 1582 йилда нидерландиялик Бальтазар Айала “Уруш ва ҳарбий муассасалар ҳуқуқи тўғрисида” деб номланган асарини нашр этгирди. Италиялик Альберико Джентилининг “Элчиликлар ҳақида” (1585 й.) деб номланган асари ҳам кенг тарқалди.

Халқаро ҳуқуқ фанини ишлаб чиқиш ва камолотга етказишда биринчилик Гуго Гроцийга (1583 — 1645) тегишлидир. Голландиялик машҳур ҳуқуқшуноснинг тарихий аҳамияти шундаки, у абсолют монархиялар ўртасида талончилик ва вайронагарчиликлар келтириб чиқарган тўхтовсиз урушлар даврида, мулк ҳимоясини назарий асослашга ва шу билан бирга урушни ҳуқуқий меъёрлар доирасига солишга уриниб кўрди. Г.Гроцийнинг “Уруш ва тинчлик ҳуқуқи тўғрисида” (1625 й.) деб номланган асари муаллифга катта шуҳрат келтирди. Гроций ўз асарида элчилик ҳуқуқларига ҳам алоҳида боб бағишлаган. Ушбу боб шуниси билан қизиқарлики, унда XVII аср бошига келиб элчилик ҳуқуқи соҳасида шаклланган урф — одатлар тасвирланган.

Уруш ўша давр давлатлари ташқи сиёсатининг асосий кўринишларидан бири эди. Халқаро тўқнашувларни келтириб чиқарган сабаблар қаторига чегара жанжаллари, сулолавий даъволар, савдо монополияси учун кураш ва бошқаларни киритиш мумкин.

XVI асрда уруш таҳдидини солиб турган халқаро зиддиятларнинг уч тугуни мавжуд эди:

1. Бир томондан Испания, иккинчи томондан эса Англия ва Франциянинг савдо ва мустамлакачилик манфаатларининг тўқнашувлари. Ушбу низолар XV аср охири — XVI асрнинг биринчи ярмида Италиян урушларига ҳамда XVI асрнинг иккинчи ярмида Испания ва Англия ўртасидаги урушга олиб келди.

2. Усманийлар империяси билан Европа давлатларининг ўзаро муносабатлари.

3. Шимолий Европа мамлакатларининг Болтиқда ҳукмронлик қилиш учун олиб борган кураши.

Назорат саволлари:

1. Византияда (VI — X асрлар) элчилик хизмати қандай ташкил этилганди?

2. XI — XIII асрлардаги халқаро вазиятга салиб юришлари қандай таъсир этди?

3. Франклар давлати ва Рим папалари ўртасидаги муносабатлар ҳақида нима биласиз?

4. Европада халқаро муносабатларнинг ривожланишига феодал тарқоқлик қандай таъсир этди?

5. XVI асрда Европада халқаро муносабатлар қандай тус олди?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Басовская Н.И. Столетняя война 1337-1453 гг. М., 1985

2. Буданова В.П. Готы в эпоху великого переселения народов. М., 1990.

3. Германская экспансия в Центральной и Восточной Европе. М., 1965

4. Гроций Г. О праве войны и мира. М., 1956.

5. История дипломатии М., 1959 Т. I

6. История средних веков. М., 1990 Т. I

7. История стран Азии и Африки в средние века. Часть I М., 1987.

8. Корсунский А.Р., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение Германских королевств (до сер. VI в.) М., 1984.

9. Курбатов Г.Л. История Византии. (От античности к феодализму) М., 1984.

10. Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956

11. Литаврин Г.Г. Византийское общество и государство в X-XI вв. М., 1977.

12. Лозинский С.Г. История папства. 3-е изд. М., 1986

13. Международные связи стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы и славяно-германские отношения. М., 1956.

14. Робер де Клари. Завоевание Константинополя М., 1986

15. Сказкин С.Д. История международных отношений и дипломатии в средние века. М., 1948
16. Сказкин С.Д. Из истории социально-политической и духовной жизни Западной Европы в средние века. М., 1981
17. Семенов В.Ф. Ўрта асрлар тарихи. Тошкент, 1973
18. Турский Г. История франков. М., 1987
19. Шейнман М.М. Краткие очерки истории папства. М., 1952

ЎРТА АСРЛАРДА ШАРҚ МАМЛАКАТЛАРИНИНГ ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАРИ ВА ДИПЛОМАТИЯСИ

1. Хитойда халқаро муносабатлар ва дипломатия.
2. Японияда халқаро муносабатлар ва дипломатия.
3. Араб халифалигининг халқаро муносабатлари ва дипломатияси.
4. Фотимийлар ва мамлуклар ҳукмронлиги даврида Миср ва Суриянинг халқаро муносабатлари ва дипломатияси.
5. XV-XVII асрларда Эроннинг халқаро муносабатлари ва дипломатияси.
6. Усманийлар империясининг халқаро муносабатлари ва дипломатияси.

III асрда Хань империяси парчаланиб кетгандан сўнг унинг ерларида бир қатор давлатлар мавжуд эди.

Илк ўрта асрлар замонида Хитойни бирлаштиришга биринчи бўлиб Суй сулоласи 589 йилда уринди. Бу сулоланинг асосчиси Янцзянь (ёки Вэньди) эди. 618 йилда эса шимоли-ғарбий Хитойнинг князларидан бири Ли Юань ёки Гаоцзу (у келиб чиқиши жиҳатидан чала турк эди) ҳокимиятни қўлга киритди ва Тан сулоласига асос солди. Тан империяси Хитойда 300 йилга яқин, яъни 618 йилдан 907 йилгача ҳукмронлик қилди. Мамлакатнинг бирлаштирилиши, хўжаликнинг жонланиши, ҳарбий қудратнинг ўсиши Суй ва Тан империяларининг сиёсатида ташқи алоқаларнинг фаоллашувига кўмак берди.

Марказий Осиёнинг улкан кенгликларида кўчманчи қабилаларнинг иттифоқи — Турк хоқонлиги юзага келди. Хитой империяси ҳали ўта заиф бўлганлиги сабабли кўчманчиларнинг қуролланган босқинининг олдини олиш мақсадида анъанавий “тинчлик ва қариндошчилик” сиёсатини юритарди, яъни турк хоқонларининг турли устунликларини тан оларди ва ҳатто узоқ муддатга тинчликни сақлаш учун ўлпон тулашга тайёр эди.

Шимоли-шарқда эса сиёсат ўзгача кўриниш касб этганди. Бу ерда Суй императорлари мохэ қабилалари ва шимолий корейс давлати — Когурёга қарши узоқ давом этган ва унчалик муваффақиятли бўлмаган урушларни бошладилар. Асосий мақсад — Ляонинни ва корейслар ўша пайтларда устуворлик қилган Сарик денгизга олиб борувчи денгиз йўларини қўлга киритиш эди. Кореяга қарши урушлар деярли бир аср мобайнида давом этди.

VII асрнинг бошида Хитойнинг ташқи алоқалари кенгайди. 607 йилда Лоянга Япониядан элчилик етиб келди, 609 йилда эса — Сиамдан ташриф буюрган элчилик совгалар келтирди. Ҳинди-Хитойга (Вьетнам) муваффақиятли юришлар амалга оширилди.

Империя мустақамланиб борган сари, илгари турк хоқонлари билан дўстона муносабатларда бўлган ҳукмдорлар кўшниларига қарши урушлар олиб боришга ўтдилар — даставвал мудофаа, кейинчалик эса босқинчилик урушларига.

VII асрнинг 30- ва 40-йилларида Хитой кўшинлари мўғул даштларига ва Буюк ипак йўли бўйлаб юришлар амалга оширишди. Хитойнинг ҳарбий кучлари Тянь-Шань ёнида тўпланди. Тянь-Шань ортида хитойликлар қирғизлар билан муносабатларни ўрнатишга эришдилар. 648 йилда эса қирғиз элчилари Чаньанга етиб келишди.

Ўртадаги империянинг ҳудудий жиҳатдан кенгайиши ва айрим мамлакатларнинг Хитой сюзеренитетини тан олиши турк ва тибет қабилаларининг доимий босими ҳамда араб истилочиларининг таҳдиди остида бўлган халқларнинг хитойликлардан ёрдам олиш нияти билан изоҳланади. Ҳатто Сосонийларнинг сўнгги подшоси Ёздагир III, араб истилочиларидан қочиб, Эронни тарк этди ва Хитойдан кўмак сўради. Унинг ўғли ва невараси ўзларини Тан давлатининг вассаллари деб тан олишди, гарчанд ҳеч қандай ерларга эғалик қилмаса ҳам.

Империянинг манфаатлари тибетликлар билан жануби-гарбий йўналишида ва Кукунорда тўқнашди. VII асрда Тибетда дастлабки давлат вужудга келди. Унинг подшоси Сронцангбо ўзининг катта кўшинини шарққа, Хитойга етаклади. 641 йилда

Сронцзангбо Ли Шаминь билан битим тузди, афтидан ўзини Хитой вассали деб тан олди. Эндигина асос солинган Лхасага хитойлик амалдорлар, савдогарлар ва ҳарбийлар етиб келарди.

Будда роҳиблари ва айниқса Сюань Цзан томонидан Шимолий Ҳиндистон подшолиги билан боғланган алоқалар Лхаса орқали таъминланарди. 641 йилда Шимолий Ҳиндистон ҳукмдори Харша Хитойга элчилик юборди. Тухфалар билан етиб келган ушбу элчилик Чанъань саройларида иззат билан кутиб олинди. Икки йилдан сўнг Ли Шаминь жавоб элчилигини жўнатди. Ушбу элчилик иштирокчиси, ўқимишли буддист (яъни буддизм тарафдори), сарой гвардияси бошлиғи Вань Сюаньцэ Лхасада қолиб кетди. У 647 йилда яна бир бор Ҳиндистонга сафар қилганда Харша вориси — Аруджинанинг қўшини элчиликка ҳужум қилди. Вань Сюаньцэ Тибетга қайтиб келиб, тибетликлар, хитойликлар ва гуркаслардан (Непал аҳолиси) иборат қўшин тўплади. Ушбу қўшин Ганг бўйлаб юриш қилди ва Аруджинани унинг саройи билан қўлга киритди. Асирлар Чанъанга жўнатилди.

Шимоли-шарқий Ҳиндистон зодагонлари, Тан империяси билан дўстона алоқалар мустақамланишига интилиб, Хитойга совғалар сифатида отлар, қуроллар, қимматбаҳо буюмларни юборардилар. Икки мамлакат ўртасида савдо алоқалари ўрнатилди. Вань Сюаньцэ элчиликлар таркибида яна икки маротаба Ҳиндистонга сафар қилди. 668 йилда Ҳинд элчилиги Хитойдан ҳарбий ёрдам сўраган. Кейинроқ Тибет орқали олиб борадиган йўл узилиб қолди ва икки мамлакат ўртасидаги алоқалар Бирма ва денгиз орқали амалга оширилди.

907 йилда Тан империяси тугади. Бир неча ўн йилликлар давомида Хитойда тўла тарқоқлик ҳукм сурди. 960 йилда Сун сулоласи ҳокимияти остида Хитой қайтадан бирлаштирилди. Унинг асосчиси Чжао Куань-инь эди.

Сунь империяси Тан империясига қараганда кучсизроқ бўлди. Турк, мўғул қабилалари ва ғарбдаги бошқа кўчманчи қабилалар Сун империяси чегараларига борган сари кучлироқ хавф солиб турдилар. Сун императорлари уйгурларга, тангутларга, куданларга қарши урушлар қилди. Бироқ, бу урушлар натижасида Сунлар бу мамлакатларни Хитойга бўйсундира

олмадилар. Шунга қарамасдан, Сун сулоласи даврида Хитойнинг халқаро алоқалари қайтадан мустақамланди. Ўрта Осиё, Ҳиндистон ва Ҳинди-Хитой билангина эмас, балки Корея, Япония ва Индонезия билан ҳам кенг миқёсда ташқи савдо олиб борилди.

XII асрда Сун сулоласининг аҳволи оғир эди. 1127 йилдан бошлаб Сунлар фақат Жанубий Хитойни ўз назорати остида ушлаб турдилар ҳолос. Шимолий Хитой чжурчженларнинг Цзинь деб аталган янги бир катта давлати таркибига кирди. XIII аср бошларида Шимолий Хитой мўғуллар томонидан босиб олинди. Жанубий Хитойнинг фақат ўзидан иборат бўлиб қисқариб қолган Сун империяси (ушанда ҳам ҳамма вилоятлар унинг таркибига кирмас эди) 1279 йилгача, яъни Чингизхоннинг невараси Хубилай забт этмагунча умр кўрди. Хубилай янги мўғул сулоласига асос солди, бу сулала хитойча Юань деб номланди.

XIII аср охири XIV аср бошларидаёқ мўғуллар хитойликларнинг кучли таъсири остига тушиб қолдилар. Иккинчи томондан, Хитойнинг мўғул давлатлари тизимига киритилганлиги туфайли эндиликда Хитой аввалги Тан ва Сун “миллий” сулолалари давридагидан ҳам кўпроқ даражада халқаро савдо ишларида иштирок этадиган бўлди. Хитойнинг ўзида Эрон, араб, Ўрта Осиё ва Ҳинд савдогарлари тез-тез пайдо бўла бошладилар. Марко Полонинг сўзларига кўра, Хитой ипак, чинни, темир ва мисни “дунёнинг барча чеккаларига” экспорт қилиши амалга оширилди.

XIV асрнинг 50-60 йилларида бутун мамлакатда мўғул истилочиларига қарши кўзғолонлар бўлиб ўтарди. 1368 йилда кўзғолончи деҳқон армиясининг раҳбарларидан бири бўлмиш Чжу Юань-Чжан император деб эълон қилинди. У асос солган янги сулола Мин сулоласи деб аталадиган бўлди. Ушбу сулола Хитойни 1368 йилдан то 1644 йилгача идора қилди.

XIV асрнинг охириги чораги — XV асрда Мин сулоласи Корея, Тибет, Вьетнам, Индонезия, Ҳинди-Хитой, Малаккага нисбатан фаол ташқи сиёсат олиб борди. Ушбу мамлакатларга бир неча бор ҳарбий экспедициялар уюштирилди. Айниқса, 1403-1433 йиллар мобайнида адмирал Чжэн-Хэ бошчилигидаги

етгита денгиз экспедицияларининг кўлами катта бўлди. Мин ҳукумати элчиликлар юбориш ва қабул қилиш воситасида Япония, Кампучия, Ҳиндистон, Темурийлар давлати каби мамлакатлар билан дипломатик муносабатларни таъминлашга уринди.

XVI асрда Мин сулоласи мўғул хонларининг мамлакат чекка ҳудудларига қилган ҳужумларини бир неча бор қайтарди. 1570 йилда тузилган узоқ муддатли тинчлик битимидан сўнг босқинлар тўхтатилди. Тинчлик шартномалари хонлар ва императорлар ўртасида илгари ҳам бир неча бор имзоланган эди, улар доим Хитой учун манфаатсиз бўлган: мўғул хонлари шундай савдо-сотикни мажбуран қабул қилдирардиларки, бундай савдо Хитойга фақат зарар етказарди. Хитойликлар қиммат маҳсулотларни (ипак, дон, қимматбаҳо ҳунармандчилик буюмлари) арзон сотишга, чорва молларини эса уларнинг ҳақиқий қийматига кўра юқорироқ нархлар бўйича харид қилишга мажбур эдилар. Шимолда ва ғарбда яшаган халқлар билан ташқи савдо алоқалари қайсидир маънода урушлар ёки мўғуллар билан тузилган шартномаларнинг хусусияти билан чекланганди.

Хитой Япония билан савдо-сотик алоқаларига эга эди. Мин ҳукуматининг Япония билан савдони чеклашга қаратилган уринишлари шиддатли урушларга сабаб бўлди.

XVI асрнинг 90-йилларида Япония –Корея уруши даврида Мин сулоласи ўзининг вассали – корейс императорига ёрдам сифатида катта қўшин юборишга мажбур бўлди.

Мин империяси айрим давлатлар билан тинч савдо алоқаларига эга эди. Хитой ҳунармандларининг маҳорат билан ишланган буюмлари мамлакатдан анчагина ташқарида сотиларди. Хитой маҳсулотлари рус давлатига ҳам етиб келган. Иван Грозний томонидан Шарққа юборилган икки элчилик русларнинг Хитойга тўғридан-тўғри савдо йўлини излаб топишга қаратилган интилишларидан далолат беради. Мўғулистон орқали Узоқ Шарққа Томск шаҳридан чиққан казаклар элчилар сифатида жўнаб кетишди. 1618 йилда казак Иван Петрин ва унинг ҳамроҳлари Пекинда тўрт кун давомида бўлишди. Улар Мин императори номидан келтирган бир неча ёрлиқларда

рус савдогарларига Хитойга савдо-сотик ишлари буйича келиш рухсат этилганди. Узоқ масофани ва тилни билмаслигини баҳона қилиб “само ўгли” ўз элчиларини Россияга юборишни рад этди. Император ёрлигининг дўстона тарзда битилгани Хитойнинг савдо манфаатлари билан изоҳланади, чунки гарб билан қуруқлик орқали савдо-сотикнинг ўрнатилиши хитойликлар учун фойда келтириши мумкин эди.

III аср охири – IV асрнинг ўрталарида Японияда Ямато қабиласи бошчилигида умумқабилавий иттифоқ вужудга келди. IV–VI асрларда Японияда ишлаб чиқарувчи кучларнинг сезиларли даражада тараққиёти кўзга ташланди. Жумладан, кемасозлик ривожланди, савдо-сотик жонланди, шуни ҳам айтиш керакки, нафақат ички, балки ташқи савдо алоқалари: Хитой (айниқса VI асрнинг охирида) ва Корея билан амалга оширилди.

VI асрда ҳокимият учун кураш пайтида Сўга уруғининг вакиллари подшони ўлдирдилар (592 йил) ва ҳукмронлик мавқеини эгалладилар. Сётоку-Тайси бошчилигидаги гуруҳ уларга қарши кураш олиб борди. У хориждан ҳам сиёсий мадад олишни ният қилганди. Ушбу мақсадни кўзлаб 607 йилда Хитойга, Суй сулоласи саройига элчилик юборилди. Тайсининг император Янь Гуанга юборган номаси қуйидаги сўзлар билан бошланарди: “Кунчиқар мамлакатининг Само ўгли кунботар мамлакатининг Само ўглига салом йўллайди”. Хитой солномаларидан олинган маълумотларга кўра, қудратли Хитой императорига нисбатан қандайдир Япониянинг ҳукмдори ўзини тенг унвон билан номлагани Янь Гуаннинг ғазабини келтириб чиқарган. Лекин шунга қарамай, жавоб элчилиги юборилди. Ушбу элчиликни Сётоку-Тайси 608 йилда иззат билан қабул қилди. Суй элчиси Хитойга қайтиб келиши пайтида у билан бирга янги япон элчилиги жўнатилди. Ушбу ва кейинги элчиликларнинг мақсади Суй императорлик хонадони билан мустаҳкам сиёсий алоқа ўрнатиш ва Япония ҳукмрон табақасининг Хитой давлат бошқарув тизими тажрибасидан фойдаланишга интилиши эди.

Тайси ворислари Хитой империяси тажрибасидан фойдаланиш сиёсатини давом эттирдилар. Корея билан

муносабатлар бирмунча ўзгарди. Агар VI асргача японлар яриморолда жойлашган уч давлат (Когурё, Пэнче, Силла) ўртасидаги ўзаро урушга аралашиб келган бўлса, VI асрнинг иккинчи ярмидан, Силла давлати кучайиши сабабли, японларнинг аралашуви пасайди. Шу билан бир қаторда тинчлик муносабатлари ҳам тўхтатилмади, иккала томон элчиликлар юборишни давом эттирди.

645 йилда “Тайка тўнтарилиши” рўй берди. 645 йилда, корейс элчиларини қабул қилиш пайтида фитнага бошчилик қилган Наканоэ ва Каматаре ўзларининг тарафдорлари билан биргаликда, Сога Ируканга тажовуз қилишди ва уни ўлдиришди.

Тахтга “шоҳ хонадони”га мансуб Сумэғари уруғининг катта вакили — Кару ўтқазилди. У ҳокимият тепасига келган йил “Тайканинг биринчи йили” деб аталди.

1260—1285 йилларда Японияга мўғуллар босқини таҳдид солди. Ушбу таҳдид мамлакатни ўта кескинлик ҳолатида ушлаб турди ва ҳукуматни мудофаа учун барча кучларни сафарбар қилишга мажбурлади.

Мўғул истилочилари итоаткорлик изҳор этилишини талаб қилишди. Бироқ, Япония ҳукмдори Ходзё Такимунэ Хубилай ҳукмронлигини тан олишни рад қилди ва унинг элчиларини қатл этди. Мўғуллар, хитойликлар ва корейсларни ўз юришларида иштирок этишга мажбурлаб, улкан флог ва армияни тўплашди ва икки маротаба (1274 йил ва 1281 йил) Япония қирғоқларига ҳужум қилишди. Улар Кюсю соҳилларига қўшин туширдилар ва сон жиҳатдан анча устун бўлганликлари туфайли, мардонавор ҳимояланаётган японларга қаттиқ зарбалар беришга эришдилар. Охири келиб, япон қўшинларининг шиддатли қаршилиги, мўғулларнинг денгизда операциялар ўтказишда нўноқлиги, шунингдек, флотнинг аксарият қисми бўронлардан ҳалокатга учрагани япон халқини асоратдан сақлаб қолди. Аммо 1281 йил юришидан кейин ҳам бир неча йиллар давомида Япония мўғуллар босқини таҳдиди остида бўлди.

XIV—XV асрларда ташқи савдо жадал ривожланди ва унда денгиз қароқчилари сезиларли роль ўйнашди. Япония ҳукумати

ва зодагонлари номидан Хитой билан олиб борилган расмий савдо-сотик алоқалари алоҳида ўрин эгаллаган. Ушбу савдо япон хукуматининг Хитой саройига элчиликлар юбориши воситасида амалга оширилган. Элчиликлар билан биргаликда моллар ортилган 10-15 кема жўнатилади.

XVI асрда Японияга европаликлар кириб кела бошладилар — 1542 йилда португаллар, 1580 йилда испанлар. Европалик савдогарлар, денгиз қароқчилари ва миссионерлар Японияга Хитой маҳсулотларини, асосан ипакни олиб келишарди. Улар Европада ишлаб чиқарилган ўқотар қурооллар билан ҳам Японияда савдо қилишарди.

Португал ва испан савдогарлари билан биргаликда етиб келган иезуитлар Японияда католик динини тарғиб этишарди. Европаликлар япон оролларида пайдо бўлганидан сўнг Япониянинг Европа мустамлакачилари томонидан бўйсундирилиши ҳавфи маълум даражада юзага келди. Маъмурлар европаликларнинг Японияга кира олишига йўл қўймасликка қарор қилишди.

XVI асрнинг иккинчи ярмида Япония аввал Ода Нобунага, кейин эса Тоётоми Хидэёси ҳокимияти остида бирлаштирилди. Хидэёсининг ташқи сиёсати тажовузкор тарзда олиб борилди. Бу унинг ўз диктатурасини мустаҳкамлашга қаратилган интилиши билан боғлиқ эди. 1592 ва 1597 йилларда Хидэёси икки йirik босқинчилик юришини амалга оширди. Унинг истилочилик режаларига нафақат Корея, балки Хитой, Тайвань ва Филиппин ҳам киритилганди.

Хидэёси томонидан тупланган ва Кореяга туширилган улкан армия ҳамда катта флот даставвал япон қўшинларига муваффақиятни таъминлаб берди, ammo кейинчалик улар барибир мағлубиятга учрадилар.

Хидэёси ўлимидан сўнг (1598 йил) Токугава Иэясу мамлакатни учинчи бор бирлаштирди. Токугава уругидан бўлган учинчи сёгун — Иэясу ўзининг бирин-кетин қабул қилган фармонлари (1633, 1636, 1639 й.й.) билан, ўлим жазоси таҳдиди остида, японларнинг ўз мамлакатини тарк этишни ҳамда узоқ масофага сузадиган кемаларнинг қурилишини тақиқлади. Шу пайтнинг ўзида мамлакат ажнабийлар учун ҳам ёпилди. Бундан

голландларгина истисно бўлиб, уларга чекланган тарзда Нагасаки портига кириш учун рухсат этилди. Хитой савдогарлари ҳам ана шундай имтиёз олдилар.

XVI асрда японлар нафақат Корея, Хитой, Сиам, Филиппин билан алоқаларга эга эди, балки ҳатто Европага элчиликларини юборишган. Жумладан Кюсю ороли князлари 1582-1590 йилларда Римга элчилик юбордилар.

1587 йилда миссионерлик тарғиботи биринчи бор тақиқлангандан сўнг европаликлар билан муносабатлар тўхтатилмади. Ўз пайтида Хидэёси европаликлар кўмагида, уларнинг кемалари ва қурулларидан фойдаланиб, Кореяга қарши юришнинг муваффақиятини таъминламоқчи бўлди. Иёясу ҳам шунга ўхшаш сиёсатни олиб борди. Токугава испанлар ва португалларнинг таъсирини заифлаштириш мақсадида (уларнинг миссионерлик фаолияти бир неча фармонлар орқали тақиқланди) голландлар ва инглизларга кўпроқ ҳомийлик қилди.

Гарчанд Иёясу 1610 йилда Мексикага элчилик юборган ва ҳатто Европага миссия юборишга рухсат этса (1613-1629 й.й.) ҳам, бироқ ҳукмронлигининг охирида ва унинг ўгли ҳокимият тепасида бўлган даврда европаликларнинг фаолияти янада қатъий суръатда чекланарди. Япониянинг ташқи дунёдан сунъий яққаланиш сиёсати икки ярим аср давомида олиб борилди.

VII асрда ягона араб давлатининг шаклланишига шарт-шароитлар вужудга келди. Бундай бирлашишга интилиш мафқуравий нуқтаи назардан ягона худога сифинишни тарғиб қилишда ўз ифодасини топди. Ушбу монотеистик (худо яққаю-ягона деб эътироф қилувчи) таълимот ислом дини деб аталди. Келиб чиқиши Макка шаҳридан бўлган Муҳаммад алайҳиссалом ушбу таълимотнинг тарғиботчиси ва мафқуравий асосчиси эди.

Маккадаги бой гуруҳларнинг айримлари даставвал Муҳаммад алайҳиссаломга қарши чиқишди. Улар ҳаттоки Муҳаммад алайҳиссалом ва унинг тарафдорларини Маккадан Ясрибга (ҳозирда Мадина шаҳри) кетишга мажбур қилдилар (622 йилда).

Муҳаммад алайҳиссаломнинг кўчиб кетишидан аввал Анабада (Макка ёнидаги жой) Ясриб қабилалари билан келишув

тузилди ва айнан шу воқеани мусулмон дипломатиясининг бошланиши деб ҳисобласа бўлади.

Хижрий 6- ёки 7-йилнинг охирида Муҳаммад алайҳиссалом ислом динини қабул қилишга даъват этиб, Византия императори Ираклийга, Сосонийлар ҳукмдори Хисрав II га, Эфиопия (Ҳабашистон) негусига, Миср ноиб ал-Мукауқисга, Уммон “шоҳи”га, Баҳрайн ва Ямам ҳукмдорларига мактублар юборди.

630 йилнинг январида Муҳаммад алайҳиссалом Маккани бўйсундирди ва ушбу шаҳар аҳолиси ислом динини қабул қилишга мажбур бўлди.

Хижрий 9 йилда қабилаларнинг аксарият қисми исломни қабул қилдилар. Бу пайтга келиб ислом дини деярли бутун Арабистон ҳудудларига ёйилди. Ушбу йил мусулмон тарихига “делегациялар йили” сифатида кирди. Муҳаммад алайҳиссалом 632 йил 8 июнда вафот этди. Муҳаммад алайҳиссаломнинг ворислари Абу Бакрни халифалик лавозимига (632—634 й.й.) сайлашди. Ундан сўнг Умар (634—644 йил), Усмон (644—656 й.й.) ва Али (656—661 й.й.) халифалик қилдилар.

Муҳаммад алайҳиссаломнинг вафотидан сўнг араблар кенг миқёсдаги истилоларни амалга оширдилар. Сосонийлар Эрони ва Византиянинг Осиё ва Шимолий Африкадаги эгаликлари араблар томонидан забт этилди. 661 йилда ҳокимият тепасига Уммавийлар сулоласи келди. Улар истилочилик сиёсатини давом эттиришди.

Истилолар натижасида халифалик Ҳинд дарёсидан Атлантика океани соҳилларигача етиб борган ерларни қўлга киритди. Уммавийлар давлати ўзининг маданиятида, бошқарув усулларида ҳамда ташқи муносабатларни ривожлантириш усулларида Византия ва қисман Сосонийлар Эрони анъаналарининг кучли таъсири остида эди. Араб халифалигининг, айниқса, Уммавийлар ҳукмронлиги даврида, қўшни мамлакатлар билан муносабатлари асосан ҳарбий тўқнашувлар тусини касб этган. Фарбда Уммавийлар, Византия билан давомли ихтилофда бўлиб, доимо тўқнашувларда иштирок этишган. Баъзи ҳолларда Уммавийлар византияликлар билан тинчлик битимини тузишга мажбур бўлишган. Масалан,

халифаликда Иккинчи фуқаролар уруши даврида Уммавийлар халифаси Абд ал-Малик, давлат ичкарисидаги душманларга қарши кураш олиб боришда ўзига эркинлик туғдириш учун византияликлар билан тинчлик шартномасини тузишга мажбур бўлди. Битимга кўра императорга бир қатор ерлар берилди ва ўлпон тулаш мажбурияти олинди. Уммавийлардан бўлган яна бир халифа Умар II (717-720) қўшнилари билан осойишталик сиёсатини олиб борди. Лекин ундан кейин ҳукмронлик қилган халифалар истилолар сиёсатини қайтадан бошладилар.

750 йилда Уммавийлар ағдарилди ва уларнинг ўрнига ҳокимият тепасига Аббосийлар келишди. Аббосийлар саройида Эрон анъаналари устунлик қиларди. Аббосийлар халифалиги давлат бошқарувининг мураккаб тизимида ташқи ишларни идора қилиш ўта муҳим ўринни эгалларди. Буюк вазир қарамоғида бўлган бошқарувнинг етти тармоғи ёки “девонлари” орасида “девон ар-расолат” — ташқи ишлар вазирлиги кўзга кўринарли роль ўйнаган. Ушбу девонда иш юритиш ва маросимлар тартибининг маълум шакллари ишлаб чиқилган. Бироз кечроқ даврга оид манбалар — XI аср сиёсий трактатлари (бирор масалага бағишланган илмий асарлар) ва мемуарлари (хотиралар, эсдаликлар) — Аббосийлар дипломатиясининг усуллари тавсифлаш учун қўлланиши мумкин, ҳамонки унинг анъаналари Шарқда узоқ умр кўрган.

Элчилик хизматига яқин турган Абул-Фазл Байҳақийнинг эсдаликларида элчилик қуйидагича тасвирланади. Элчилар сифатида икки киши юборилади — уларнинг бири сарой аъёнларига тегишли бўлса, иккинчиси ўқимишли мулалардан сайланарди. Уларга икки мактуб берилади. Биринчи мактуб элчилик юборилаётган ҳукмдор номига ёзилган. Ушбу нома, Қуръондан олинган сўзлар билан бошланиб, унда икки ҳукмдорнинг унвонлари санаб ўтилганди, элчиларнинг тавсияномси келтирилганди ва уларнинг ваколатлари чегараси белгилаб берилганди. Якунида элчиларни узоқ вақт давомида ушлаб турмаслик ва тезроқ орқага жўнатиб юбориш илтимосининг мавжудлиги ўзига хос ҳолат эди. Иккинчи мактуб биринчи элчига тааллуқли эди ва қуйидаги сўзлар билан бошланарди: “О, бизнинг биродаримиз ва вакилимиз.” Ушбу

мактубда йўриқномалар мавжуд эди. Элчи нома ва совғаларни топшириб, шартнома тўғрисида музокаралар олиб бориши лозим эди. Бунинг устига, элчига, афтидан, ҳужжатнинг тайёр матни топширилган ва унга ҳеч қандай ўзгартириш киритиб бўлмасди. Ўзга давлат ҳукмдори шартномани имзолашга рози бўлмаса, элчи музокараларни давом эттиришга ваколатли эди. Шунинг ҳам айтиш керакки, элчи ўз ҳукмдорига музокараларнинг бориши ҳақида маълумот бериб туриши ва зарурат туғилганда, янги йўриқномалар сўраши керак эди. Элчи, шартнома тузилган тақдирда, унинг қасамёди ичиш орқали тасдиқланишини ажнабий ҳукмдордан, унинг ўғилларидан ва аъёнларидан талаб қиларди. Совғаларни топшириш элчига берилган топшириқлар орасида муҳим ўрин эгалларди. Элчи хорижий ҳукмдор ҳузурига етиб келганда туҳфаларнинг бир қисми топшириларди, қолган қисми эса — фақатгина элчилик муваффақият билан якунланганда. Топшириладиган туҳфаларнинг рўйхати элчига бериларди. Совғалар орасида айниқса қимматбаҳо матолар ва идишлар тез-тез учраб турарди. Совғаларни улашиш ва манзилга етказиб бериш билан махсус хизматчилар шуғулланардилар.

XI асрга оид бошқа манбада — Низомулмулкнинг “Сийёсатнома”сида — элчилик хизматига бағишланган алоҳида боблар мавжуд. Ушбу асарда элчилар чегарага етиб келганда уларнинг сони ва улар билан неча киши етиб келганлиги ҳақидаги хабар чопарлар орқали дарҳол юборилиши талаб қилинган. Элчиларга йўл кўрсатиш, уларни бошпана ва озиқ-овқат билан таъминлаш лозим эди. Элчилар ғаним давлатдан келган бўлса ҳам, уларни ҳақоратлаш мумкин эмасди.

Низомулмулкнинг таъкидлашича, ҳукмдорлар бир-бировига элчиларни юборар экан, нафақат ошкора, балки махфий мақсадларни ҳам кўзлайдилар. “Улар қуйидагиларни билишни хоҳлайдилар: йўлларнинг, далаларнинг, дарёларнинг, зовурларнинг, ичимлик сувларининг ҳолати қандай, қўшин ўта оладими ёки йўқми, қаерда ем-хашак мавжуд, қаерда эса йўқ, амалдорларнинг қайси бири қаерда, шоҳнинг қўшини қандай ва унинг сони ва аслаҳалари қандай, унинг (шоҳнинг) меҳмондорчилиги ва йиғинлари қандай ўтади, амаллари тартиби қандай, ўтириб-туриш тартиби қандай, тўп ўйнаши, овга

чиқиш тартиби қандай? Унинг хулқ-атвори, ҳаёти, сахийлиги, кўзи ва қулоғи, қилиғи ва ҳаракати, марҳамати, адолати ва адолатсизлиги қандай? Қарими у ёки ёшми? Ўқимишлими ёки нодонми? Унинг ерлари гуллаб-яшнайдими ёки харобми, унинг қўшини – мамнунми ёки йўқ? Унинг вазири – муносибми ёки йўқ, тақводорми, фазилатли ҳаёт кечирадими? Унинг сарқардалари тажрибали ва ишларда моҳир инсонларми? Унинг аъёнлари ўқимишлими? Иқтидорлими ёки йўқ? Улар нимани ёқтиради, нимадан нафратланади? Шароб ичганда шоҳ хушчақчақми ва дилкашми ёки йўқ? Ҳамдардми ёки лоқайд? Вақтичоғлик ёки жиддийликка кўпроқ майли бор? Аскарлар ёки аъёнлар орасида кўпроқ бўлишни афзал кўради?”.

Буларнинг барчасидан кўриниб турибдики, Византия дипломатияси ва унга усуллари бўйича яқин бўлган Сосонийлар Эрони дипломатиясининг анъаналари Шарқда гуллаб яшнади. Фарб мамлакатлари ва Қурдоба халифалиги ўртасида ўрнатилган кўплаб алоқалар орқали, салб юришлари давомида бўлиб ўтган тўқнашувлар ва музокаралар орқали Шарқнинг таъсири орқада қолган ва маданиятсизроқ бўлган Фарбга ўтарди. Франк тарихчилари Буюк Карл ва Бағдод халифаси Хорун ар-Рашид ўртасида элчиликлар билан ўзаро алмашуви, бир-бирига юборган туҳфалар ҳақида ҳикоялар қилишади. Бироқ бу ҳикояларни тўғрироғи афсоналар қаторига қўшиш лозим. Шарқ тарихчилари, Аббосийларнинг турли мамлакатларга юборган кўплаб элчиликларни таърифлаб, Буюк Карл ҳузурига юборилган элчиликлар ҳақида ҳеч қандай маълумотларни эслаб ўтмайдилар ва ҳаттоки бундай ҳукмдорни билмайдилар. Лекин Шарқдан Франклар давлатига савдогарлар, айниқса яҳудийлар тез-тез келиб турган ва ўзлари билан ноёб моллар олиб келган. Бир кун келтирилган фил шунчалик катта шов-шувга сабабчи бўлдики, франк солномаларида унинг вафот этган йили қайд этилган. Балки Шарқ савдогарларининг ушбу ташрифлари халифа юборган элчиликлар тўғрисидаги афсонага замин яратгандир.

Халифалик Шарқ ва Фарбнинг барча мамлакатлари билан савдо алоқаларига эга бўлган. Араб савдогарлари Ҳиндистон, Индонезия, Хитойга денгиз орқали сафарларини амалга

оширишган ва бу ерларда мусулмон савдогарларининг йирик факториялари (савдо-сотик олиб бориладиган манзиллар) пайдо бўлган. Қизгин савдо алоқалари шимолий мамлакатлар билан ҳам йўлга қўйилган. Араб савдогарлари ўз молларини Волга дарёси ва Болтиқ денгизи соҳилларига етказиб келганлар.

943 йилда Гаочандаги уйгурлар ҳукмдори Бухорода ҳукмронлик қилган Сомонийлар билан дўстона алоқаларни ўрнатдики, бу эса мусулмон савдогарларини Хитойга олиб борадиган хавфсиз йўл билан таъминлади.

Араб савдогарларининг манфаатлари билан боғлиқ ва халифалик дипломатиясига оид қизиқарли воқеа рўй берган. Яъни, 921 йилда булғорлар подшосига юборилган элчилик ҳақида гап юритилади. Ушбу элчилик иштирокчиси Аҳмад ибн Фадлан амалга оширилган саёхат тўғрисида қизиқарли эсдаликлар қолдирган. Балватар ўғли ал-Ҳасан исмли Булғорлар подшоси халифа ал-Муқтадирга, ислом хатибларини юборишни, қалъа қурилишига ёрдам кўрсатишни илтимос қилиб, элчилик юборганлиги тўғрисидаги маълумотномалар Аҳмад ибн Фадланнинг эсдаликларида қайд этилган. Халифа булғорлар подшосининг илтимосига ижобий жавоб қайтарган. Булғор элчилиги билан биргаликда халифа ал-Муқтадирнинг элчилиги ҳам йўлга чиққан. Манзилга етгач, элчилар халифанинг булғорлар подшосига юборган номасини ўқиб эшиттиришган ва катта иззат билан қабул қилинган. Шу тарзда ушбу мамлакат билан дипломатик алоқалар ўрнатилган. Кейинги йилда булғорлар подшоси исломни қабул қилган ва бу ўта муҳим аҳамиятга эга бўлган, чунки эндиликда мусулмонларга тегишли Шимоли-шарқий ерлар биринчи бор моҳир ҳукмдорлар қули остида бирлаштирилган. Бу эса чегарадаги ерларнинг хавфсизлигини таъминлашга имкон яратди, уларнинг гуллаб-яшнашига олиб келди ва хорижлик савдогарлар учун қафолатланган даромадлар истиқболларини юзага келтирди.

IX асрнинг 60-йилларида Миср амири Аҳмад ибн Тулун, ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб, фактик жиҳатдан мустақил давлатни барпо этди. Марғиба ҳокимият тепасига келган Фотимийлар сулоласи X асрдан бошлаб Мисрда даъвогарлик қилди. 969 йилда Фотимийлар қўшини Миср пойтахти Фустат

шаҳрини эгаллади, кейин эса бутун мамлакатни бўйсундиришди. Фотимийлар армиясининг бош қўмондони Джауҳар Сурияни забт этишга қўшин юборди. Фотимийлар қўшини Дамашққача бўлган Сурия ерларининг бир қисмини эгаллади.

1037 йилда Фотимийлар бир неча йиллар давомида мусулмонлар ҳудудларига тез-тез босқинлар қилиб турган Византия императори билан яраш аҳдини тузишди. Ушбу аҳдномадан фойдаланиб, Фотимийлар Халеб (Алеппо) шаҳрини босиб олишди, бу эса уларга бутун Сурияни, Антиохиядан ташқари, бўйсундириш имконини берди. Антиохия, ўз навбатида, византияликларга тегишли эди.

XI асрнинг 60-йилларига келиб Фотимийлар империяси деярли мавжуд эмасди. Бутун мамлакат бўйлаб ўзаро курашлар бўлиб ўтарди. Византия Мисрга уруш эълон қилганди. Сицилия насроний истилочилар томонидан босиб олинган. Улар Африка қирғоқларига ҳам келиб тургандилар ва Александрия шаҳрига таҳдид солгандилар.

Салибчиларнинг Сурияга ҳужуми бошланиши билан Фотимийлар салжуқийлар ҳукмдорларини Қуддусдан (Иерусалим) ҳайдаб чиқара олдилар, бироқ “муқаддас шаҳарни” бир йил давомида ўз қўлларида сақлаб қолдилар. 1099 йилда Қуддус салибчилар томонидан забт этилди, Фотимийлар қўшини эса чекинди. Гарчанд Қоҳира халифалари Қуддус қироллиги билан тинчлик муносабатларини сақлаб келган бўлсада, барибир уларнинг аҳволи мустаҳкам эмасди.

Бир неча йиллар давомида Фотимийлар Суриядаги эгаликларидан маҳрум бўлдилар. Салибчилар Миср чегарасидаги энг узоқ нуқтаси Асқолонни эгаллашди. 1171 йилда Фотимийлар сулоласи ағдарилди ва Мисрда ҳокимият тепасига мамлуклар сардори Салоҳиддин келди. Ўзаро ички курашлар салибчиларга Сурия ва Фаластинда катта ҳудудларни эгаллаш имконини берди. Бу жойларда марказлари Қуддус, Триполи, Эдесса ва Антиохия ҳисобланган салибчиларнинг тўртта йирик давлатига асос солинди. Лекин уларнинг ҳокимияти мустаҳкам эмасди. Оқибатда салибчиларнинг барча давлатлари мусулмонлар

томонидан забт этилди. Ушбу соҳада Миср султони, Айюбийлар сулоласига асос солган, Салоҳиддиннинг айниқса омади келди.

Айюбийлар ҳокимияти заифлашгандан сўнг Мисрда ҳокимият тепасига мамлуклар келдилар. Мамлуклар сардори Кутуз Миср мустақиллигига таҳдид солган мўғулларни тор-мор этди. 1260 йил 3 сентябрда Фаластиндаги Айн-Далут деб аталган жойда мўғуллар тўла мағлубиятга учрадилар, уларнинг бош кўмондони асирга олинди ва қатл қилинди.

Кутуздан сўнг ҳокимиятни эгаллаган султон Бейбарс (1260—1277 йиллар) салибчиларни қақшатди ҳамда уларнинг асосий шаҳарларини тортиб олди. Салибчилар қўлида фақатгина Триполи ва Акка шаҳарлари қолди. Бейбарс-Исмоилийлар — ассасинларни ҳам мағлуб эта олди: 1273 йилга келиб ассасинларнинг охири қалъалари унга таслим бўлдилар. Бейбарс Хулагидларнинг ашаддий душмани — қипчоқлар билан дўстона муносабатлар ўрнатди ва шу тариқа мўғуллар ва салибчилар ўртасидаги эҳтимолий иттифоқнинг олдини олди. 1277 йилда Бейбарс кўп сонли армия тўплади, Таврдан ўтди ва мўғулларни мағлубиятга учратди. Бироқ, у ўз ғалабасини мустаҳкамлай олмади ва чекинишга мажбур бўлди. Чекиниш пайтида султон вафот этди.

Бейбарсдан сўнг мамлукларнинг машҳур султонларидан бири Калаун (1279—1290 й.й.) эди. Калаун Генуя, Сицилия, Кастилия билан савдо шартномаларини тузди. Александрия ва Қоҳира Фарб ва Шарқ ўртасидаги савдо-сотикда воситачилик қила бошладилар. Миср давлатининг таъсири Нубия ва Яманга ёйилди. Макка шарифлари ҳам Калаунга итоат этишди. Буларнинг ҳаммаси Ҳиндистонга борувчи савдо йўлларининг хавфсизлигини таъминладик, бу ерларга араб савдогарлари денгиз орқали етиб кела бошладилар.

XIV асрнинг бошида мўғуллар ва мамлуклар бир-бировига ҳужумлар уюштириб турдилар. 1303 йилда Дамашқ ёнида мамлуклар мўғулларни узил-кесил тор-мор қилдилар ва бу жанг ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

1323 йилда мўғуллар ва манғитлар ўртасида тинчлик шартномаси тузилди. Бироқ кейинчалик, Илхонлар давлати парчаланаётган пайтда, мамлуклар султонлари қўшни давлатни

емираётган ички тартибсизликлар ва ўзаро урушлардан фойда кўришга интилдилар. Улар ноиблар ва ҳукмдорлардан дам бирини, дам иккинчисини қўллаб-қувватлаганлар, элчиликларни қабул қилганлар, амалий ёрдам ҳақида келишиб олганлар, аммо ҳеч кимга амалий кўмак кўрсатмаганлар.

XV аср бошларига келиб Эрон Амир Темур давлатининг вилоятларидан бири эди. XV асрнинг иккинчи чорагида Ардабил шаҳрида, Жанубий Озарбойжонда, “Сафавийё” номли шиа мазҳабига мансуб меросий шайхларнинг таъсири кучайди. 1494 йилда Ардабилнинг ҳамда бўйсундирилган қўшни турк қабилаларининг шайхи бўлган Исмоил Сафавий XVI асрнинг бошларидаёқ бутун жанубий Озарбойжонни эгаллаб, 1502 йилда Табриз шаҳрини ишғол қилди. Шу даврдан бошлаб Исмоил ўзини Эрон шоҳи деб эълон қилди (1502—1524 й.й.). Табриз Сафавийлар Эронининг пойтахти бўлди; Арманистон ва Курдистон, сўнгра эса Боғдод ва Месопотамия бўйсундирилди. Исмоил даврида юз йилдан кўпроқ давом этган Эрон—Туркия урушлари бошланиб кетди. Бу урушлар XVII аср 30-йилларининг охиригача давом этди. Туркия султони Салим I Кавказ орти, Курдистон ва Месопотамияга даъвогарлик қилди. Узоқ давом этган урушда (1514—1555) омад гоҳ бир томонда, гоҳ иккинчи томонда бўлди ва Амасияда (Кичик Осиёда жойлашган) сулҳ тузилиши билан якунланди. Унга кўра Сафавийлар Ироқни, ғарбий Грузияни, Арман тоғлари тизмаси ва Васпуракан тоғларидан жанубда жойлашган Арманистоннинг бир қисмини Туркияга топширдилар. 1590 йилда шоҳ Аббос I турклар билан Стамбул тинчлик шартномасини тузди ва унга биноан Усманийлар империяси Шарқий Грузияни, Шарқий Арманистонни, Курдистонни, бутун Озарбойжонни (Ардебил ва Талишдан ташқари) ва қисман Луристонни қўлга киритди. Ундан сўнг Аббос I ўз армиясини шарққа йўналтирди, бу ерда Шайбонийларни мағлуб этди ва Нишопур, Машҳад, Ҳирот ва Марвни (1597 й.) ишғол этди.

1602 йилда Аббос I Туркияга қарши қайтадан уруш бошлади. Ўн йил давомида у Озарбойжон, Луристон, Курдистоннинг бир қисми, Шарқий Арманистон ва Шарқий Грузияни қайтариб олишга муваффақ бўлди.

Шу пайтда Россия ва Европанинг бошқа мамлакатлари, Туркияга қарши иттифоқ тузишдан манфаатдор бўлиб, Эронга бир неча бор ўз элчиларини юборишган. Сафавийлар ҳам туркларга қарши курашишда Европаликлар билан иттифоқ тузмоқчи бўлганлар. Аббос I герман императори, Испания ва Португалия қироли, Рим папаси, Франция, Голландия ва Россия билан ўзаро элчиликлар алмашувини амалга оширган. Одатда элчилар ўзлари билан кўплаб қимматбаҳо совғалар олиб келган. Шунинг учун ҳам элчиликлар алмашинуви ўзига хос ташқи савдо шаклини касб этган.

Сафавийлар замонида Москва Руси билан мунтазам алоқалар ўрнатилган. Элчиликлар билан ўзаро алмашув XV асрнинг ўрталаридан бошланган. XVI асрнинг 50-йилларида Рус давлати Волгабўйи ерларини қўшиб олиб ва Каспий денгизи соҳилларига чиқиб, Эрон ва Осиёнинг бошқа мамлакатлари билан савдо алоқаларини сезиларли даражада кенгайтди. 1588—1676 йилларда Эронга 20 рус элчилиги юборилди, Эрондан Россияга эса 15 та Эрон савдогарлари Астраханга етиб келиб, бу ерда доимий савдо-сотиқни амалга оширишни бошладилар. Усманийлар империясига қарши кураш олиб боришга қаратилган умумий сиёсий манфаатлар рус-эрон савдо-дипломатик алоқаларининг ривожланишига кўмак берди.

XVI асрда Форс кўрфазида очиқдан-очиқ боққинчилик йўлига ўтган биринчи мустамлакачилар португаллар эди. Улар Ормуз оролида жойлашган йирик савдо портини ишғол этдилар.

Инглизларнинг Москва компаниясининг махфий агентлари, Волга-Каспий йўлидан фойдаланиб, шимол орқали Эрон ва Ҳиндистон билан савдо-сотиқни ривожлантиришга уринардилар.

XVII асрнинг бошида Англиянинг Ост-Индия компанияси ўз вакилларини Эронга юборди.

XVII асрнинг ўрталарига келиб инглизлар билан муваффақиятли рақобат қилувчи ва кўпгина имтиёзларни қўлга киритган Голландиянинг Ост-Индия компанияси инглизларни иккинчи ўринга суриб чиқарди.

Салиб юришлари даврида Кичик Осиёда Рум султонлиги номи остида яшаган салжуқ турклари давлати XIII аср

бошларига келиб 10 та амирликка бўлиниб кетди. XIII аср охири — XIV аср бошларида янги давлат ташкил бўлди. Унда кўчманчи ўғузлар етакчи роль ўйнадилар. Дастлабки вақтларда Эртўғрул ўғуз қабилаларининг раҳбари бўлиб, Византия империяси билан чегарадош Сакарёе бўйида кичик феодал мулкига (бейликка) эгалик қиларди. Эртўғрулнинг ўғли ва тахт вориси — Усмон (1282—1326) Византияга қарши уруш бошлади, унинг Кичик Осиёдаги мулкларининг кўпчилигини, шу жумладан, Брусу (ёки Бурсу) шаҳрини босиб олди. Брусу шаҳарини Усмон ўзининг пойтахти қилиб олди. Вафотидан биров бурунроқ Усмон Кичик Осиёдаги бошқа амирликларни ўзига итоат қилдирди.

Византиянинг заифлашиб қолганлигидан ва Болқон ярим оролидаги бошқа давлатларнинг парчаланиб кетганлигидан фойдаланиб, Усмон турклари XIV асрда дастлаб Кичик Осиёда, кейин эса Болқон яриморолида ҳам кенг истилочилик ҳаракатларини бошладилар. Усмоннинг вориси — Урхон 1331 йилда Никей шаҳрини, кейин эса Византиянинг Кичик Осиёдаги бошқа барча ерларини босиб олганидан сўнг, Европада истилолар қилишга киришди. 1354 йили Урхон Дарданел бўғозининг Европа қирғоғидаги Галлиполь шаҳрини босиб олди. Сўнгра турклар Фракияга кириб бордилар. Бу вилоят кейинги султон, яъни Мурод I замонида (1359—1389) батамом забт этилди. Мурод I 1361 йилда Фракиянинг бош шаҳри — Адрианополни босиб олди. 1371 йилда серблар, болгарлар, валахлар ва венгерлардан иборат коалиция (иттифоқ) Муродга қаршилиқ кўрсатишга уринди. Бироқ иттифоқчилар Марица дарёси бўйидаги жангда енгилдилар. Шундан сўнг Жанубий Сербия султон ҳокимияти остига ўтди. Византия императори султонга ўлпон тўловчига айланди.

1389 йил 15 июнда Косово майдонида (Жанубий Сербия) серблар ва уларнинг иттифоқчилари туркларга қарши ҳал қилувчи жангга кирдилар. Сербларнинг жасорати ва Мурод Iнинг ўлдирилишига қарамай, турклар ғалабага эришдилар. Шундан сўнг Сербиянинг катта қисми Туркияга қўшиб олинди.

Туркия давлатининг кенгайиши Амир Темур томонидан вақтинчалик тўхтатилди. 1402 йилда Темур улкан кўшин билан Кичик Осиёга кириб келди. Боязид ҳам катта ҳарбий кучга эга

эди, бироқ Кичик Осиёдаги турк амирларининг бир қисми султонга хиёнат қилди ва Темур томонига ўтиб кетди. Ҳал қилувчи жанг 1402 йил 28 июнда Ангор (ҳозирги Анқара) шаҳри ёнида бўлиб ўтди ва турклар тула мағлубиятга учрадилар. Боязид қочиш пайтида қўлга тушди ва тез орада асирликда вафот этди.

XV асрнинг 20-йилларида турклар яна қаддиларини ростлаб олдилар. Султон Мурод II (1421—1451) 20-йилларнинг бошларида истилоларни яна қайтадан бошлади. 1422 йилда у Константинополни уч марта қамал қилса-да, аммо уни қўлга ололмади. 1430 йилда Солунь шаҳри олиниб, унинг барча аҳолиси қулларга айлантирилди.

1444 йилда туркларга қарши янги салиб юриши уюштирилди. Унда поляклар, чехлар, венгерлар, немислар, қисман французлар ва бошқа ғарбий европалик рицарлар қатнашган эди. Варна ёнидаги жангда (1444 йил 10 ноябрь) рицарлар тормор этилди. Шунинг ўзи билан Константинополнинг ҳалоқати олдиндан муқаррар қилиб қўйилди. Константинополь 1453 йил 29 майда қулади. Сўнги Византия императори Константин XI (1448—1453) эди. Султон Мурод IIнинг тахт вориси — султон Муҳаммад (Меҳмед II) (1451—1481) Константинополни забт этди.

Муҳаммад (Меҳмед II) 50—60 йилларда Болқон яриморотида Дунай бўйидаги Сербияни, Боснияни, Герцеговина ва Албанияни забт этди. Болқон яриморотида қўшни бўлган Валахия вассал сифатида қарам қилиб қўйилди. 70-йилларнинг ўрталарида турклар Қрим ва Тану (Азов) шаҳрини босиб олдилар. Тахминан шу пайтнинг ўзида Кичик Осиёда Трапезунд шаҳри, деярли бутун Анатолия то Фрот дарёсигача истило қилинди. Бироқ Муҳаммад (Меҳмед II) икки марта муваффақиятсизликка ҳам учради: у Белградни ишғол қила олмади, турклар уни 1456 йилда қамал қилган бўлсалар-да, мақсадларига эриша олмадилар; шунингдек Родос оролини ҳам забт эта олмадилар (1480 й.).

Муҳаммад (Меҳмед) IIнинг набираси Салим I замонида (1512-1520) туркларнинг истилolari яна бошланди. Салим Эронга қарши олиб борган ғолибона уруши натижасида Кавказорти мамлакатларидан Озарбойжонни, Арманистоннинг,

Грузиянинг бир қисмини. Доғистон ва Курдистонни истило қилди. Кейин эса Сурия ва Мисрни босиб олди (1517 й.). Сунгра, бутун ислом дунёсининг бошчиси сифатида ўзига халифа унвонини олди. Крит, Кипр ва Ўрта ер денгизидаги ерларни ўз қўлида сақлаб қолиш учун Венеция Туркия султониغا ҳар йили катта хирож тўлаб туришга мажбур эди.

Султон Сулаймон I Қонуний замонида (1520—1566) Усманийлар империясининг қудрати ўта юксак даражага етди. Сулаймон ҳукмронлигининг бошларидаёқ Белград ва Родосни эгаллади. Шундан сўнг у 1526 йилда Мохач ёнида катта ғалабага эришди. Бу ерда турклар чехлар ва венгерларнинг бирлашган армиясини мағлубиятга учратдилар. Венгриянинг каттагина қисми Туркиянинг вилояти бўлиб қолди. Валахия ва Молдавия Портага хирож тўлайдиган давлатларга, унга ҳар йили жуда кўплаб пул тўлаб турадиган ва мустақил ташқи сиёсат юритиш ҳуқуқидан маҳрум этилган ва вассал князликларига узил-кесил айлантирилган эди.

1529 йилда Сулаймон Венани қамал қилди, лекин уни ишғол эта олмади. Эронга қарши яна бошланиб кетган урушда Сулаймон Бағдод билан бирга Месопотамияни истило қилди. Шу билан бир пайтда турклар Шимолий Африка бўйлаб ғарбга томон силжиб бордилар. Улар Триполи ва Жазоирни забт этдилар. Сулаймон даврида Арабистон ҳам турклар томонидан босиб олинди.

Туркия XVI аср халқаро ҳаётида кўзга кўринарли роль ўйнаган. Турклар кўплаб давлатлар билан қизгин дипломатик ва савдо алоқаларига эга эдилар. Ушбу давлатлар қаторида Венеция, Генуя, Венгрия, Эрон, Австрия, Польша, Россияни таъкидлаб ўтса бўлади.

Австрия ва Испанияда ҳукмронлик қилган Габсбургларга қарши узоқ давом этган шиддатли кураш Туркияни Франция билан яқинлаштирди. Франция қироли Франциск I Сулаймон билан расмий сурагда Габсбургларга қарши иттифоқ тузди. 1529 йилда Сулаймоннинг Австрияга қарши қилган юриши Габсбурглар ва Валуа сулолалари ўртасидаги “катта уруш”нинг бир бўғини эди.

Габсбурглар империяси ва унинг иттифоқчиси — Рим папаси томонидан одатда қўллаб-қувватланган Венеция ва Генуяга қарши Туркиянинг кураш олиб боришига Франция хайрихоҳлик қилган. Франциянинг Шимолий Италиядаги ҳарбий муваффақиятсизликлари Франция-Туркия яқинлашувининг тезлашишига жиддий сабаб бўлди. Австрия ва унинг иттифоқчиларига қарши курашда французларнинг кўмагини олишга ният қилган султон Сулаймон I Франциялик савдогарларга сезиларли имтиёзлар берди. Франция ва Туркия ўртасида 1535 йилда тузилган “Тинчлик, дўстлик ва савдо тўғрисидаги шартнома” дастлабки “капитуляция” (лотинча “капитул” — модда, банд, параграф) номи билан кенг миқёсда маълум бўлди.

Капитуляцияларнинг битимлардан фарқи шунда эдики, улар ўзаро фойда ва ён беришларга асосланмасдилар. Капитуляциялар — бу бир томондан инъом этилган имтиёзлар бўлиб, улар муайян ҳукумат томонидан хоҳлаган пайтда бекор қилиниши мумкин эди. 1535 йил капитуляциясига кўра Туркияда француз савдоси учун алоҳида имтиёзли тартиб яратилди. Унга биноан француз савдогарларига турк сувларида бемалол қатнаш, Туркиянинг барча портларидан, озгина (5 фоиз) бож тўлаш шarti билан бемалол савдо қилиш ҳуқуқи берилди.

1580 йилда ўзининг Левант савдо компаниясини ташкил этиш ҳуқуқини Англия ҳам қўлга киритди ва Франция каби имтиёзларга эришди.

Муҳаммад (Меҳмед II) замонида Крим хони воситачилигида, Москва давлати билан алоқаларни ўрнатишга дастлабки уринишлар қилинди. 1493 йилда Россияга юборилган биринчи турк элчилиги Польша-Литва маъмурлари томонидан ушлаб қолинди ва Москвага етиб бормади. 1497 йилда Туркияга Михаил Плещеев бошчилигида элчилик юборилди ҳамда Азов ва Кафа орқали Қора денгиз ҳавзасида амалга ошириладиган рус савдосини тартибга солиш масаласи турк маъмурлари олдига қўйилди. Чунки, маҳаллий турк маъмурлари ушбу шаҳарларда рус савдогарларига тўсқинлик қиларди.

Икки йилдан сўнг Туркияга юборилган яна бир элчи ахилликда яшаш ва турк ерларида рус савдогарлари учун оддий

шароитлар яратишга султоннинг розилигини олишга эришди. Ҳеч қандай сиёсий ёки ҳудудий масалаларни на Россия, на Туркия кўтариб чиқмади. Аммо 1514 йили султон Салим Iнинг ўша пайтда Москвада бўлган собиқ Қозон хони Абдуллатифни Қримга қўйиб юбориш илтимоси билан русларга мурожаат қилиши унинг Қозон хонлиги ишларига аралашиб нияти борлигидан далолат берарди. Шу даврдан бошлаб Москва элчилари Азов туркларининг чегарадаги рус ерларига қилган ҳужумлари тўғрисида султонга бир неча бор шикоят қилганлар. Астрахан ва Қозон хонликларининг ҳамда Кабердин халқининг Россия таркибига киритилишидан сўнг қўшнилари ўртасидаги муносабатлар сезиларли даражада мураккаблашди.

1569 йилда турклар Астраханни куч билан босиб олмоқчи бўлдилар. Аммо бу уриниш муваффақиятсизлик билан яқунланди. Ливония урушида банд бўлган Россия Туркия билан низони чуқурлаштирмоқчи эмасди ва шунинг учун Иван IV тинчлик музокараларини олиб бориш мақсадида ўз вакилларини султон ҳузурига юборди. Шундан сўнг деярли 70 йил давомида Усманийлар империяси ва Россия ўртасида йирик ҳарбий тўқнашувлар бўлмади.

Турклар билан руслар ўртасида иккинчи марта жиддий тўқнашув XVII асрнинг 30-йиллари охири ва 40-йилларнинг бошида бўлган. Бу вақтда Запорожье казаклари Азовни (1637 йил) ишғол қилиб, уни бир неча йил давомида ўз қўлларида тутиб турдилар (“Азовда ўтириш”). Казаклар ёрдам сўраб Москва подшосига мурожаат қилдилар. Бироқ Москва давлати молиявий инқирозни бошидан кечириётганлиги ва Польша қироли билан кураш тугамаганлигидан, Туркияга қарши катта уруш олиб бориш режасидан воз кечишга мажбур бўлди. Подшо Михаил Фёдорович казакларга Азовни бўшатишни буюрди (1643 йил). Лекин шунга қарамай, казакларнинг Қрим ва Туркияга қарши кураши XVII аср охиригача давом этди.

Туркларнинг европаликлардан биринчи марта мағлуб бўлиши 1571 йилда Лепанто ёнида рўй берди. Бу ерда туркларнинг улкан флоти Испания, Венеция ва Рим папасининг бирлашган флоти томонидан тор-мор қилинди (Филипп IIнинг укаси — шаҳзода Дон-Хуан Австрийский бирлашган флотга бошчилик қилди).

Тугри, бундан кейин Туркия венецияликлардан Кипр оролини тортиб олган эди. Бироқ бу мағлубият мамлакатнинг ички аҳволига қаттиқ таъсир қилди. 70-80 ва 90-йилларда Туркия кескин ижтимоий-иқтисодий инқирозни бошдан кечирди. 1606 йилда Ситваторокда имзоланган тинчлик шартномаси Австрия—Туркия урушига якун ясади. Ушбу шартномага биноан Австрия Туркияга 1547 йилдан бошлаб ўттиз минг дукат миқдорида тўлаб келаётган ҳар йиллик хирождан озод бўлди. Бундан ташқари. Туркия биринчи марта тинчлик шартномасида насроний давлатни ўзига тенг томон деб эътироф этиши лозим эди. Бир неча йиллардан сўнг Австрия ўз фуқаролари учун савдо соҳасида сезиларли имтиёзлар берилишига эришди.

Туркия, Европа давлатлари ўртасидаги зиддиятлардан фойдаланишга уриниб, Англия ва Голландияга муҳим иқтисодий ва сиёсий имтиёзларни тақдим этди. XVII асрнинг биринчи ярмида ушбу мамлакатлар учун “капитуляциялар” бир неча бор янгиланиб, чет эллик савдогарларнинг Туркияда савдо қилиш ҳуқуқлари кенгайтирилди. Усманийлар империяси ҳукмдорлари савдо имтиёзлари эвазига ўзининг истилочилик режаларини амалга ошириш даврида Европа давлатларининг қўллаб-қувватлашига эришмоқчи эдилар.

Туркия Эронга қарши узоқ муддат давомида кураш олиб борди. XVII аср бошларида Эрон шоҳи Аббос I Кавказортининг қатта қисмини, Бағдод билан бирга бутун Ироқни турклардан тортиб олди. Аммо тез орада турклар султони Мурад IV ҳарбий ҳаракатлар бошлади. Тўрт йиллик урушлардан сўнг Қасри Ширинда тинчлик шартномаси имзоланди (1639 йил). Унга биноан Ироқ (Бағдод билан бирга) Туркияга қайтарилди; бундан ташқари ғарбий Грузия, ғарбий Арманистон ва Курдистоннинг бир қисми турклар қўлида қолди. Эрон ва Туркия ўртасидаги ушбу чегара кейинчалик деярли ўзгармади.

Туркия, Эронга қарши уруш билан бир вақтда Европада Польшага қарши ҳарбий ҳаракатлар олиб борди. Украин ерлари учун тортишув ушбу низога сабаб бўлганди. 1620 йилда турклар поляклар қўшинини тор-мор этиб, Украинага бостириб кирдилар. Запорожье казакларининг мардлиги ва жасорати туфайли Хотин ёнидаги жангда (1621 йил) турклар мағлуб

бўлдилар. Бироқ туркларнинг Польшага қарши босими пасаймади ва улар Украинага ҳужумини кенгайтириб бордилар.

XVII асрнинг биринчи ярмида рус ҳукумати, умумий рақиб — Польшага қарши иттифоқ тузиш имконини ҳисобга олиб, Туркия билан тинчлик муносабатларини тутиб туришга интилди.

XVII аср 50-йилларининг бошларидан Россия—Туркия муносабатлари Богдан Хмельницкийнинг ҳаракатлари билан боғлиқ бўлган янги босқичга ўтди. Туркиянинг ушбу низга аралашуви Россия билан урушга олиб келди. Ҳарбий қудратнинг пасайиши шубҳасиз Усмонийлар империясининг ташқи сиёсий заифлашуви билан биргаликда бўлиб ўтди.

Назорат саволлари:

1. Хитой империяси Турк хоқонлигига нисбатан қандай сиёсатни олиб борган?

2. XVI асрда Мин империясининг мўғуллар билан тузган битимларининг хусусиятлари нимадан иборат эди?

3. 608 йилда император Ян Гуан ҳузурига юборилган Сётоку-Тайси элчилиги қандай мақсадни кўзлаган эди?

4. Нима учун Хидэёси 1587 йилда биринчи марта миссионерлик тарғиботи ман қилингандан кейин европаликлар билан муносабатларни узмади?

5. Қайси воқеани мусулмон дипломатиясининг бошланиши деб ҳисоблаш мумкин?

6. Фотимийлар сулоласи Қуддус (Иерусалим) қироллиги билан қандай муносабатларда бўлган?

7. Стамбул шартномасига (1590 йил) биноан Эрон қайси ҳудудларни Туркияга топширди?

8. XV—XVI асрлар Россия—Эрон савдо дипломатик алоқаларининг ривожланишига қандай омиллар кўмак берди?

9. “Капитуляциялар”нинг шартномалардан фарқи нима?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Абу-л-Фазл Байхаки. История Масуда. Т., 1962;

2. Заборов М. А. Крестonosцы на Востоке. М., 1980;

3. Низам ал-Мульк. Сиасет-намэ. Книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-Мулька. Пер., введ. в изучение памятника и примечания проф. Б. Н. Заходера. М.-Л., 1949;

4. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. М.-Л., 1939;
5. Поло Марко. Книга Марко Поло. Пер. старофранцузского текста И. П. Минаева. Ред. и вступит. ст. И. П. Магидовича. М., 1956;
6. Большаков О. Г. История Халифата. Т. I, II. М., 2002;
7. Гончаров С. Н. Китайская средневековая дипломатия: отношения между империями Цзинь и Сун. 1127 – 1142. М., 1986;
8. Иванов М. Очерк истории Ирана. М., 1952;
9. История дипломатии. Под редакцией В. П. Потемкина. Т. I. М., 1941;
10. История стран Азии и Африки в средние века. Ч. 1 – 2. М., 1987;
11. Мелихов Г. В. Установление власти монгольских феодалов Северо-Восточном Китае. / Татаро-монголы в Азии и Европе. М., 1970;
12. Мец А. Мусульманский ренессанс. М., 1973;
13. Новичев А. Д. История Турции. Т. I. Эпоха феодализма. (IX – XVIII вв.). Л., 1963;
14. Пигулевская Н. В. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. Л., 1958;
15. Свистунова Н. П. Гибель государства Южных Сунов. / Татаро-монголы в Азии и Европе. М., 1970;
16. Семенова Л. А. Салах ад-дин и мамлуки в Египте. М., 1966
17. Семенова Л. А. Из истории фатимидского Египта. М., 1974
18. Семенова Л. А. Из истории средневековой Сирии. Сельджукский период. М., 1990;
19. Семенов В.Ф. Ўрта асрлар тарихи. Тошкент, 1973.
20. Симоновская Л. В., Эренбург Г. Б., Юрьев М. Ф. Очерки истории Китая. М., 1956;
21. Фильштинский И. М. Халифат под властью династии Омейядов (661 – 750). М., 2005;
22. Чураков М. В. Завоевание Северной Африки арабами. / Палестинский сборник. Л., 1958. вып. 3 (66).

XVII — XVIII АСРЛАРДА ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАР ВА ДИПЛОМАТИЯ

- 1. Илк янги даврда халқаро муносабатлар ва дипломатиянинг тавсифи.**
- 2. Ҳттиз йиллик уруш. Вестфалия сулҳи.**
- 3. Европада Франциянинг ташқи сиёсий устуворлиги.**
- 4. Шимолий уруш.**
- 5. Австрия — Пруссия рақобати.**
- 6. Халқаро муносабатлар тизимида “шарқий” ва “поляк” масалалари (XVIII асрнинг 60 — 90-йиллари).**
- 7. АҚШнинг ташкил топиши ва халқаро муносабатлар.**
- 8. Мустамлакачилик сиёсати.**

XVII асрнинг хусусияти унинг илк янги даврнинг ҳоқ марказида бўлганлигидадир. Ушбу асрдаги халқаро сиёсатнинг мазмуни ва тамойилларини ҳосил қилган давлатлараро зиддиятлар, бир томондан, XVI асрнинг меросига таянарди, иккинчи томондан — ушбу сиёсатнинг келгуси асрдаги ривожланишини, маълум даражада, белгилаб берарди. Ушбу даврда дипломатиянинг тутган ўрни янада аҳамиятли бўлиб борди, дипломатик хизматнинг оёққа туриши ва такомиллашиши рўй бермоқда эди. Француз тили дипломатик алоқаларнинг расмий тилига айланди. XVII асрда пайдо бўлган дастлабки газета ва журналлардан сиёсий ва диний курашда, демак халқаро муносабатларда ҳам кенг фойдаланилди. Бундан ташқари, диний омилнинг халқаро муносабатлар ҳолатига таъсир кўрсатиши давом этарди. XVII асрнинг ўрталаригача давлатлараро иттифоқларнинг шаклланиши ва ҳарбий тўқнашувларнинг юзага келиши асосан диний тамойиллар негизида рўй берарди. Кўп ҳолларда христиан динидаги турли конфессияларнинг (йўналишларнинг, оқимларнинг) вакиллари принципиал рақиблар сифатида намоён бўларди. Бу эса Европа мамлакатларининг ўзаро қарама-қаршилигига олиб келарди.

Кудратли буюк давлат — Усманийлар империяси халқаро муносабатларнинг яна бир омили эди. Улкан ҳарбий ва моддий кучга эга бўлган Истанбул Европада юзага келаётган халқаро муносабатлар тизимида муҳим роль ўйнади. Европа давлатлари Усманийларга қарши иттифоқлар тузиш йўлидан боришарди, гарчанд империяга яқин жойлашган мамлакатлар тинчликни сақлашга мойиллик билдирса ҳам.

Кучлар мувозанатини сақлаш ғояси халқаро муносабатлар тизимида белгилловчи тамойиллардан бирига айланди. Йирик давлатлар ўртасидаги зиддиятлар алоҳида аҳамиятга эга эди. Ушбу давлатлар ўзларининг атрофига ўрта ва кичик мамлакатларни жалб этиб, турли иттифоқлар тузишарди. Шу тарзда кўплаб мамлакатлар дипломатик ва ҳарбий низоларга тортиларди. Асосий мақсад — бирорта давлатнинг бошқа давлат эвазига ҳаддан ташқари кучайиб кетишига йўл қўймаслик ва мавжуд вазиятни сақлаш эди.

Ташқи сиёсатнинг асосий кўринишларидан бири — бу давлатлар томонидан олиб бориладиган урушлар эди. Халқаро низоларни келтириб чиқарадиган сабаблар орасида чегара можаролари, сулолавий даъволар, савдо монополияси учун кураш ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Узоққа чўзиладиган тавсифга эга бўлган ҳарбий операцияларнинг кўлами кенгайиб борди. Бу эса асосан ёлланма аскарлардан иборат доимий армияларнинг мавжуд бўлишини талаб қиларди.

Ўттиз йиллик уруш (1618 — 1648 й.й.) XVII асрдаги халқаро ҳаётнинг энг йирик воқеаси бўлди. Бу уруш умумевропа миқёсидаги биринчи уруш эди. Унинг гирдобига кўплаб мамлакатлар тортилиб кетди.

Ўттиз йиллик урушнинг бошланишидан олдин Германияда ички кураш авж олди. XVII аср бошида контрреформациянинг ҳужуми кучайиб борди. Протестантларнинг эришган мавқеларини бирин-кетин йўқотиб бориши нафақат умумгерман, балки халқаро таъсирга эга эди. Германияда диний-сиёсий вазиятнинг кескинлашувида Европа давлатлари орасидаги мураккаб ўзаро боғлиқликлар ва зиддиятлар катта роль ўйнади.

1608 — 1609 йилларда бу ерда немис князларининг конфессионал (диний) негиздаги икки ҳарбий-сиёсий иттифоқи юзага келди — Евангелия унияси (Инжилчилар иттифоқи) ва Католик лигаси. Иккала иттифоқ ҳам хорижий давлатларнинг кумагини олди. Натижада Германиядаги ҳар қандай ҳарбий тўқнашув, давлатлар орасидаги кескинлашган муносабатлар шароитида халқаро низога айланиб кетиши мумкин эди. Айнан шундай ҳолат Ўттиз йиллик урушнинг бошида рўй берди ва Германия ҳарбий ҳаракатлар майдонига айланди.

Ғарбий Европанинг сиёсий ҳаётидаги асосий тўқнашуви — бу Испания ва Австрия Габсбурглари иттифоқининг Франция билан қайтадан бошланиб кетган кураши эди. Иккала куч ҳам қитъанинг ушбу қисмида устуворликка даъвогарлик қиларди.

Чехиядаги локал низодан бошланган уруш Шимолий Германияга ёйилди, кейинчалик эса Марказий Европанинг улкан ҳудудларини қамраб олди. Европа мамлакатларининг муайян манфаатлари урушнинг турли босқичларида уларнинг қатнашувини белгилаб берди. Ўттиз йиллик уруш тўртта даврдан иборат: Чехия даври (1618 — 1624 й.й.), Дания даври (1625 — 1629 й.й.), Шведлар даври (1630 — 1635 й.й.) ва Француз — шведлар даври (1635 — 1648 й.й.). Дастлабки уч даврда Габсбургларнинг қўли баланд келди. Охиригида эса империя ва унинг иттифоқчилари мағлуб этилдилар.

Курашаётган томонларнинг тинкаси қуриди, асосий ҳарбий ҳаракатлар олиб борилган Германияда аҳоли хонавайрон этилди. Натижада армияларнинг таъминотини амалга ошириш имконсиз бўлиб қолди. Қолаверса, урушаётган мамлакатларнинг ўзида ижтимоий вазият кескинлашиб борди. Урушни тўхтатиш зарурияти юзага келди.

1638 йилнинг ўзидаёқ Рим папаси ва Дания қироли урушни тўхтатишга даъват этишди. Икки йилдан сўнг Регенсбургдаги Герман рейхстаги тинчлик музокараларини бошлаш гоёсини қўллаб — қувватлади. Бироқ, сулҳни дипломатик тарзда тайёрлашга кечроқ киришилди. Фақатгина 1644 йилда Мюнстерда тинчлик конгресси очилди; бу ерда император ва Франция ўртасида музокаралар олиб борилди. 1645 йилда

Вестфалиянинг Оснабрюк шаҳрида эса швед — герман муносабатлари музокаралар орқали муҳокама қилинди.

1648 йилнинг 24 октябрида Мюнстер ва Оснабрюкда имзоланган тинчлик шартномалари нафақат ушбу ўттиз йилликка, балки реформацион кучлар ва уларнинг рақиблари ўртасидаги қарама-қаршилик даврига яқун ясади. Вестфалия сулҳида Европада ҳудудий ўзгаришлар масалалари ҳал этилганди. Бундан ташқари, Германия империясининг сиёсий тузилиши, унинг ҳудудларидаги дин масаласи, Голландия ва Швейцария мустақиллигининг халқаро ҳуқуқ томонидан тасдиқланиши ҳам сулҳда ўз аксини топди. Тинчлик Европа давлатлари тартибига ва Германиядаги вазиятга сезиларли ўзгаришларни киритган мажбурий ён беришлар натижасида тузилди.

Ҳудудий жиҳатдан ҳаммадан кўпроқ Швеция фойда кўрди. Бундан ташқари, Швеция катта пул тўловини қўлга киритди ва ўзининг халқаро мавқеини оширди. Швеция Болтиқда ҳукмронлик қилиш мақсадига эришди ва Европанинг буюк давлатига айланди.

Франция ҳам ўзига керакли сиёсий натижага эришди — Германия империясининг сиёсий мавқеи заифлашди ва унинг ҳудудий тарқоқлиги сақланиб қолди. Ҳудудларга эга бўлиш масаласида эса Франция империя ҳисобидан нисбатан оз ерларни қўлга киритди.

Вестфалия сулҳи Германиянинг сиёсий тарқоқлигини икки юз йилга мустақамлади. Немис княслари ўзаро иттифоқлар ва хорижий давлатлар билан шартномалар тузиш ҳуқуқини қўлга киритишди. Бу эса уларнинг суверенлигини таъминлади. Вестфалия сулҳидан сўнг империянинг ўзи, расман сайланадиган монарх ва доимий рейхстаглари мавжуд давлатлар иттифоқи бўлиб қолиб, амалда “империя мансабдорларининг” қурамасига айланди. Католицизм ва лютеранлик билан бир қаторда кальвинизм ҳам империяда расмий дин мақомини олди. Вестфалия сулҳи натижасида Испания урушларининг бир қисмини яқунланди ҳолос: Францияга қарши ҳарбий ҳаракатлар давом эттирилди. Улар орасидаги тинчлик сулҳи фақатгина 1659 йилда тузилди.

Габсбургларнинг Европадаги устуворлигига Вестфалия сулҳи барҳам берди. Ягона христиан империясини барпо этиш ғояси ҳамда Испаниянинг католик зўравонлиги пучга чиқди. Шундай бўлса ҳам, Австрия империясининг ўзи урушда мағлубиятга учрамади, немис князлари эса (ҳам католиклари, ҳам протестантлари) ўзининг тўла суверенлигида мустақамланишди. Вестфалия сулҳи, Европада кучларнинг янги нисбатини ўрнатиб, икки йирик тарихий даврнинг чегарасига айланди.

XVII асрнинг ўрталари халқаро ва дипломатик муносабатларда янги даврни очиб берди. Ҳукмдорларнинг сулолавий манфаатлари, ўзининг давлатига Янги ерларни қўшиб олишга интилиш XVII асрнинг иккинчи ярми — XVIII асрда халқаро муносабатларга катта таъсир кўрсатишда давом этарди. Шу билан бир қаторда янги омил кучайиб борди — денгиз орти мустамлакалари ва денгиз йўлларини эгаллаш учун кураш; Европада ва ундан ташқарида хомашё ва мол чиқариб сотиш бозорлари орқасидан рақобат.

Ушбу омилларнинг жиддий таъсири остида буюк давлатлар ўртасидаги кучлар нисбати ўзгарди. Марказлашган монархиялари илгарироқ юзага келган давлатлар XVII асрнинг иккинчи ярми — XVIII асрнинг биринчи ярмида етакчилик қилишди. Ушбу давлатларда ҳукмрон хонадоннинг сулолавий манфаатлари нисбатан умумдавлат манфаатлари омилига устунлик қилган. Иқтисодиётнинг ривожланиш даражаси, армия ва флотнинг ахvoli ўта муҳим роль ўйнади.

XVII асрнинг иккинчи ярми — XVIII асрнинг бошида Фарбий Европада Франция етакчилик қиларди. Европанинг халқаро ҳаётидаги янги вазият Людовик XIV ҳукмронлигининг бошланишига тўғри келди. Франция томонидан Европада устуворликка интилиш бир қатор урушларни келтириб чиқардики, уларда Европанинг кўплаб давлатлари қатнашди. Улар турли, лекин албатта Францияга қарши коалицияларга (иттифоқларга) бирлашишди.

Франциянинг Европада ташқи сиёсий устуворлигининг ўрнатилишига қатор қулай шароитлар ёрдам берди. Англияда Стюартларнинг тикланишидан сўнг (1660 й.) Карл II ва Яков

II мухалифат билан курашиш учун хориждан, биринчи галда Людовик XIVдан, ёрдам излашни бошладилар. Франция инглиз қиролларига доимий тарзда пул субсидияларини берарди. Шундай “молиявий дипломатия” орқали Людовик XIV Англияни қитъадаги фаол сиёсатдан 30 йилга (1688 йилдаги давлат тўнтарилишигача) четлатиб қўйди. Ўттиз йиллик уруш Испания ва Австрия Габсбургларининг анъанавий яқдиллигини йўққа чиқарди. Габсбургларнинг иккала сулоласи ҳам XVII асрнинг иккинчи ярмида жиддий ички қийинчиликларни бошидан кечираётган эди, Австриянинг эса Усманийлар империяси билан муносабатлари яна кескинлашди. XVII асрнинг 60 — йилларида Усманийлар империяси Европадаги эгалиklarини кенгайтиришга ва Фарб томон янада узоқроққа силжишга, Болқон ортига ўтишга уринишларини қайтадан бошлади.

Франция дастлабки икки йирик урушини (1667 — 1668; 1672 — 1678 й.й.) бой ва саноати ривожланган Испан Нидерландлари учун олиб борди. “Голланд урушлари” Людовик XIVга тўла галабани келтирмади (яъни бутун Испан Нидерландларининг босиб олинishi), аммо Ахен (1668 й.) ва Нимвеген (1679 й.) тинчлик шартномаларига кўра, Франция ўз ерларига Жанубий Нидерландларининг қатор шаҳарларини (Лилль, Валансьен, Камбрэ ва бошқ.) ҳамда Муқаддас Рим империясининг Франш — Конте вилоятини қўшиб олди. Тинчлик имзоланганидан сўнг Людовик XIV, туркларнинг Венага солган янги таҳдидидан фойдаланиб, 1681 йилда Эльзас вилоятининг маркази — Страсбург шаҳрини босиб олди.

1684 йилда император Леопольд I (1658 — 1705 й.й.) ва Испания қироли Карл II (1665 — 1700 й.й.) Регенсбургда Людовик XIV билан шартнома имзолашди. Унда 20 йил яраш аҳди кўзда тутилганди ва Франциянинг ҳудудий истилолари тан олинди.

Франциянинг муваффақиятлари 1686 йилда, Вильгельм III Оранский ташаббускори бўлган, Аугсбург лигаси деб номланган мудофаа иттифоқининг ташкил этилишига сабаб бўлди. Аугсбург лигаси таркибига Голландия, Испания, Швеция, Савойя, Австрия, айрим немис курфюрстликлари ва итальян давлатлари

киришди. Иттифоққа Рим папаси Иннокентий XI ҳомийлик қилди. Англияда 1688 йилда рўй берган “Шонли инқилоб” натижасида Нидерландлар стаутхаудерининг инглиз тахтига ўтириши Англиянинг коалицияга қўшилиши учун имкон яратди.

1688 йилда Людовик XIV деярли бутун Европага қарши ўзининг учинчи урушини бошлади. Ҳарбий ҳаракатлар қуруқликда ва денгизда олиб борилди. Европа майдонларида ғалабаларга эришган Франция инглиз флотидан мағлубиятларга учрарди. Уруш 1697 йилда Рисвик сулҳининг имзоланиши билан якунланди. Худудий жиҳатдан деярли урушдан олдинги ҳолат тикланди. Франция фақат Страсбургни ва империя билан чегарадаги айрим ерларни ўзида сақлаб қолди. Франциянинг энг катта сиёсий ён бериши — Вильгельм III Оранскийни инглиз қироли сифатида тан олиши эди.

Рисвик сулҳидан уч йил ўтгандан сўнг Людовик XIV ўзининг тўртинчи, охириги урушини — “испан мероси” учун урушни (1701—1714 й.й.) бошлади. Испания тахтининг бўшаб қолганлиги (испан Габсбургларидан бўлган фарзандсиз Карл II нинг 1700 йилда вафотидан сўнг) ушбу урушга баҳона бўлди.

Вильгельм III Оранский, император Леопольд I, герман князьларининг кўпчилиги, Брюндербург курфюрсти (1701 йилдан Пруссия қироли), Португалия, Савойя Францияга қарши чиқишди. Испаниядан ташқари, фақатгина Бавария курфюрсти (унга Испан Нидерландлари ва Пфальц ваъда қилинганди) ва Кёльн архиепископи Людовик XIV нинг иттифоқчилари бўлиб қолишди. Людовик XIV Франциянинг анъанавий иттифоқчиси — Швециядан катта умидлари бор эди. Шведлар ўша даврда Европадаги энг илғор армияга эга эдилар.

Аmmo Швеция Шимолий урушда (1700 — 1721 й.й.) ўралашиб қолди ва Францияга ҳеч қандай ёрдам беролмади.

Ҳарбий ҳаракатлар асосан Италия, Испания, Нидерландлар ҳамда Германия ва Франциянинг улар билан чегарадош худудларида олиб борилди. Франциюни тўла мағлубиятдан унинг душманлари лагерига келишмовчиликлар ва уларнинг ички қийинчиликлари сақлаб қолди.

1713 йилда Утрехтда тинчлик конгресси очилди; унда Франция ва Испания бир томондан ва Англия, Голландия, Бранденбург, Савойя ҳамда Португалия иккинчи томондан тинчлик шартномаларига имзо қўйишди. Испанияга унинг мустамлакалари қолдирилди, аммо Филипп V Бурбон, узида фақатгина испан тахтини сақлаб қолиб, Франция тожига бўлган даъволаридан воз кечди. Эрцгерцог Карлга (1711 йилда Карл VI номи билан Муқаддас Рим империясининг императори бўлди) испан тахтидан воз кечганлиги эвазига Испан Нидерландлари (Бельгия) ва Италиядаги барча испан ерлари (Милан герцоглиги, Неаполитан қироллиги, Сардиния ва бошқ.) берилди. 1714 йилда Утрехт шартномасига Австрия ҳам қўшилди (1714 йилдаги Раштаат шартномаси). Англия Пиренейдаги Гибралтар қалъасини, Меноркадаги Маон портини, французларнинг Шимолий Америкадаги собиқ худудларини (Ньюфаундленд ороли, Канадада авлиё Лаврентий дарёсининг қуйилиш жойи) ҳамда испан мустамлакаларида алоҳида савдо ҳуқуқларини, шу жумладан, “асиенто”ни (қуллар билан савдо қилиш ҳуқуқи) қўлга киритди.

Франция йирик ташқи сиёсий мағлубиятга учради. Европада Франциянинг устуворлиги даври яқунланди.

XVII асрнинг иккинчи ярмида Швеция Шимолий ва Шарқий Европада ҳукмронлик қиларди. Асрнинг биринчи ярмида Польша Шарқий Европа масалаларида етакчилик қилган бўлса, Ўттиз йиллик уруш йилларида эса ушбу ролни Швецияга яққол бериб қўйди. Болтиқ денгизида шведларнинг ҳукмронлиги қўшни мамлакатларнинг манфаатларига зид келарди. XVII асрнинг охирида (1698 — 1699 й.й.) рус подшоси Пётр I (1682 — 1725 й.й.), Польша қироли ва Саксония курфюрсти Август II Кучли (1697 — 1733 й.й.) ва Дания қироли Фридрих IV (1699 — 1730 й.й.) ўртасида Шимолий Иттифоқ тузилди. Кейинроқ Пруссия ҳам унга қўшилди. 1700 йилнинг 3 июнида Россия ва Туркия ўртасида тинчлик шартномасининг имзоланиши Пётр I га кучларни Швецияга қарши кураш олиб бориш учун мужассам этишга имкон берди. Иттифоқчи монархлар армиялари шведлар қироли Карл XIIга (1697 — 1718 й.й.) қарши ҳаракатлар олиб боришди. Шимолий уруш бошланди.

Уруш узоққа чўзилди ва омад у ёки бу томонга ўзгариб турди. Урушнинг дастлабки босқичида Карл XII ўзининг моҳирона ва илдам ҳаракатлари билан рус армиясини Нарва ёнида (1700 й.) мағлуб этди ва Дания, Речь Посполитая ва Саксонияни урушдан чиқариб ташлашга эришди. Россия якка ўзи урушни давом эттиришга мажбур бўлди. Бироқ, Карл Саксонияда йўқотган вақтдан Пётр I рус армиясининг жанговарлигини мустаҳкамлаш ва Болтиқбўйида ўрнашиб олиш учун максимал тарзда фойдаланди.

Рус армиясининг Полтава жангидаги (1709 й.) ва ёш рус флотининг Гангут бурнидаги (Ханко, 1714 й.) ғалабалари урушнинг боришини батамом ўзгартириб юборди ва Шимолий иттифоқнинг тикланишига кумак берди. Бироқ, шведларга қарши коалицияни урушнинг охиригача сақлаб қолиш имкони бўлмади. Россиянинг иттифоқчилари Швеция билан биринкетин сепарат битимларини тузиб, урушдан чиқиб кетишди. 1718 йилда Аланд оролларида рус ва швед вакилларининг тинчлик конгресси очилди. Аммо Карл XII нинг вафоти сабабли конгресс тўхтатилди ва уруш давом эттирилди.

1721 йилда Франциянинг воситачилигида Ништадт шартномаси имзоланди. Россия ва Швеция ўртасидаги Шимолий уруш тугади. Ингерманляндия, Эстляндия, Лифляндия, Жануби — Ғарбий Карелия Россиянинг ихтиёрига ўтди. Россия Болтиқ денгизи қирғоқларига чиқди.

Уруш натижасида Швеция буюк давлат мақомини батамом йўқотди. Россия қитъанинг шимолида ва шарқида устунлик мавқеига эга бўлди.

XVIII асрнинг ўрталарида Марказий Европада Австрия ва Пруссия ўртасида рақобат авж олди. Ушбу рақобат умумевропа кўламидаги икки урушга олиб келди — “Австрия мероси” учун уруш (1740 — 1748 й.й.) ва Етти йиллик уруш (1756 — 1763 й.й.). Австрия — Пруссия курашига Европанинг бошқа мамлакатлари аралашиб кетишди. Ушбу урушлар давомида ҳарбий ҳаракатлар нафақат Европада, балки мустамлакаларда ҳам бўлиб ўтди.

Император Карл VIнинг 1740 йилдаги вафоти “Австрия мероси” учун уруш бошланишига хизмат қилди. 1713 йил Прагматик санкциясига кўра (аёл наслидан тахтга меросхўрлик

қилиш ҳуқуқи жорий этилди) тахтга императорнинг 23 ёшли қизи Мария Терезия ўтирди. Аммо, ўзларининг мажбуриятларига зид тарзда, Мария Терезиянинг ҳуқуқларига нисбатан даъволарини нафақат Пруссия ва Франция, балки Бавария, Испания, Савойя ҳам билдиради. Бавария курфюрсти эса ҳаттоки Австрия тахтига даъвогарлик қилди. Урушни Силезияни босиб олган Пруссия бошлади. Фарбдан мамлакат ҳудудларига Карл Альберт Баварский ўз қўшинлари билан бостириб кирди. Габсбургларнинг рақиблари уни Чехия қироли ва Рим императори этиб сайлашди (Карл VII; 1742 — 1745 й.й.).

Силезиянинг босиб олиниши Пруссияга қарши иттифоқ тузилишини тезлаштирди. Унга турли шароитлар остида ва турли даврларда Австрия, Россия, Англия, Нидерландия, Саксония ва Сардиния кирганди. Аксинча, Франция ва Испания Пруссия билан иттифоқ тузишди ва Герман миллатига тегишли Муқаддас Рим империясининг тожини эгаллашга қаратилган Бавария курфюрстининг интилишини қўллаб — қувватлашди.

Венгриянинг ҳарбий ёрдами туфайли Мария Терезия баварияликларни тез орада мағлуб этишга ва турмуш ўртоғи Франц Лотарингскийга Муқаддас Рим империяси императори унвонини (Франц I; 1745 — 1765) қайтаришга муваффақ бўлди, гарчанд Силезия Фридрих II нинг қўлида қолган бўлса ҳам. “Австрия мероси» учун урушни якунлаб берган Аахен сулҳига (1748й.) кўра, Мария Терезия Парма ва Пьяченцани ҳам йўқотди. Лекин шу билан бир қаторда Прагматик санкциянинг Европа томонидан тан олинишига эришди. Франция Австрияга Нидерландларда эгаллаб олган ерларни, Англияга эса Ҳиндистондаги Мадрасни ва Америкадаги айрим ҳудудларни қайтариб берди.

Уруш натижалари унинг қатнашчиларини қониқтирмади. Пруссиянинг Европада буюк давлатга айланиши, Австриянинг Силезияни қайтаришга интилиши ҳамда инглиз — француз рақобатининг кескинлаши янги урушнинг келиб чиқишини муқаррар қилиб қўйди. Буюк давлатлар зўр бериб иттифоқчиларни қидира бошлашди. Натижада “дипломатик инқилоб” номини олган мамлакатларнинг сезиларли қайта гуруҳлашиши рўй берди.

Англия Пруссия билан иттифоқ тузди. Бунга жавобан Россия, Австрия ва Франция ўзларининг коалициясини барпо этишдики, унга Швеция ва Саксония ҳамда Испания (1761 йилда) қўшилди.

Етти йиллик уруш (1756 — 1763 й.й.) Фридрих II нинг Саксонияга ҳужуми (“превентив уруши”) билан бошланди. Европада Фридрих II французлар ва австрияликларни оғир мағлубиятга учратди (Росбах ёнидаги жанг; 1757 й.). Бироқ, рус армиясининг урушга кириши Пруссиянинг мағлуб бўлишини муқаррар қиларди. Рус қўшинлари шарқий Пруссия ва Померанияни эгаллашди, Грос-Егерсдорф ва Кунерсдорфда йирик ғалабаларга эришиб (1759 й.), Берлин шаҳрини вақтинчалик қўлга киритишди (1760 — 1761 й.й.). Фақат Елизавета Петровна нинг вафоти ва тахтга Пётр III нинг ўтириши Пруссияни ҳалокатдан сақлаб қолди. Фридрих II нинг шайдоси бўлган Пётр III 1762 йилда нафақат сулуҳ тузди, балки Пруссиянинг иттифоқчисига айланди.

“Мустамлакачилик майдонида” мутлақо ўзгача манзара ҳосил бўлди. Бу ерда Англия Франция ва Испания устидан тўлиқ ғалабага эришди. Инглизлар 1759 йилга келиб Канадани ва 1761 йилда Пондишерни (Ҳиндистонда) эгаллашди. 1763 йилда Англия, Франция ва Испания ўртасида имзоланган Париж тинчлик шартномаси ҳамда Австрия, Франция ва Пруссия ўртасида имзоланган Губертусбург шартномаси урушга якун ясади. Пруссия ва Россия ўртасидаги иттифоқчилик битими тахтга Екатерина II нинг ўтириши биланоқ бекор қилинди (июнь 1762й.). Шартномаларга кўра, Франция Канадани ва Шимолий Америкадаги бошқа ерларни йўқотди. Бундан ташқари, французлар фақатгина бешта шаҳарни ўзида сақлаб қолган ҳолда, Ҳиндистондан ҳам воз кечишга мажбур бўлишди.

Испания Флоридани Англияга топширганлиги эвазига Франциядан Фарбий Луизианани ва товон пулини олди. Англия Францияга Сен — Пьер ва Микелон оролларини топширди, аммо Меноркани қайтариб олди. Австрия Силезияни батамом йўқотди. Пруссия эса Саксония курфюрстига унинг ерларини қайтариб берди.

Етти йиллик уруш халқаро муносабатлар тартибида қандайдир туб ўзгаришларга олиб келмади. Речь Посполитая ва Усманийлар империясининг заифлашуви янги омилга айланиб борди.

XVII асрнинг охиригача Усманийлар империяси Европа учун ҳақиқий таҳдид сифатида гавдаланарди. Лекин, XVIII асрнинг бошида Усманийлар империясининг халқаро муносабатлар тизимидаги мавқеи туб тарзда ўзгарди: мамлакат ички инқирозни ва қўшни давлатлар билан курашдаги ҳарбий муваффақиятсизликларни бошидан кечирди. Айниқса, бу ҳолат Россия билан бўлган тўқнашувларда кўзга ташланди. Пётр I нинг Шимолий уруш даврида Туркия билан бўлган курашдаги мағлубияти (Прут битими; 1711 й.) султонларнинг охириги ҳарбий ғалабаси бўлди. Кейинги рус-турк урушлари (1735 — 1739; 1768 — 1774; 1787 — 1791) Туркияни йирик ҳарбий-дипломатик мағлубиятга олиб келди. Натижада империя Қора денгиз бўйидаги шимолий ҳудудларни (Жанубий Украина, Қрим, шимолий Кавказолди) йўқотди, Россия эса илиқ денгизларга чиқишга эга бўлди.

Шимолий уруш якунлаганидан сўнг ва Россия Болтиқ денгизи соҳилларига чиққанидан кейин Франция ва Англия Туркия, Речь Посполитая ва Швециядан иборат булагн “шарқий тўсиқни” барпо этишни бошлашди. Мақсад — Россиянинг халқаро мавқеини пасайтириш эди. Рухлантирувчиси Франция бўлган “шарқий тўсиқ” тизимига жавобан Россия XVIII асрнинг 60-йилларида “жанубий давлатларга” (Франция, Австрия, Туркия, Неаполитан қироллиги) қарши йўналтирилган “шимолий тизимни” (Пруссия ва Дания билан ҳарбий иттифоқлар, Англия билан 1766 йилдаги савдо шартномаси) барпо этди.

Шарқий масала билан бир қаторда XVIII асрнинг 70 — 90-йилларида халқаро муносабатларда Польша масаласи катта ўрин эгаллади. XVIII асрнинг ўрталарига келиб Речь Посполитая ҳудудий жиҳатдан Европанинг энг йирик давлатларидан бири бўлиб қолаверди. Бироқ, XVIII асрда мамлакат чуқур ички инқирозни бошидан кечирарди. Поляк ерларига Пруссия ва Австрия даъвогарлик қиларди, Россия эса гарбий белорус ва

украин ерларини ўзига қайтармоқчи эди. Францияда ички сиёсий инқироз авж олганлиги, Англия 70 — 80-йилларда Шимолий Америкадаги мустамлакалари билан бўлган урушда ўралашиб қолганлиги ҳамда Усмонийларнинг Европага таҳдиди бартараф этилганлигидан фойдаланиб Россия, Пруссия ва Австрия 1772, 1793 ва 1795 йиллардаги бўлиб олишлардан сўнг Речь Посполитаянинг ерларини ўзаро тақсимлаб олишди — поляклар давлати Европанинг сиёсий харитасидан ўчирилди.

Шимолий Америкадаги инглиз мустамлакаларининг ўз мустақиллиги учун кураши халқаро майдондаги кучларнинг тартибланишига маълум ўзгаришлар киритди. Шимолий Америкада Мустақиллик учун уруш (1775 — 1783 й.й.) ва АҚШнинг ташкил топиши Европа давлатларини жадал ҳаракатларга ундади. Франция 1778 йилда Англияга уруш эълон қилди. Кейинги йилда унга Испания қўшилди, 1782 йилда эса Голландия ҳам Англияга уруш эълон қилди. Французларнинг эскадралари ва қўшинлари Америкага юборилди. Французлар инглизларга қарши ҳарбий операцияларни Ҳиндистонда бошлашди, испанлар эса Гибралтарни қамал қилишди. Англия кучларини ёйиб юборишга мажбур эди ҳамда денгиздаги устунликдан маҳрум бўлди. Урушнинг натижаси кўп жиҳатдан шунга боғлиқ эди.

Россиянинг муносабати ҳам АҚШга қулай келди. 1780 йилда Россия қуролланган бетарафликни эълон қилди ва ўзининг ҳомийлигида қуролланган денгиз бетарафлиги давлатларининг Лигасини (Россия, Швеция, Дания, Голландия, Пруссия, Австрия, Португалия, иккала Сицилия қироллиги) тузди. «Бетарафлар Лигаси»нинг барпо этилиши Англиянинг халқаро яққалаб қўйилишини яқунлади ва “шимолий тизим”нинг барбод бўлишини келтириб чиқарди.

Шимолий Америкадаги уруш 1783 йилда Версаль шартномасининг имзоланиши билан яқунланди. Англия АҚШнинг мустақиллигини тан олди.

Шимолий Америкада уруш тугаганидан сўнг Англия дарҳол “шарқий тўсиқ” ғоясига қайтди. Пруссиянинг ушбу тизимга киритилиши (1786 йилдаги Англия — Пруссия иттифоқи) янгилик сифатида кўрилади. Англиянинг Пруссия билан

яқинлашувига жавобан Россия Австрия билан иттифоқ тузди (1781 — 1790). Инглизлар эса кўплаб субсидиялар ҳисобига шведлар қироли Густав III-ни Россия билан янги уруш бошлашга (1788 й.) ундашди. Лекин бу уруш ҳам Россиянинг галабаси билан якунланди. 1790 йилда имзоланган Варель сулҳи Шимолий уруш натижаларини тасдиқлади.

XVIII асрнинг охириги ўн йиллигида халқаро муносабатлар майдонида Француз инқилобининг бошланиши билан боғлиқ умумий ўзгаришлар рўй берди. Францияга қарши кураш Европа давлатлари орасида йирик қайта гуруҳланишни келтириб чиқарди. Улар Францияга қарши иттифоқлар тузишни бошлашди. 1792 йилдан (ушбу йилда Францияга қарши биринчи коалиция тузилди) халқаро муносабатларда янги давр — инқилобий ва Наполеон урушлари даври бошланди.

XVII — XVIII асрларда халқаро муносабатларнинг муҳим йўсини сифатида мустамлакачилик масаласи гавдаланди. “Эски” мустамлакачи давлатлар ҳисобланмиш Испания ва Португалияга қарши Англия ва Голландия каби “ёш” давлатлар чиқишди, Франция ҳам савдо — мустамлакачилик рақобатида фаол қатнашди. Мустамлакалар учун кураш Янги Дунёда (Америка), Жануби — Шарқий Осиёда, Ҳиндистонда, Фарбий Африкада бўлиб ўтди.

Мустамлакаларнинг босиб олиниши ва таланиши метрополия мамлакатларида улкан бойликларнинг жамғарилишига, мануфактура ишлаб чиқаришнинг ўсишига кўмаклашди.

Давлатлар ҳомийлигидаги монопол савдо компанияларининг фаолияти ушбу даврнинг тавсифий хусусияти эди. XVII — XVIII асрлардаги мустамлакачилик сиёсати Европа давлатлари ўртасидаги шиддатли рақобат билан ифодаланарди. Ушбу рақобат кўплаб ҳарбий тўқнашувларга — мустамлакаларда ва савдода устунлик қилиш учун олиб борилган “савдо урушлари”га (инглиз-голланд, француз-голланд, инглиз-француз урушлари ва бошқ) замин яратиб берарди.

Савдо урушлари дунёнинг турли чеккаларида олиб борилдики, улар давомида ҳар бир мустамлакачи давлат мустамлакалар билан савдони моноллаштиришга интилди.

Алоҳида мамлакатларнинг мустамлакачилик империяларини шакллантиришига бир қатор омиллар таъсир этди: метрополия мамлакатининг ижтимоий-иқтисодий қиёфаси, забт этилган мамлакатларда аҳолининг зичлиги ва ривожланиш даражаси, сармояларнинг вужудга келаётган жаҳон бозори ва бошқ.

Назорат саволлари:

1. Ўттиз йиллик уруш қандай натижалар билан якунланди?
2. Марказий Европадаги Австрия — Пруссия рақобати қайси ҳарбий тўқнашувларда ўз ифодасини топди?
3. XVIII асрда халқаро муносабатларнинг ривожланишига “шарқий масала” қандай таъсир этди?
4. XVII — XVIII асрлардаги мустамлакачилик сиёсатининг тавсифий хусусиятлари нималардан иборат эди?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Алексеев В.М. Тридцатилетняя война. — Л., 1963.
2. Борисов Ю.В. Дипломатия Людовика XIV. — М., 1991.
3. Внешняя политика и международные отношения в новое и новейшее время. — М., 1984.
4. Война за независимость и образование США. / Под ред. Г.Н. Севастьянова, — М., 1976.
5. Ивонин Ю.Е. У истоков европейской дипломатии нового времени. — Минск, 1984.
6. Иволина Л.И., Прокопьев А.Ю. Дипломатия Тридцатилетней войны. — Смоленск, 1996.
7. История дипломатии. — М., 1959, т. 1.
8. Коробков Н.М. Семилетняя война. — М., 1940.
9. Международные отношения нового времени. / Под ред. И.Д. Перфенова — Саратов, 1982.
10. Новая история стран Европы и Америки. Первый период. / Под ред. А.В. Адо. — М., 1986.
11. Новая история стран Европы и Америки. Первый период. / Под ред. Е.Е. Юровской и И.М. Кривогуза. — М., 1998.
12. Протопопов А.С., Козьменко В.М., Елманова Н.С. История международных отношений и внешней политики России (1648-2000). — М., 2003.

13. Тарле Е.В. Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XV- начало XIX в.). - М., 1965.

14. Янги тарих. / Б.Ф. Поршнева, С.Д. Сказкин, Е.Б. Черняк тахрири остида. — Тошкент, 1967, Биринчи жилд.

XVIII — XX АСР БОШИДА ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАР ВА ДИПЛОМАТИЯ

- 1. Европа 1789 йил француз инқилоби ва Наполеон урушлари даврида.**
- 2. XIX асрнинг биринчи ярмида «Вена тизими».**
- 3. Шарқий масала ва XIX асрнинг 20 — 50-йилларида Европа давлатлари ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлашиши.**
- 4. Европа давлатларининг Америкадаги сиёсати.**
- 5. XIX асрнинг 70 — 80-йилларида халқаро майдонда кучлар нисбати.**
- 6. XIX — XX асрлар чегарасида халқаро муносабатлар.**
- 7. Биринчи жаҳон уруши.**

1789 йилда Францияда Людовик XVI абсолют монархиясининг кулашига олиб келган инқилоб рўй берди. Ушбу воқеа инқилобий Францияга қарши бирлашган бутун Европани ҳаракатга келтирди. 1791 йил 27 августда Саксониянинг Пильниц қасрида Австрия ва Пруссия ўртасида декларация имзоланди, 1792 йилнинг 7 февралда эса — Францияга қарши ҳарбий иттифоқ. Шу тариқа Францияга қарши Европа давлатларининг биринчи коалициясига (иттифоқига) асос солинди.

Франциянинг ўзида ушбу хабар ватанпарварлик ҳаракатини келтириб чиқарди. Федератларнинг қуролланган отрядлари тузила бошланди. Қонун чиқарувчи мажлис “Ватан хавф остида!” деб эълон қилди ва ҳужумни кутиб ўтирмасдан, Австрияга уруш эълон қилди. Ҳарбий ҳаракатлар Франция учун муваффақиятсиз бошланди. Австрия билан иттифоқда Пруссия ҳам ҳаракатлар олиб борди. Унинг армияси Францияга бостириб кирди ва бир қатор қалъаларни ишғол этди. Бироқ, Франция қуролланмоқда ва сафарбарликни амалга оширмоқда эди. Ва 1792 йилнинг 20 сентябридаёқ французлар Вальми қишлоғи ёнида прусларнинг ҳужумини қайтаришди. Ушбу жангдан сўнг, Франциянинг

инқилобий армияси Бельгияни, Рейн дарёсининг чап соҳилини, Ниццани, Савойяни эгаллади. Ушбу ерларнинг бир қисми Францияга қўшиб олинди. Аммо қиролнинг қатл қилиниши Европа монархларини ҳаяжонга солди. Коалицияга Англия ва Испания қўшилди. Россия эмигрантлар армиясига молиявий ёрдам кўрсатди.

Якобинчилар диктатураси ўрнатилиши билан, француз қўшинлари 1794 йилнинг бошига келиб ўз давлатининг ерларини интервентлардан тозалашга эришди ва уруш душман ҳудудларига кўчирилди. Июнь ойида Флерюс қишлоғи (Бельгия) ёнида французлар Австрия армиясининг асосий кучларини тор-мор этишли. Коалиция (иттифоқ) мағлубиятга учради.

Франциянинг ўзида эса 9 термидор аксилнқилобий тўнтарилиши рўй берди, якобинчилар диктатураси кулади. Бироқ ушбу ҳокимият алмашуви ҳам узоққа чўзилмади. Директориянинг ўрнига Наполеон Бонапарт келди ва узининг якка ҳокимиятини ўрнатди. Консулик ва Биринчи империя даврида Франция тўхтовсиз урушлар олиб борди. Босиб олинган мамлакатларни француз моллари сотиладиган бозорларга ва Франция саноати учун хомашё манбасига айлантириш сиёсати олиб борилди.

Шуни таъкидлаш лозимки, Наполеон олиб борган урушларнинг асосий мақсади — Европада Франциянинг устунлигини ўрнатиш учун кураш эди. Францияга қарши иттифоқларга кирган мамлакатлар — Англия, Россия, Австрия ва Пруссия нафақат француз гегемониясига қарши курашдилар, балки ўзларининг мақсадларига ҳам эга эдилар. Лекин XIX аср бошида халқаро муносабатларнинг марказида Англия ва Франция ўртасидаги рақобат турарди.

1800 йилда ички зиддиятлар туфайли Францияга қарши иккинчи коалиция тарқаб кетди. 1801 йилда Россия ва Австрия билан тинчлик шартномалари имзоланди. Натижада Франция ҳокимияти эндиликда бутун Италия, Бельгия, Голландия ва бир қатор герман князликларига ёйилди.

1802 йилда Амьен шаҳрида Англия билан халқаро шартнома имзоланди. Унинг бандларига кўра Франция ва Англия Европада юзага келган тартибни сақлаш мажбуриятини олдилар. Бироқ

тинчликнинг умри қисқа бўлди. Ва 1803 йилда ҳарбий ҳаракатлар қайтадан бошланиб кетди. 1805 йилда Европа давлатларининг учинчи коалицияси (иттифоқи) шаклланди. Унга Англия, Россия, Австрия ва Неаполитан қиролиги кирди.

1805 йил 21 октябрда Трафалгар бурни ёнидаги жангда адмирал Нельсон қўмондонлигидаги инглиз флоти бирлашган француз — испан флотини мағлуб этганидан сўнг, Наполеон барча кучларини австрияликларга қарши қаратди. 1805 йилнинг октябрида Австрия армияси таслим бўлди ва француз қўшинлари Венага кириб келишди.

Декабрь бошида Аустерлиц ёнидаги жангда Россия ва Австриянинг бирлашган кучлари мағлубиятга учради. Тез орада Австрия ва Франция ўртасида тинчлик шартномаси имзоланди. 1806 йилда Наполеон протекторати остида 16 герман давлагидан иборат Рейн иттифоқи ташкил этилди. Шу тариқа Герман миллатининг Муқаддас Рим империяси йуқ қилинди.

1806 йилда Францияга қарши тўртинчи (Англия, Пруссия, Россия ва Швеция) коалиция шаклланди. Лекин ўша йилнинг ўзида Йена ва Ауэрштедт ёнидаги жанглarda Пруссия армияси тор-мор этилди. 1806 йилнинг октябрида Бонапарт Берлинга кириб келди ва бу ерда, Европа давлатлари иқтисодиётига жиддий зарба берган континентал (қитъавий) қамал тўғрисидаги декретни имзолади (1806 йил 21 ноябрь). Декретга кўра бутун Францияда ва унга қарам бўлган мамлакатларда Буюк Британия билан савдо қилиш ман этилди.

Ўзининг асосий вазифасини — Англияни тор-мор этиш ва Франциянинг гегемониясини ўрнатишни Наполеон Россия билан вақтинчалик мurosага келиш йўли орқали ҳал этишга уринди. Тильзит шартномасига (1807 йил 7 июль) биноан Россия Европада Бонапарт томонидан амалга оширилган ўзгаришларни тан олди ва континентал (қитъавий) қамалга қўшилди. Шу ернинг ўзида Франция — Пруссия тинчлик шартномаси ҳам имзоландики, унга кўра Пруссия давлати қисқартирилган кўринишда сақлаб қолинди. Пруссия ҳам континентал (қитъавий) қамалга қўшилди.

1808 йилда бошланган Испаниянинг оккупацияси натижасида, Наполеон Франциясига қарши бешинчи коалиция

тузилди (1809 й.) ва унинг таркибига фақат Англия ва Австрия кирди. 1809 йилнинг июлида Ваграм ёнидаги жангда французлар армияси австрияликларни мағлуб этди. Ўша йилнинг октябрь ойида Шенбрун тинчлик шартномаси имзоланди. Унга биноан Австрия ҳудудлари қисқартирилди. Бундан ташқари, у армиясининг сонини камайтириши, контрибуция (урушда енгилган давлат томонидан ғолиб давлатга тўланадиган товон) тўлаши ва континентал (қитъавий) қамалга қўшилиши мажбур эди.

1812 йилнинг бошига келиб Франция — Россия муносабатларининг кескинлашиши урушга сабаб бўлди. Уруш 1812 йил 24 июнда бошланди. 26 августда бўлиб ўтган Бородино жангида французларнинг талофати 60 минг аскарни ташкил этди. Гарчанд рус армияси чекинган бўлса ҳам, лекин ўз жангсварлигини сақлаб қолди. 1812 йилнинг 14 сентябрида французлар Москвага кириб келишди, бироқ атрофда партизан уруши, халқ уруши авж олаётган эди. 1812 йилнинг 12 октябрида Наполеон армияси Москвани тарк этишга мажбур бўлди. Кейинчалик Бонапартнинг ўзи ҳам армиясини ташлаб, Парижга жўнаб кетди. Французлар армиясининг Россиядаги мағлубияти “енгилмас” Наполеон империясининг қулашини бошлаб берди.

1813 йилнинг баҳорида Францияга қарши олтинчи коалиция ташкил этилди. Унинг таркибига Россия, Англия, Швеция, Пруссия, Испания, Португалия, Австрия мамлакатлари кирди. Ҳал қилувчи жанг 1813 йил 16 — 19 октябрда Лейпциг шаҳри ёнида рўй берди. “Халқлар жанги” натижасида Наполеон мағлуб бўлди ва Рейн дарёси ортига чекинди.

1814 йил март ойининг бошида иттифоқчилар Наполеонни тўла тор-мор қилмагунча уруш ҳаракатларини олиб бориш тўғрисидаги Шомон шартномасини имзолашди.

31 мартда иттифоқчилар Парижга кириб келишди. Наполеон ўз ўғли фойдасига тахтдан воз кечди. Бироқ, сенат ва Европа давлатлари Франция тахтида Бурбонларни тиклашди. Наполеон Эльба оролига бадарга қилинди. 1814 йил 30 майда Парижда тинчлик шартномаси имзоланди. Унга биноан Франция 1792 йил чегараларига қайтарилди. Наполеонга хайрихоҳ бўлган

кайфиятлар яна жонланди. 1815 йил 1 мартда Наполеон Франциянинг жанубига бориб тушди ва 20 мартда Парижга қайтиб келди. Империя тикланди.

Наполеонга қарши охириги, еттинчи коалиция ташкил этилди. 1815 йил 18 июнда Ватерлоо ёнидаги жангда Наполеон армияси батамом тор-мор этилди. Наполеоннинг ўзи Муқаддас Елена оролига сургун қилинди ва бу ерда 1821 йили вафот этди.

Наполеон ағдариб ташланганидан сўнг Европа давлатлари вакиллари 1814 йилда Вена конгрессига йигилишди. Конгресс қатнашчилари аввалги сулолаларни ва дворянлар ҳокимиятини тиклашга, голиб чиққан коалиция манфаатларига мос тарзда ерларни қайта тақсимлашга интилишди. Асосий ролни Австрия, Пруссия, Англия ва Россия вакиллари ўйнади.

Натижада, Россия Польшанинг бир қисмини — Варшава герцоглигини олди; Пруссияга бой ва иқтисодий ривожланган вилоятлар — Рейн вилояти ва Вестфалия ҳамда полякларнинг ғарбий ерлари тегди. Италиянинг икки вилояти — Ломбардия ва Венеция Австрияга ўтди. 200 майда князликлар ўрнига 38 давлатдан иборат Герман иттифоқи барпо этилди. Улар орасида энг йириклари Пруссия ва Австрия эди. Англия Ўрта ер денгизида муҳим таянч нуқтаси ҳисобланмиш Мальта оролини ва собиқ мустамлакалари — Ҳиндистон қирғоқлари ёнидаги Цейлон оролини ва Африка жанубидаги Капа ерини ўзида сақлаб қолди. Лекин Англиянинг асосий муваффақияти унинг асосий рақиби — Франциянинг заифлашиши эди.

Папанинг Рим вилояти устидан дунёвий ҳокимияти тикланди, Неаполитан қироллигида эса аввалги Бурбонлар сулоласи тахтга чиқарилди. Бурбонлар ҳокимияти Испанияда ҳам тикланди. Франция ерлари аввалги чегараларига қайтарилди. Бундан ташқари, Франция улкан контрибуцияни тулашга мажбур эди.

Вена конгрессида, “дин йўлида” инқилобий ҳаракатлар билан курашиш учун, Россия ва Австрия императорлари ҳамда Пруссия қироли “ Муқаддас иттифоқни” (Александр I ташаббуси билан) тузишди. Унга кейинчалик Европа давлатларининг деярли барча монархлари қўшилди. Биргаликда

амалга оширилган ҳаракатлар натижасида Испания ва Италияда руй берган инқилоблар бўғиб ташланди.

“Вена тизими”нинг мустақкам эмаслиги 1815 йилда барпо этилиши давридан бошлаб аён бўлиб қолди. Муқаддас иттифоқ иштирокчилари уни инқилобий жараёнларга қарши самарали қуролга ва ихтилофли халқаро муаммоларни ҳал этадиган форумга айлантира олмадилар.

Ахен конгрессидан (1818 й.) сўнг Европа давлатлари олдида турган энг жиддий масала — бу кўтарилиб бораётган инқилобий тўлқинни бартараф этиш муаммоси эди. 1819 йилдан бошлаб Европанинг қатор мамлакатларида (герман ва итальян давлатлари, Испания, Португалия ва бошқ.) феодал — абсолютик тартибларга қарши чиқишлар кўпайиб борди. Муқаддас иттифоқнинг ушбу инқилобларга нисбатан муносабатини белгилаш мақсадида 1820 йилнинг октябрида Троппау (Опава) шаҳрида, Ахен конгрессидан кейин иккинчи конгресс чақирилди ва у ўз ишини 1821 йилда Лайбахда (Любляне) давом эттирди. Австрия, Россия, Пруссия, Англия ва Франция давлатлари қатнашган конгрессда марказий ўринни Неополитан қироллигидаги воқеаларнинг муҳокамаси эгаллади. Меттерних инқилобни бостириш учун Австрия қўшинларидан фойдаланишни таклиф этди. Ушбу масала бўйича мунозаралардан кейин ўзга давлатларнинг ички ишларига аралаштишга қаратилган аксилинқилобий доктринани қонунлаштирди. 1821 йил 12 майда уч давлат (Австрия, Россия, Пруссия) монархлари Муқаддас иттифоқнинг бутун дунёда инқилобий ҳаракатлар билан очиқдан-очиқ ҳарбий кураш олиб бориш тўғрисидаги декларацияни қабул қилишди.

Муқаддас иттифоқнинг учинчи конгресси Верона шаҳрида 1822 йилнинг октябрида инқилобий Испанияга қарши ҳарбий интервенцияни ташкил этиш учун тўпланди. Россия, Австрия ва Пруссия якдиллик билан ҳаракат қилишди. Веронада Франция ҳам уларга қўшилди. Аммо Англия ўзгача нуқтаи назарга эга эди. Верона конгрессининг бошланиши Яқин Шарқда инглиз — рус зиддиятларнинг кескинлашишига тўғри келди. Англия — Франция рақобати ҳам қайтадан бошландики,

бу айниқса Пиреней яриморолида ва Лотин Америкасида кузга ташланди.

Веронадаги конгресс асосий эътиборни Пиренейдаги инқилобларга қаратди. Муқаддас иттифоқ иштирокчилари инқилобларни Франция кучлари воситасида бостириш қарорини қабул қилишди. Бунга фақат Англия қарши чиқди. 1823 йилнинг баҳорида французларнинг экспедицион корпуси Пиренейларни кесиб ўтди ва 1823 йилнинг май ойида Мадридни эгаллади. Инқилоб бостирилди. Пентархия томонидан амалга ошириладиган мувофиқлаштирилган ҳаракатлардан Англиянинг четга чиқиши жиддий оқибатларга эга эди; бундай ҳолат Европани сепарат иттифоқларга бўлиниб кетишига олиб келарди.

1848 — 1849 йиллар инқилоблари “1815 йил трактатлари”ни (шартнома, битим маъносида) қуриқлаш ва “инқилобий руҳ” билан курашиш бўйича беш буюк давлатнинг биргаликдаги ҳаракатларини назарда тутган “Вена тизими”нинг тамойилларига янги зарба берди. Англия бошқа буюк давлатлар билан умумий сиёсат юритишда четга чиқиб бўлганди. 30-йилларда шунга ўхшаш сиёсатни Франция ҳам олиб борди. Пруссия ва Австрия ҳукмрон доираларининг руҳи эса 1848 — 1849 й.й. инқилоблари натижасида тушиб кетганди.

40-йиллар инқилобларидан сўнг Германияда кескинлашиб кетган Пруссия — Австрия рақобати Муқаддас иттифоқнинг охири таянчи — Россия, Пруссия ва Австрия монархларининг иттифоқчилиги тарқаб кетиши таҳдидини солди. 1850 йилда Германияда рақобатнинг қайтадан ўт олиши натижасида Австрия — Пруссия уруши бошланиб кетишига сал қолди. Бироқ, Пруссия ён беришга мажбур бўлди. 1850 йилда Ольмюцда Пруссиянинг тула мағлубиятини англатган Австрия — Пруссия битими имзоланди. 1851 йилда Дрезден шаҳрида умумгерман сейми (парламенти) Австрия бошчилигидаги Герман иттифоқини тиклади.

20 — 30 ва 40-йилларда рўй берган инқилоблар XIX асрнинг ўрталарига келиб “Вена тизими”нинг асосларини қўпориб ташлади ва унинг чуқур инқирозини келтириб чиқарди.

Наполеон урушларидан сўнг шарқий масаланинг биринчи кескинлашиши юнонлар қўзғолони (1821 й.) билан боғлиқ эди.

Юнонистонда турк султони ҳокимиятига қарши бошланган инқилобнинг дастлабки муҳокамаси Муқаддас иттифоқнинг Верона конгрессида (1822 йил октябрь — декабрь) бўлиб ўтди ва ҳеч қандай натижа бермади. Бироқ вазият ўзгарди. Шарқий масала бўйича инглизларнинг ҳаракатлари рус дипломатиясини фаоллаштирди. Россия юнон-турк тўқнашувига иттифоқчи давлатларнинг биргаликдаги аралашшига эришмоқчи эди. Аммо Россиянинг уринишлари Англия ва Австриянинг қаршилигига учради. Бироқ, Англия ўз манфаатлари йўлида юнон масаласи бўйича Россия билан икки томонлама келишувга (1824 йилнинг 4 апрелида имзоланган Петербург протоколи) борди. Ушбу келишувга қўра Юнонистон мухториятга эга бўлиши ва Туркияга ҳар йили ўлпон тўлаши лозим эди. Англия эса юнон — турк ихтилофида воситачилик қилиши назарда тутилганди.

Султон бунга рад жавобини берди ва кенг қамровли ҳарбий ҳаракатларни бошлади. 1827 йилнинг июнида Лондонда юнон масаласи бўйича Англия, Россия ва Франция ўртасида битим имзоланди. Иттифоқчилар урушга кирдилар ва 20 октябрда Наварин ёнидаги жангда турк-миср флотини тор-мор этдилар.

1828 йил май ойида Россия Туркияга уруш эълон қилди ва ғалабага эришди. 1829 йил 14 сентябрда Андрианополь шартномаси имзоланди. Унга биноан Сербия, Валахия ва Молдованинг мухториятга эга бўлиш ҳуқуқлари тасдиқланди. Россия Қора денгизда, Кавказда ва Кавказ ортида мустаҳкам ўрнашиб олди. Туркиянинг христиан аҳолисидан иборат қатор ерлари (Карс ва бошқ.) Россия тасарруфига ўтди. 1830 йил 3 февралда Лондонда Болқонда юнон қироллигини барпо этиш тўғрисидаги протокол имзоланди.

Бироқ, Усманийлар империясининг ичкарасида султон ҳокимиятига қарши Миср подшоси бош кўтарди. Бу 1832 йилда Суриянинг эгалланиши билан бошланди; 1833 йилда Миср қўшинлари Кония ёнидаги жангда султон армиясини маглуб этишди. Султон ёрдам сўраб Англия, Франция ва Россияга мурожаат қилди. Кўмак фақат Россиядан келди. 1833 йил 8 июлда Ункяр-Искелесидан рус-турк шартномаси имзоланди. Унда, мисрликларнинг янги босқини рўй берган тақдирда Россия Туркияга ҳарбий ёрдам бериши кафолатланганди. Бунинг

эвазига Маҳмуд II рус савдо ва ҳарбий кемаларини бугозлардан ўтказиш мажбуриятини олди.

Англия ва Франция ушбу шартномани Қора денгиз бугозларига оид бошқа битим билан алмаштиришга ҳаракат қилишдики, бу ерда уларнинг таъсири устунликка эришиши лозим эди. Англия Туркия ва Миср ўртасида 1839 йилда янги урушнинг бошланишига эришди. Ушбу урушда турклар тула мағлуб бўдилар. Султон инглизлар таъсири остига кўпроқ тушиб борди. Шу тариқа Усманийлар империясининг ҳудудий яхлитлиги ва Қора денгиз бугозларининг халқаро ҳуқуқий тартибига оид буюк давлатларнинг биргаликдаги кафолатлари тўғрисидаги Лондон конвенциялари (1840 — 1841 й.й.) пайдо бўлди.

Шарқий масаланинг кескинлашишига оид кейинги босқич Крим уруши (1853 — 1856 й. й.) билан боғлиқдир. Урушга баҳона — Россиянинг Туркиядаги православ христианларига ва “Муқаддас жойлар” га (“Исо пайғамбар қабри”) ҳомийлиги эди. 1853 йил январь ойида Россия Туркияга ультиматум талабини қўйди. Туркия уни рад этди. 1853 йилнинг октябрида Туркия Россияга уруш эълон қилди. 1853 йил 30 ноябрда турклар флоти Синоп кўрфазида адмирал Нахимов томонидан чўктирилди. Россиянинг ушбу ғалабасидан сўнг, Англия ва Франция биргаликда ҳаракатлар олиб бориш тўғрисида келишиб олишди ва 1854 йилнинг бошида ўз эскадраларини Қора денгизга киритишди. 1854 йилнинг сентябрида француз-инглиз-турк қўшинлари Кримга туширилди.

Уруш натижасида Россия мағлубиятга учради. 1856 йил 30 мартда Парижда имзоланган тинчлик шартномасига кура, Россия Қора денгизда ҳарбий флотга эга бўлиш ҳуқуқидан маҳрум бўлди. Аслини олганда, ушбу шартнома “Вена тизими”нинг батамом барбод бўлганлигини ва Россия Европа масалаларига нисбатан аввалги таъсирини йўқотганлигини англатарди.

Италия ва Германиядаги бирлашиш жараёни “Вена тизими” қулаганлигининг натижаларидан бири бўлди. Модомики, Сардиния қироллиги ва Пруссиянинг ҳукмрон доиралари ушбу ҳаракатни “юқори”- дан амалга ошириладиган бирлаштириш

сифатида тасаввур қилишар экан, улар битта ёки бир неча буюк давлатнинг кўмагига муҳтож эдилар. Бундай сиёсат ушбу мамлакатлардаги бирлашиш жараёнларини халқаро қарама-қаршилиқлар объектига, дипломатик савдолашиш ва сиёсий муросалар мавзуга айлантириши муқаррар эди.

1861 йилда Сардиния қироллиги атрофида аксарият итальян ерларининг бирлаштирилиши Пруссиянинг режалари ва ниятлари учун ўрнатилди, мисол бўларли ҳодиса эди. XIX асрнинг 60-йилларидаги халқаро вазият ҳам Германия давлатини барпо этишга қулай келди. 1863 йилда Польшада қўзғолон кўтарилди. 1863 йилнинг январь ойида Пруссия ва Россия қўзғолончиларга қарши биргаликда ҳаракат қилиш тўғрисидаги махфий конвенцияни имзолашди. 1866 йилда Пруссия Австрияга қарши уруш олиб борди. Австрия ва Пруссия ўртасида имзоланган Прага сулҳига (1866 й. 24 август) биноан Австрия бошчилигидаги Герман иттифоқи йўқ қилинди. Унинг ўрнида юзага келган Шимолий Германия иттифоқи Пруссия бошчилигида кучли давлатни барпо этардики, унинг чегараларидан ташқарида жанубий герман давлатлари (Бавария, Вюртемберг, Баден ва бошқ.) қолган эди.

Вена тартиблари батамом кўмиб ташланди.

Европа давлатларининг Америка масалаларига фаол аралашishi Мексикага нисбатан ҳарбий интервенцияни амалга ошириш билан бошланди. Ушбу мамлакатда 1854-1860 йилларда инқилоб рўй берганди. 1861 йилда Англия, Франция ва Испания Мексиканинг Атлантика соҳилларини превентив тарзда ҳарбий оккупация қилиш тўғрисида конвенция тузишди. Ушбу ҳаракат Мексика қарзларининг тўпланишини таъминлайдиган кафолат сифатида эълон қилинди. 1861 йил декабрь ойида Мексика қирғоқларига аввал испан, кейин эса инглиз ва француз қўшинлари туширилди. Бироқ Наполеон III Мексикани Франция протекторати остидаги “лотин империяси”нинг таянч нуқтасига айлантириш режаларига эга эди. Лекин Франциянинг Янги Дунёда кучайishi Англия ва Испаниянинг ниятларига тўғри келмасди. 1862 йилнинг февралда улар ўз қўшинларини Мексикадан олиб чиқишди ва Хуарес ҳукумати билан қарзлар тўланишини кечиктириш тўғрисидаги битимни имзолашди.

Аммо Франция Англия ва Испаниядан урناق олмади ва узоққа чўзилган Мексика авантюрасига (хатарли, қалтис иш) аралашиб кетди. Натижада Франция 1867 йилда мағлубиятга учради.

1862 йилда АҚШга нисбатан қуролланган интервенция таҳдиди юзага келди. Гарчанд Англия 1861 йилда шимол ва жануб ўртасидаги урушга нисбатан ўзининг бетарафлигини эълон қилган бўлса ҳам, амалда жанубликларни қўллаб-қувватлади, Конфедерация томонида туриб фуқаролар урушида бевосита қатнашишга тайёргарлик кўрганди. Франция ҳам Янги Дунё ишларига қурол билан аралаштишга интилмоқда эди. Бироқ Россия 1862 йилнинг ноябрида шимолликларга қарши интервенцияда қатнашишни рад этди. Наполеон III нинг шимолликларга нисбатан бўлган мақсадлари Европа ва Америка демократик жамоатчилиги орасида катта газабланишни келтириб чиқарди. Бу ҳолат ҳам юзага келган вазиятга ўз таъсирини ўтказди. Натижада Европа давлатларининг АҚШ ишларига қуролли аралаштиш режаси барбод бўлди.

XIX аср 60-йилларнинг охирида Франция империяси инқирозни бошидан кечирмоқда эди. Мамлакат ичкарисида республиканинг ўрнатилишини талаб қилган муҳолифат кучаймоқда эди. Наполеон III ҳокимияти мустаҳкам эмасди. Ушбу шароитда Францияга ғолибона уруш зарур эди. Бисмарк ҳам тезроқ уруш бўлишини хоҳларди. Чунки Германиянинг ғалабаси натижасида жанубий герман ерлари ўз ихтиёрига кўра Шимолий Германия иттифоқига қўшилиши, яъни Пруссияга қўшилиши мумкин эди. Бироқ канцлер урушни Франция бошлашини хоҳларди. Ва Наполеон III Бисмаркнинг ушбу тузоғига тушди.

1868 йилда Испанияда инқилоб бошланди. Қиролича Изабелла II Францияга қочди. Франция императорининг хотини испаниялик аёл бўлганлиги сабабли Изабеллага тахтни қайтариб олишда ёрдам бермоқчи бўлди. Лекин бунинг имконияти йўқ эди, Европада испан тожи учун кураш бошланди.

Наполеон III Испания тахтига шаҳзода Фердинанд Саксен — Кабурскийни ўтказиб, дўстона муносабатдаги Испанияга эга бўлишни режалаштирганди. Бисмарк эса, Франциянинг кучайишидан қўрқиб, испан тожини қирол Вильгельмнинг

қариндоши бўлган шаҳзода Леопольд Гогенцоллернга топширишга интилди.

Воқеалар 1870 йилнинг ёзида авж олди. Вильгельм I нинг хузурига келган Франция элчиси Леопольд Гогенцоллерннинг номзодини испан тожига даъвогарликдан олиб ташлашни таклиф этди. Вильгельм, Бисмаркдан фарқли, урушдан хавфсираб илтимосни бажаришни ваъда қилди. Аммо масалани тинч йўл билан ҳал этиш мумкинлиги Иккинчи империя ҳукуматини қониқтирмасди. Франция элчиси Бенедетти иккинчи маротаба кайзер билан учрашди ва ундан келгусида қирол испан тахтига Гогенцоллернлар сулоласидан бўлган шаҳзоданинг номзодини қўлаб — қувватламаслиги тўғрисида ёзма ишонтиришнома беришни талаб қилди. Вильгельм бундай ваъдани бермади, лекин ушбу масала билан Эмсан Берлинга қайтиб келганида шуғулланишини айтди. Бироқ бундай қарор иккала томонга ҳам тўғри келмасди.

Бисмарк ҳарбий вазир Роон ва бош штаб бошлиғи Мольтке билан кенгашиб олди. У армия урушга тайёр эканлигини билгач, Вильгельм I ва француз элчиси ўртасидаги учрашув ҳақида сохта маълумотларни газеталарга етказди, гўёки қирол элчига орқасини ўгириб олди ва у билан ҳатто гаплашмади. Ушбу хабар бутун Европага тарқалди. Пруссия элчиси Берлинга қайтариб чақириб олинди. Парижда хавотир ошиб борди.

1870 йил 19 июлда Франция Пруссияга уруш эълон қилди. Англия ва Россия масалани тинч йўл билан ҳал этиш учун халқаро конференция чақириб олишга таклиф этишди. Наполеон III урушда ўзига иттифоқчи қилиб олмоқчи бўлган Италия ва Австро — Венгрия давлатларининг ҳукуматлари “қуроқланган воситачилик” позициясини эгаллашди. Улар аввал Франциянинг ғалабасига ишонч ҳосил қилиб, кейин эса Пруссияга қарши ҳаракатларни бошлашга умид боғлашганди. Лекин Франция императори урушга интилмоқда эди.

Бироқ биринчи жанглар Францияга аянчли мағлубиятларни келтирди. 1 сентябрда Седан ёнидаги жангда французлар тормор этилди. 2 сентябрда Наполеон III оқ байроқни кўтаришни буюрди ва таслим бўлди. Иккинчи империя тугади. Францияда инқилоб бошланди.

1870 йил 27 октябрда маршал Базен қумондонлигидаги французлар армияси ҳам таслим бўлди. Немис қўшинлари Париж томон ҳаракатланишди ва уни 1871 йилнинг январида қуршаб олишди. Франциянинг Муваққат ҳукумати мамлакатни камситадиган шартлар асосида, Пруссия билан яраш аҳдини тузди. 26 февралда Тьер ва Бисмарк тинчлик битимини имзолашдики, унда Эльзас ва Лотарингиянинг Германияга берилиши ҳамда 5 миллиард франк миқдоридан контрибуция туланиши кўзда тутилганди. Немис қўшинлари эса контрибуция батамом тулангунига қадар Франциянинг шимолида жойлаштирилди. Франциянинг Миллий кенгаши ушбу шартларни тасдиқлади.

1871 йилнинг январь ойида Версаль саройининг ойнали залида Вильгельм I Германия империяси барпо этилганлигини эълон қилди. Мамлакатни бирлаштириш учун олиб борилган кураш якунланди.

Франция-Пруссия урушининг муҳим оқибатларидан бири Италияда ҳам бирлашиш жараёнининг якунланиши эди. Уруш натижалари Германия ва Австро-Венгрия ўртасидаги муносабатларга таъсир этди. Австрия-Венгриянинг ҳукмрон доиралари Австрия-Пруссия урушидаги мағлубияти учун реванш олиш ғоясидан воз кечишди ва Германия империяси билан яқинлашишга қарор қилишди.

Германия қудратининг ошганлиги инглиз-герман муносабатларининг кескинлашувига олиб келди, чунки мустамлакачилик сиёсатида Англияга нисбатан янги рақиб пайдо бўлди. Янги буюк давлатнинг вужудга келиши натижасида барча қўшни давлатлар ўз хавфсизлиги учун ҳавотирга тушди. Айниқса бундай ҳолат яқиндагина прус армиясининг бошқинини бошидан кечирган Францияга тааллуқли эди.

Германия канцлерининг ташқи сиёсати Францияга қарши қаратилган эдики, бу 1873 йилда уч император иттифоқининг ташкил этилишида ўз ифодасини топди. Бисмарк Францияни Россия ва Австро-Венгрия билан иттифоқ тузиш эҳтимолидан маҳрум қилиш учун, монархлар бирдамлиги ғоясидан Европада тартибни мустаҳкамлаш йўлида фойдаланди. Бироқ Иттифоққа кирган ҳар бир мамлакат ўзининг мақсадларига эга эди.

Жумладан Россия Францияни Германияга қарши турадиган куч сифатида қўллаб-қувватларди. Уч император иттифоқи тузилганлигига қарамасдан, Россия ва Германия ўртасидаги муносабатлар кескинлашиб борарди. Россия-Туркия уруши (1877-1878 й. й.) ва Берлин конгресси иттифоқни қўпориб ташлади.

Бисмарк “рус таҳдиди” тўғрисидаги фикрларни илгари суриб, 1879 йилда Россияга қарши қаратилган иттифоқни Австро-Венгрия билан тузишга эришди.

Францияни яққалаб қўйиш бўйича Бисмаркнинг кейинги фаолияти Италияни Германия томонига жалб этишда намоён бўлди. Бисмарк Италиянинг Тунисга нисбатан қизиқишини қўзғатарди ва шу пайтнинг ўзида унинг Франция томонидан босиб олиниши ёқлаб чиқарди. Италия 1882 йилда Германия ва Австро-Венгрия билан бирга Учлар иттифоқини тузишни афзал кўрганлигига ажабланмаса ҳам бўлади. Битим 5 йиллик муддатга тузилиб, кейинчалик бир-неча бор қайтадан такрорланди ва 1915 йилгача мавжуд бўлди. Янги коалиция (иттифоқ), бир томондан, — Францияга, иккинчи томондан Россияга қарши қаратилган эди.

Табиийки, умумий душман пайдо бўлган вазиятда Франция ва Россия бир-бирови билан яқинлашишга интилишди. Бисмарк барча воситаларни ишга солиб Франция-Россия иттифоқи ташкил этилишининг олдини олишга ҳаракат қилди. Немис дипломатиясининг уринишлари натижасида иттифоқнинг тузилиши кейинга сурилди. Франция ва Россия ўртасидаги иттифоқ фақатгина 1893 йилда шаклланди.

Учлар ва Франция — Россия иттифоқларининг ташкил топиши билан Европа қитъасида буюк давлатларнинг куч ҳиҳатидан деярли тенг бўлган икки гуруҳи юзага келди.

Аммо Англия бирон-бир ҳарбий иттифоққа ёки гуруҳга қўшилмади. Инглиз ҳукумати, анъанавий “ажойиб яққаланиш” сиёсатига амал қилиб, ҳеч қандай мажбуриятлар билан ўзини боғламасликни афзал кўрди. Англия ўз манфаатларини ўзгалар қўли билан ҳимоя қилишга интилди. “Ажойиб яққаланиш” сиёсати тарафдорларининг фикрига кўра, бунга эришиш учун энг яхши восита — бу бошқа буюк давлатлар ўртасидаги

келишмовчиликларни қўзғатиш эди. Бирисининг қўллаб-қувватлашига эга бўлиб, бошқаларини заифлаштиришга интилди. Англия Учлар иттифоқига Франция ва Россия учун мўлжалланган жилов сифатида қарарди. Чунки XIX асрнинг 80-90-йилларида айнан ушбу мамлакатлар билан Британиянинг кўплаб муаммолари мавжуд эди.

“Ажойиб яккаланиш” сиёсати Британиянинг орол сифатида мустақамлиги ва денгиз кудратига таянарди.

XIX асрда энг кучли қарама-қаршилик Англия ва Франция ўртасида эди. Нил дарёсининг қуйилиш жойи учун олиб борилган узоқ муддатли кураш 1882 йилда Мисрни Англия томонидан босиб олинishi билан якунланди. Сувайш, Мальта ва Кипр билан биргаликда, Англиянинг Шарқий Ўрта ер денгизи минтақасидаги стратегик устунлигини мустақамлади. 1881 йилда Франция Тунисни ўз мустамлакаси деб эълон қилди.

Англия ва Франция ўртасидаги кейинги кураш Африка ва Жануби — шарқий Осиё учун олиб борилди. Инглизларнинг Судан мамлакатига уюштирилган биринчи ҳарбий экспедицияси 1885 йилда муваффақиятсиз якунланди. Иккинчи экспедиция эса 1896-1897 йилларда арабларнинг тор-мор этилиши ва Суданнинг бўйсундирилиши билан тугади. Инглизларнинг Нил дарёси бўйлаб юқорига ҳаракатланиши Фашода ёнида капитан Маршан қўмондонлигидаги французлар отряди билан тўқнашувига олиб келди. Англиянинг флотини сафарбар қилиш тўғрисидаги қарори Францияга нисбатан уруш таҳдидини келтириб чиқарди. Франция ҳукумати ён беришга мажбур бўлди. 1899 йилда тузилган битимга биноан Франция Фашода ва Нил дарёсининг бутун водийсидан воз кечди, аммо Суданнинг ғарбий вилоятларига нисбатан “ҳақ -хуқуқ” га эга бўлди.

Туниснинг Франция томонидан босиб олинishi француз-итальян муносабатларнинг кескинлашишига сабаб бўлди. Италия-Эфиопия уруши (1895-1896 й. й.) даврида Франция ва Россия Эфиопия негусига дипломатик ёрдам кўрсатди. Уруш 1896 йилда Адуа ёнидаги жангда италияликларнинг мағлубияти билан якунланди. Эфиопия ўз мустақиллигини сақлаб қолди.

Тўқнашувнинг яна бир минтақаси жануби-шарқий Осиё эди. Ҳиндихитойда Франция Тонкин ва Аннамни босиб олишга интилди. Аммо бу ҳудудлар Хитойнинг суверенитети остида эди. Франциянинг Хитойга қарши олиб борган уруши натижасида Аннам ва Тонкин французларнинг мустамлакасига айлантирилди. 1887 йилда ушбу ерлар, Намбо, Камбоджа ҳамда Лаос (1898 й.) Франция томонидан барпо этилган Ҳиндихитой иттифоқига кирди. Франциянинг Ҳиндихитойдаги экспансияси Англияни ташвишга соларди. XIX аср 90-йилларининг бошида иккита давлат экспедицияларни амалга оширди ва Сиамгача етиб боришди. Ушбу мамлакатни эгаллашга бўлган интилиш урушни келтириб чиқаришига сал қолди. 1896 йилда имзоланган битимга кўра Сиам мустақил деб тан олинди ҳамда французлар ва инглизларнинг ерлари ўртасидаги қалқонга ўхшаб қолди.

Инглиз-рус рақобати Ўрта Осиё ва Ўрта Шарқда бўлиб ўтарди. 1880 йилда улкан ҳарбий уринишлар натижасида Афғонистон устидан инглиз протекторати ўрнатилди. Россия эса ушбу йилларда Туркменистонни ва Марвни қўшиб олди. 1885 йилда Лондонда Афғонистоннинг шимоли- ғарбий чегарасини белгилаш тўғрисида келишиб олинди ва 1887 йили эса рус-афғон чегарасини белгилаш тўғрисидаги якуний протокол имзоланди.

Халқаро майдонда рўй берган воқеалар Англияни “ажойиб яккаланиш” сиёсатини ўзгартиришга мажбур қилди. Саноат гегемониясини йўқотган ва қитъавий давлатлар ўртасидаги зиддиятлардан фойдаланиш имкониятидан маҳрум бўлган Англия эндиликда яккаланиш сиёсатини ишга солаолмасди. Эски рақиблари — Франция ва Россия қаторига янги ва янада хавфли душман — Германия қўшилди.

80-йилларнинг охиридан герман моллари жаҳон бозорида инглиз фабрикаларининг маҳсулотларини сиқиб чиқаришни бошлади. Қолаверса, Вильгельм II ва унинг атрофдагилари Германияни қудратли денгиз давлатига айлантиришга интилдилар. Бунга эса Англия йўл қўймоқчи эмасди.

1905 йилда Англиянинг ҳарбий — денгиз вазирлиги герман флотининг имкониятларидан узоқ давргача устунликка эришишни ният қилиб, дредноутлар (линкорлар, яъни ҳарбий

флотда — кўпинча йирик тўплар билан қуролланган қалин зирҳли катта кемалар) қуришни бошлаб юборди. Лекин бу ниятлар пучга айланди. 1908 йилда Англияда тайёр бўлган ва қурилаётган дредноутларнинг умумий сони 12 га етган бўлса, Германияда эса — 9 та эди. Англия ва Германия ўртасида денгизда қуролланиш пойгаси бошланди. Британия ҳукумати Германияда қурилаётган ҳар бир дредноутга 2 инглиз кемаси билан жавоб бериш тўғрисида қарор қабул қилди.

Германия имконияти мавжуд жойларда Англиянинг муштамлакачилик сиёсатиға қарши ҳаракат қилишни бошлади. 1898 йилда Германия кайзери Туркияға келди. Ушбу ташриф натижасида немис банки Бағдод темир йўлини қуришға буюртма олди. Англиянинг ҳукмрон доиралари Германиянинг Туркияға кириб келишини ўзларининг Ҳиндистон ва Мисрдаги мавқеларига нисбатан таҳдид деб ҳисоблашарди. Германия ва Англия ўртасидаги зиддиятлар муросаға келмайдиган ҳолатға кириб қолаверди. Энди Англия ўзига иттифоқчи қидиришни бошлади, чунки уруш бўлиши турган гап эди.

1904 йилнинг апрелида Англия ва Франция ўртасида асосий муштамлакачилик масалалари бўйича битим тузилди. Англиянинг Мисрда ҳукмронлик қилиш ҳуқуқи тасдиқланди, Франциянинг эса — Марокаш Британия ва Франция ўртасида ҳарбий-сиёсий иттифоқ — Антанта шаклланди. 1907 йилда Россия ва Англия ўртасида тузилган битимға мувофиқ Эрон таъсир доираларига бўлиб олинди; мамлакатнинг шимолий қисми Россияға, жанубий қисми Англияға тегди, марказий қисми эса ҳолис зона сифатида эътироф қилинди. Афғонистон Англиянинг таъсир доирасига киритилди. 1907 йил битими Антантанинг ёки бошқача қилиб айтганларидек, “уч давлат иноқлигининг” шаклланишини ниҳоясига етказди. Икки ҳарбий-сиёсий блокнинг барпо этилиши яқунланди.

Янги давр XIX — XX асрлар чегарасида тақсимланиб бўлган дунёни қайта бўлиб олишгача қаратилган урушларға олиб келди. Булар қаторига Испания — АҚШ урушини (1898 й.), инглиз — бурлар урушини (1898 — 1902 й.й.) ва рус — япон урушини (1904 — 1905 й.й.) киритиш мумкин. 1895 йилда Кубада, 1896 йилда эса Филиппинга испан ҳукмронлигига қарши қўзғолонлар

кутарилди. АҚШ ушбу воқеаларни диққат билан кузатарди. 1898 йил 25 апрелда АҚШ Испанияга уруш эълон қилди. Америкаликлар флоти испан флотини тор-мор этди. Америка қўшинлари Куба ва Филиппин оролларида туширилди ва маҳаллий аҳоли билан биргаликда испанларни мағлуб этди. Испания тинчликни сўради ва сулҳ 1898 йилда имзоланди. Унга биноан АҚШ Гуам ва Пуэрто — Рико оролларини қўлга киритди. Расман “мустақил республика” деб ҳисобланган Куба АҚШнинг протекторатига айланди. Кейин эса, АҚШ Испанияга 20 млн доллар тўлаб, Филиппин оролларини қўлга киритди.

Дунё XX асрни инглиз — бурлар уруши билан (1899 — 1902 й.й.) кутиб олди. Ушбу урушни қўшлар “I жаҳон урушининг шафқатсиз репетицияси” деб атарди. 1902 йилда Англия бурлар республикаларини босиб олди. 1910 йилда уларнинг ерларида Британиянинг доминиони — Жанубий Африка иттифоқи тузилди ва унинг таркибига инглиз мустамлакалари Капа ва Наталь киритилди.

1908 йилда халқаро муносабатларда яна инқироз ҳолати юзага келди. Австро — Венгрия Туркияга тегишли бўлган Босния ва Герцеговинани босиб олди. Бу эса Туркия ва Сербиянинг норозилигини келтириб чиқарди. Ушбу ҳудудларнинг эгалланиши, Германия ва Австро — Венгриянинг мавқеини кучайтириб, Антанта давлатлари манфаатларига дахл қиларди ва ягона мустақил давлатга бирлашишга интилган жанубий славян халқларининг ҳаётий манфаатларига зид эди.

Германия Россиядан Босния ва Герцеговинанинг босиб олинганлигини тан олишни талаб қилди. Урушга тайёр бўлмаган Россия бунга рози бўлди. Ушбу инқироз Болқонда айниқса Россия ва Сербия бир томондан ҳамда Австро — Венгрия, иккинчи томондан, ўртасидаги зиддиятларнинг ўта кескинлашишига олиб келди.

1912 йилда Антантанинг кўмагида Болгария, Сербия, Юнонистон, Черногория иттифоқ тузишди. Мақсад — Усманийлар империясига қарши кураш олиб бориш. 1912 йилнинг октябрь ойида Болқон иттифоқи давлатлари Туркияга қарши уруш бошладилар. Ноябрь ойида болгар қўшинлари Константинополга (Стамбул) яқин келишди. Туркия сулҳ

тузишни сўради. Тинчлик музокаралари Лондонда декабрь ойида бошланди, бироқ фақат 1913 йилнинг май ойида тинчлик шартномаси имзоланди.

Туркия Болқон иттифоқига Болқон яриморлидаги Энос — Мидия чизиги бўйлаб жойлашган эгалиklarини топширди. Харитада янги давлат — Албания пайдо бўлди. Ушбу давлат де — факто (амалда) Австро — Венгрия ва Италияга қарам бўлиб қолди.

Туркиянинг маглубияти Австрия — Германия блокнинг мавқеини заифлаштирди. Сербия ва Юнонистон Туркиядан олинган ерларни бўлиб олиш пайтида ўзларининг улушларини кўпайтиришни Болгариядан талаб қилди. Австро — Венгрия ва Германия Болгария подшосини ўзининг сўбиқ иттифоқчиларига ҳужум қилишга ундадилар. Россия ҳарбий тўқнашувнинг олдини олишга ва Болқон иттифоқини сақлаб қолишга иложи борича ҳаракат қилди.

1913 йил июнь ойида Болгария Сербияга қарши уруш бошлади. Иккинчи Болқон уруши Болқон иттифоқининг ички зиддиятлари ва унга қарши амалга оширилган кўпоровчилик иши оқибатида бошланди. Болгариядан Жанубий Добруджани тортиб олишни ният қилган Руминия Сербия ва Юнонистонга қўшилди. Туркия ҳам, Адрианопольни қайтариб қўлга киритиш умидида бўлиб, Болгарияга қарши уруш бошлади. Болгария бир неча кун ичида тор-мор этилди. 1913 йилнинг август ойида Бухарестда Болгариянинг обрўсини тўкадиган шартнома имзоланди. Унга биноан Македония ва Фракиянинг бир қисми Сербия ва Туркияга ўтди. Руминия Жанубий Добруджани қўлга киритди, Туркияга эса Адрианополь қайтарилди. Болқон иттифоқи тарқаб кетди. Бироқ Бухарестда ўрнатилган тинчлик узоққа чўзилмади. Болқонда юзага келган вазият “ўз учқунини” кутиб турган “Европа қўрхонасини” эслатарди. 1914 йил 28 июнда Сараево шаҳрида Австрия эрцгерцоги тахт вориси Франц Фердинанднинг “Млада Босна” деб номланган серб миллатчилиги ташкилотининг аъзоси Г. Принцип томонидан ўлдирилиши айнан шундай учқун вазифасини бажарди. Ушбу воқеа Австро — Венгриянинг Сербияга уруш эълон қилишига баҳона бўлди. Россия славян халқларини ёрдамсиз қолдирди.

олмасди ва 31 июлда мамлакатда умумий сафарбарлик бошланди. Германия ультиматив тарзда уни тўхтатишни талаб қилди. Ҳеч қандай жавоб олмагач, 1914 йил 1 августда Россияга уруш эълон қилди; 3 августда — Франция, 4 августда эса Англия Германияга уруш эълон қилдилар.

Тез орада уруш Европадан ташқари минтақаларни қамраб олди. Япония урушдан фойдаланиб, Хитойни бўйсундирмоқчи, Тинч океанидаги герман мустамлакаларини босиб олмоқчи ва Узоқ Шарқда ўз ҳукмронлигини ўрнатмоқчи эди. 1914 йилнинг август ойида Япония Германияга уруш эълон қилди.

Аста-секин уруш умумий аҳолиси 1,5 млрд кишини ташкил этган 38 та давлатни қамраб олди ва жаҳон урушига айланди.

1914 — 1915 йилларда Германия ва Австро — Венгрия блокига Туркия ва Болгария қўшилди. Шу тариқа Тўртлар иттифоқи юзага келди. Антанта томонида туриб Италия, Португалия, Руминия, АҚШ, Юнонистон уруш олиб боришди. Урушга кирган буюк давлатлар қандай мақсадларни кўзлаган эдилар?

Германия Европа ва Яқин Шарқнинг катта қисмини босиб олишга интилди, шу жумладан, иттифоқчи Туркияни ҳам. Англия, Франция ва Бельгиядан уларнинг мустамлакаларини, Россиядан эса — Украина ва Болтиқбўйини олмоқчи эди.

Австро-Венгрия Сербия, Болгария ва Черногорияни бўйсундиришни, Болқон яриморотида ҳамда Қора, Адриатик ва Эгей денгизларида ўз ҳукмронлигини ўрнатишни кўзлаганди.

Англия ўз мустамлакаларини сақлаб қолиш ва асосий рақиби — Германияни заифлаштириш учун кураш олиб борди. Бундан ташқари, Англия Туркиядан Месопотамияни, Фаластинни тортиб олишни ва Мисрда мустақкам ўрнашиб олишни ният қилганди.

Франция ундан 1871 йилда Германия томонидан тортиб олинган Эльзас ва Лотарингияни қайтариб олишга ҳамда Саар кўмири ҳавзасини ва Рейн дарёсининг чап соҳилидаги бошқа герман вилоятларини қўлга киритишга интилди.

Россия Константинополни, Мармар денгизининг ғарбий соҳилини ва Дарданеллани ўз таъсир доирасига киритмоқчи эди. Австро — Венгриянинг таркибий қисми Галицияни босиб олиш ҳам Россиянинг режаларига киритилганди.

Герман қўмондонлиги ўзи учун қулай келган шароитларга асосланиб, “яшин тезлигидаги уруш” — “блицкриг”га ёки “Шлиффен режаси”га таянди. Режада даставвал бетараф Бельгия ҳудудлари орқали Францияга бостириб кириш кўзда тутилганди. Франция тор-мор этилганидан сўнг Россияга ёпирилиш режалаштирилганди. Германия Австрия — Венгрия билан биргаликда ҳал қилувчи зарбани шу ерда бермоқчи эди.

Немислар, бельгияликларнинг қаршилигини енгиб ўтиб, 1914 йилда тез орада Франция — Бельгия чегарасига чиқдилар. Париж хавф остида эди. Бироқ воқеаларнинг бориши герман қўмондонлигининг режаларини ўзгартириб юборди. Рус қўшинларининг Шарқий Пруссиядаги фаоллиги, немисларнинг йирик кучлари орқанда қолган қалъаларни қамал қилиш билан ипсиз боғланиб қолганлиги, Марна дарёси ёнидаги жанг (5 — 9 сентябрь 1914 й.), Польша ва Германиядаги шиддатли жанглар “блицкриг”нинг барбод бўлишига олиб келди.

Италия ҳукумати Антанта томонида туриб урушга киришга қарор қилди. Буюк давлатлар урушдан сўнг Болқондаги бир қатор ерларни Италияга беради деб умид қилган Италия давлати 1915 йилнинг май ойида Австро — Венгрияга уруш эълон қилди.

1915 ва 1916 йилларда уруш ўта раҳмсизлик ва улкан талафотлар билан олиб борилди. Шарқий фронтда рус қўшинларига қарши Австро — Венгрия армиясининг катта қисми ва сараланган герман қўшинлари урушаётган бўлса, ғарбий фронтда эса Франция ва инглиз армияси немисларга қарши турарди. Икки фронтда уруш олиб бориш Германия учун тез орада мағлубиятга учраш билан тенг эди. Шунинг учун Германия раҳбарияти ва бош штаб Антантага кирувчи мамлакатларни бир-бировидан ажратиб юборишга қарор қабул қилди. Шарқда ҳарбий ғалабаларга эришиш орқали Россияни сепарат сулҳ (иттифоқдошлар билан келишмай тузилган сулҳ; бир томонлама сулҳ) тўғрисида музокаралар олиб боришга мажбурлаш мўлжалланганди. Шунга асосланиб, Германия 1915 йилда ҳарбий ҳаракатлар оғирлигининг марказини шарққа олиб ўтди. 1915 йил 2 майда немислар Горлица ва Тарново оралигида рус фронтини ёриб ўтдилар. Июль ойида улар Польша ва

Литвада катта ҳужум бошладилар. Августда Варшава ишғол этилди. Бироқ рус қўшинлари немисларнинг силжишини тўхтатишди. Россияни сепарат сулҳини тузишга мажбурлаш имкони бўлмади.

1915 йилда Ғарбий фронтдаги ҳарбий ҳаракатлар Шампани, Артуа ва Фландрияда немисларнинг ҳужумларининг Антанта томонидан қайтарилиши билан ифодаланарди. Германия “сув ости уруши” ёрдамида Антанти тиз чўктиришга уринди. “Лузитания” деб номланган инглиз кемасининг чўктирилиши оқибатида кўплаб АҚШ фуқаролари ҳам ҳалок бўлган эди. АҚШ ва бошқа мамлакатларнинг қатъий норозилиги натижасида герман қўмондонлиги пассажир (йўловчи) кемаларига фақат огоҳлантиришдан сўнг ҳужум қилишни буюрди.

1916 йилга келиб урушнинг чўзилиб кетиши Германияни муқаррар ҳалокатга олиб келиши герман қўмондонлигига мутлақо равшан бўлиб қолганди. Боши берк кўчадан чиқиб кетиш йўлини излаган немислар ҳал қилувчи зарбани ғарб томон олиб ўтишга қарор қилишди. Бундай зарба бериладиган жой сифатида французлар мудофаасининг муҳим бўғини саналмиш Верден танлаб олинди. 1916 йил 21 февралда бошланган ва ўша йилнинг охирида якунланган “Верден қирғини” заҳирадаги кўплаб дивизияларни ютиб юборди ва герман қўмондонлигининг ҳисоб — китобларини оқламади.

Май ойида Австро — Венгрия Трентино йўналишида ҳужумни амалга оширди ва италян армиясини мағлубиятга учратди. Антанта Россиядан ёрдам сўради. 1916 йил 3 — 4 июнда генерал Брусиллов қўмондонлигидаги жануби — ғарбий фронт қўшинлари Австро -Венгрияга қарши катта ҳужум бошлади. Улар Луцк, Черновцы ва бошқа шаҳарларни эгаллашди. Тарихга “Брусиллов ёриб ўтиши” номи билан кирган бу жанг I жаҳон урушининг энг ёрқин ҳодисаларидан бири бўлди. Ушбу ёриб ўтиш инглиз — француз армиялари Сомма дарёсида бошлаган (1916 й. 1 июль) қайта ҳужум учун замин яратиб берди. Сомма дарёсидаги жанг ноябргача давом этди ва ҳарбий ҳаракатларнинг умумий кўринишига кам таъсир этди.

Икки ярим йил давомида олиб борилган жанглар бирор томонга ҳал қилувчи устунликни келтирмади. Курашни давом

эттириш истиқболлари Германия учун қайғули кўриниш касб этаверди. Англия ва унинг иттифоқчилари нафақат барча герман мустамлакаларини эгаллашди, балки янада шиддатли тарзда денгиз қамали сиёсатини олиб боришди. 1916 йилнинг охирида Германиянинг ахволи “ғоят оғир ва деярли чорасиз” деб баҳоланарди. Ушбу шароитларда 1916 йилнинг 12 декабрида канцлер Бетман рейхстагда “сулҳпарвар” баёнот билан чиқди. Шунга ўхшаш таклифларни АҚШ президенти Вильсон ҳам илғари сурди. Аммо Антанта мамлакатлари Бетман ва Вильсон баёнотлари асосида ҳар қандай музокараларни бошлашни рад этишди.

Натижада, 1917 йилнинг баҳорига келиб сулҳ тузиш тўғрисидаги музокаралар бошланмади, урушнинг куламлиари эса кенгайиб борди.

1917 йил 6 апрелда АҚШ Германияга уруш эълон қилди. Герман сув ости кемаларнинг Америка кемаларига ҳужумлари бунга баҳона бўлди. АҚШнинг Германия билан зиддиятлари Антанта билан зиддиятларга нисбатан чуқурроқ бўлганлиги ва немисларнинг галабаси Антантанинг галабасига қараганда Америка манфаатларига кўпроқ зиён етказиши урушга кириш учун асосий сабаб эди.

АҚШдан сўнг Куба, Панама, Бразилия, Гватемала, Гондурас, Никарагуа, Перу, Уругвай, Коста — Рико ва Гаити Германияга уруш эълон қилишди. 1917 йил 17 августда иттифоқчилар томонида туриб Хитой ҳам урушга кирди.

Бироқ, 1917 йилда Россияда рўй берган инқилобий воқеалар ушбу мамлакатнинг урушдан чиқишига сабаб бўлди. Россиянинг совет ҳукумати жуда оғир шартлар асосида Германия ва унинг иттифоқчилари билан Брест — Литовск шартномасини (1918 й.) имзолади. Россиянинг урушдан чиқиши билан Германия олдида фақат ғарбий фронт қолди.

1918 йилнинг март ойида немислар ҳужум бошлашди. Герман қўшинлари йирик тактик муваффақиятларга эришдилар, иттифоқчиларнинг мудофаасини ёриб утишди ва июнь ойида Марна дарёси қирғоқларига яна бир бор чиқишди. Париж уққа тутилди. Бироқ, французлар июль ойида генерал Фош

қўмондонлиги остида қайта ҳужумни ташкил этишди. Ташаббус Антанта қўлига ўтди.

Германиянинг иттифоқчилари ички зиддиятлар натижасида танг аҳволга тушиб қолиб, урушдан чиқишди. 29 сентябрда Болгария, 30 октябрда Туркия таслим бўлиш тўғрисидаги шартномани имзолашди. 1918 йил 3 ноябрда Габсбурглар генералитетининг вакиллари Антантага таслим бўлишди. Империя таркибий қисмларга бўлиниб кетди. Чехлар, хорватлар, серблар, словенлар ва венгерлар октябрда ўз мустақиллигини эълон қилдилар.

5 октябрда Германия “Вильсоннинг 14 банди” асосида музокаралар бошлашга рози эканлиги ҳақида баён қилди. 3 ноябрда Германияда инқилоб содир бўлди. Кайзер Вильгельм II афдарилганидан сўнг Германиянинг янги ҳукумати урушни тўхтатишга қаратилган музокараларни яқунлашга шошилди. 1918 йил 11 ноябрда Компьен ўрмонида, маршал Фошнинг штаб поезди турган Ретонд станциясида Германия делегацияси яраш аҳдини имзолади. Битим 34 моддадан иборат эди: Герман қўшинларининг 15 кун ичида Франция, Люксембург, Эльзас ва Лотарингиядан чиқиб кетиши; Германиянинг Брест — Литовск ва Бухарест шартномаларидан воз кечиши; ҳарбий аслаҳа — анжомларни ғолиб мамлакатларга топширилиши ва бошқ.

Биринчи жаҳон уруши (1914 — 1918 й.й.) яқунланди. Германия ва унинг иттифоқчилари мағлубиятга учради.

Назорат саволлари:

1. Наполеон урушларининг асосий мақсадлари нимадан иборат эди?
2. Вена конгрессидан (1815 й.) сўнг Европа харитасида қандай ўзгаришлар рўй берди?
3. 1815 йилдан сўнг буюк давлатлар қандай ҳудудларга эга бўлишди?
4. XIX асрнинг 20 — 50-йиллардаги “шарқий масала”нинг моҳияти нимадан иборат эди?

5. Европа давлатлари XIX асрнинг 50 — 60 йилларида Шимолий ва Лотин Америкаси мамлакатларида қандай ташқи сиёсий режаларга эга эдилар?

6. Германиянинг бирлашиши ва Германия империясининг барпо этилишидан олдин қандай воқеалар рўй берди?

7. XIX асрда Буюк Британия ташқи сиёсатининг асосий тамойиллари нимадан иборат эди. XIX аср охири — XX аср бошида ушбу мамлакатнинг ташқи сиёсатида қандай ўзгаришлар рўй берди?

8. Учлар иттифоқи ва Антантанинг шаклланиши босқичлари тўғрисида нималарни биласиз? Ушбу ҳарбий-сиёсий блоklarга кирган давлатлар қандай мақсадларга эга эди?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Астафьев И.И. Русско-германские дипломатические отношения. 1905-1911 гг. — М., 1972.

2. Бовыкин В.И. Из истории возникновения I мировой войны. Отношения России и Франции в 1912-1914 гг. — М., 1961.

3. Дебидур А. Дипломатическая история Европы от Венского до Берлинского конгресса (1814-1878). — М., 1947.

4. Дулина Н.А. Османская империя в международных отношениях (30-40-е годы XIX в.). — М., 1980.

5. Жогов П.В. Дипломатия Германии и Австро-Венгрии и I балканская война (1912- 1913 гг.). — М., 1969.

6. Игнатьев А.Г. Русско-английские отношения накануне I мировой войны. (1908-1914 гг.). — М., 1962.

7. История дипломатии. — М., 1959-1963 гг. тт. 1, 2.

8. История I мировой войны. 1914-1918. В 2-х тт. (под ред. Ростунова И.И.). — М., 1984.

9. Манфред. Наполеон Бонапарт. — М., 1980.

10. Мольтке Г.К. История германо-французской войны 1870-1871 гг. — М., 1937.

11. Новая история стран Европы и Америки. I период. — М., 1986.

12. Новая история. 2 период. — М., 1984.

13. Нарочницкий А.Л. Международные отношения европейских государств с 1794 по 1830 гг. — М., 1946.

14. Ротштейн Ф.А. Международные отношения в конце XIX в. — М., — Л., 1960.

15. Тарле Е.В. Крымская война. Соч.: в 12 тт. — М., 1957-1962; т.9.

16. Тарле Е.В. Наполеон. — М., 1980, т.8.

17. Тарле Е.В. Галейран — М., 1957.

18. Тэйлор А.Дж.П. Борьба за господство в Европе 1848-1918. — М., 1958.

19. Янги тарих. — Т., 1964, III жилд.

ЭНГ ЯНГИ ДАВРДА ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАР ВА ДИПЛОМАТИЯ

- 1. Халқаро муносабатларнинг Версаль-Вашингтон тизимининг барпо этилиши.**
- 2. XX асрининг 20—30-йилларида халқаро муносабатлар.**
- 3. Иккинчи Жаҳон уруши.**
- 4. XX асрнинг иккинчи ярмида халқаро муносабатлар.**

Биринчи жаҳон урушидан сўнг дунёда юзага келган кучлар нисбати урушнинг охирида шаклланган халқаро муносабатлар тизимининг зиддиятларини акс эттирарди.

Буюк давлатлар қаторида жиддий силжишлар рўй берди. Бир томондан, жаҳон даражасидаги буюк давлат — Германиянинг тор-мор этилиши бўлса, иккинчи томондан, дунёда етакчилик қилишга фаол даъвогар сифатида АҚШнинг халқаро майдонга чиқиши шундай силжишларнинг энг сезиларлиси эди.

Буюк Британия, Франция ва Япония билан бўлган рақобатда ғолиб чиқиш учун АҚШ умумжаҳон кредитори мавқеидан фойдаланишга интилди.

Буюк Британия урушдан сўнг буюк давлат мақомини сақлаб қолди, гарчанд АҚШ томонидан иккинчи ўринга суриб чиқарилаётган бўлса ҳам. Германия энди унинг денгиздаги ва жаҳон бозорларидаги рақиби эмасди. Яқин Шарқда Англия Усмонийлар империяси “меросининг” талайгина қисмини назорат қиларди.

Франциянинг мавқеи ҳам етарлича кучли эди. Бош вазир Клемансо деярли икки миллионлик армияга таянарди. Ушбу армияни маршал Фош демобилизация қилишга шошилмасди. Франция хавфсизлигини таъминлаш заруриятини пеш қилиб, Клемансо дипломатияси Германияни реванш олиш

имкониятидан маҳрум қилишни ва Европада Франциянинг устуворлигини ўрнатишни кўзлаганди.

Италия, Япония ва бошқа мамлакатлар ҳам ўз манфаатларига эга эди. Гарчанд дастлабкилари “буюк давлатлар” қаторига кирган бўлса ҳам, уларнинг таъсири катта эмасди ва фақатгина локал масалаларни ҳал этишда сезиларди.

Урушдан кейинги халқаро муносабатларнинг тизими асосан Париж тинчлик конференцияси (18 январь 1919 й. — 28 июнь 1919 й.) ва Вашингтон конференцияси (12 ноябрь 1921 й. — 6 февраль 1922 й.) қарорларига суянарди.

Париж конференциясининг ишида 27 мамлакат вакиллари иштирок этди. Конференция “ошқора дипломатия” мисоли деб эълон қилинарди. Парижга мингдан ортиқ делегатлар етиб келди. Фақат Германия ва Совет Россияси вакиллари йўқ эди.

Конференцияни тайёрлаш ва унинг бошланиши даврида АҚШ президенти В. Вилсоннинг “14 банди” ҳақида кўп гапириларди. “Яширин дипломатия”дан воз кечиш ва “адолатли тинчлик”ни ўрнатиш тўғрисидаги баёноتلарга қарамай, конференциянинг асосий қарорлари буюк давлатларнинг, биринчи гада Буюк Британия, АҚШ ва Франциянинг ошқор этилмаган мурасага келишлари натижаси сифатида намоён бўлди.

Биринчилар қаторида халқаро ташкилот ҳақидаги масала муҳокама қилинди. Миллатлар Лигасини барпо этиш тўғрисидаги резолюция қабул қилинди. Шундай ташкилотнинг зарурлиги тўғрисидаги масала Биринчи жаҳон урушидан олдин ҳам кўйилганди. Уруш даврида эса унинг лойиҳаларини ишлаб чиқиш билан турли гуруҳлар ва ҳатто Англия, АҚШ ва Францияда ҳукумат даражасидаги комиссиялар шуғулланарди. Миллатлар Лигасини барпо этиш лойиҳасини АҚШ президенти Вудро Вильсон ҳам ўзи билан бирга Парижга олиб келди.

Париж конференцияси Миллатлар Лигасининг Низомини тайёрлаш мақсадида Вильсон бошчилигида махсус комиссияни ташкил этди. Ушбу ҳужжат негизида инглизлар ва америкаликларнинг қўшма лойиҳаси ётарди.

13 февралга келиб Миллатлар Лигасининг Низоми тайёр бўлди ва эртаси куни Вильсон томонидан конференцияга

тақдим этилди. Низом 26 банддан иборат бўлиб, унда Лига аъзоларининг вазифалари ва мажбуриятлари, ташкилотнинг ишлаш тамойиллари, тузилиши белгилаб берилди. Лиганинг бош ташкилотлари умумий йигин — Ассамблея ва Кенгаш эди. Қарорлар бир овоздан қабул қилинарди.

Лига аъзолари халқаро муносабатларни тўла ошкораликда тутиб туриш, халқаро ҳуқуқ мезонларига амал қилиш, ташкилотга кирган барча аъзоларнинг ҳудудий яхлитлигини ва мавжуд сиёсий мустақиллигини ҳурмат қилиш ва сақлаш мажбуриятларини олишди.

Мустамлакачиликни сақлаб қолиш кўзда тутилганди. Уни ниқоблаш мақсадида мандат тизими барпо этилди.

Урушдан кейинги вазиятни тартибга солишга оид кўплаб масалалар муҳокама қилинди. Лекин барибир асосий масала — Германиянинг тақдири масаласи эди. Ушбу мамлакат вакиллари Парижга фақатгина тинчлик шартномасини имзолаш учун чақиртирилди.

1919 йилнинг 28 июнида Версаль саройида Германия вакиллари урушдан кейинги тинчлик тартибларини ўрнатишга доир асосий ҳужжатни — тинчлик шартномасини имзолашди. Кейинчалик Германиянинг иттифоқчилари — Болгария, Туркия ва Австро- Венгрия тарқаб кетганлиги сабабли, Австрия ва Венгрия билан алоҳида-алоҳида тинчлик шартномалари имзоланди. Ҳар бир шартнома Миллатлар Лигасининг Низоми билан бошланарди. Германия мустамлакаларини бўлиб олиш (васийлик номи билан маълум бўлган) “ўзларини ўзи бошқаришга қодир эмас” халқларга ёрдам беришга қаратилган “цивилизациянинг муқаддас миссияси” сифатида эълон қилинарди.

Умуман олганда, Версаль шартномасига кўра, Германия ҳудудининг 1/8 қисмини ва аҳолисининг 1/12 қисмини йўқотди. Германия Польша, Чехославакия, Люксембургнинг мустақиллигини тан олди; Австриянинг мустақиллигини “қатъий ҳурмат” қилиш мажбуриятини ҳам олди. Рейн дарёсининг чап соҳили бўйлаб, 50 км ичкарисидаги Германиянинг ҳудуди ҳарбийсизлаштирилди.

Германия мустамлакалари Франция, Япония, Бельгия, Португалия, Буюк Британия ва унинг доминионлари ўртасида бўлиб (мандатлар шаклида) олинди.

Версаль шартномасида Германиянинг қуролсизлантирилиши кўзда тутилганди. Бундан ташқари, Германия жаҳон урушининг бошланиши ва у етказган зиён учун айбдор деб эълон қилинди. Шу тариқа иттифоқчилар кўрган “барча талафот ва зарарлар”ни қоплаш йўлида Германияда репарацион туловларни олиш учун ҳуқуқий асос яратилди. Германиянинг шартномани тўла бажаришини таъминловчи кафолат сифатида иттифоқчи қўшинлар томонидан 5 йилдан 15 йилгача бўлган муддат давомида Рейн дарёсидан ғарбда жойлашган ҳудудларнинг оккупация қилиниши назарда тутилганди.

Биринчи жаҳон урушидан сўнг барпо этилган тартибни одатда Версаль — Вашингтон тизими деб номлашади. Агар Версаль шартномаси асосан Европа давлатларига тааллуқли бўлса, Вашингтон конференцияси эса Узоқ Шарқ масалаларини ҳал этди.

1921 йилнинг 12 ноябрида очилган Вашингтон конференциясига тўққизта мамлакат таклиф этилди: АҚШ, Буюк Британия, Япония, Франция, Италия, Бельгия, Голландия, Португалия ва Хитой. РСФСР ва Узоқ Шарқ республикаси таклиф этилмадилар. Бироқ, Узоқ Шарқ Республикасининг норасмий делегацияси Вашингтонга етиб келишга эришди.

Конференция давомида бир нечта шартномалар имзоландики, улар келгусида халқаро муносабатларнинг ҳолатига жиддий таъсир этди.

1921 йил 13 декабрда АҚШ, Буюк Британия, Франция ва Япония вакиллари “Тўрт давлат шартномасини” имзолашди. Ушбу битим уни имзолаган давлатларга Тинч Океани ҳавзаси оролларидаги эгалиklarини кафолатлаб берди. Англия ва Япония ўртасида 1902 йилда тузилган иттифоқ бекор қилинди. Умуман олганда ушбу шартнома буюк давлатларнинг Тинч океанидаги мавқеларига барқарорлаштириш таъсирини ўтказди.

1922 йил 6 февралда АҚШ, Буюк Британия, Япония, Франция, Италиянинг “денгиз қуролларини чеклаш

тўғрисидаги” “Беш давлат шартномаси” имзоланди. Ушбу давлатлар ўртасида ҳарбий денгиз кучларининг аниқ белгиланган нисбати ўрнатилди.

“Беш давлат шартномаси” “қуролсизланиш” эмасди. Фақатгина АҚШ фойдасига кучларнинг силжиши рўй берди холос. Буюк Британия сезиларли ён беришларга рози бўлди. Мамлакат “икки буюк давлат стандарти” деб номланадиган анъанавий тамойилдан воз кечишга мажбур бўлди.

Вашингтон конференциясида алоҳида эътибор Хитой масаласига қаратилди. Хитой унинг ҳудудлари ҳисобидан Японияга берилган герман мустамлакалари қайтарилишини талаб қилиб, Версаль шартномасини имзоламаганди. 1919 йилдаги Версаль талончилигига жавобан “4 май ҳаракати” деб ном олган миллий озодлик ҳаракати бошланди.

1922 йил февралда конференциянинг барча қатнашчилари “Тўққиз давлат шартномаси”ни имзолашди. Ушбу битим Хитойнинг суверенитети ва ҳудудий яхлитлиги тамойилини эълон қилди. Лекин шу пайтнинг ўзида “очиқ эшиклар” ва “тенг имкониятлар” тамойилларининг тан олиниши Хитойни дунёнинг буюк давлатларига нисбатан қарам қилиб қўярди. Хитой билан тузилган тенгсиз шартномалар бекор қилинмади; хитойликлар божхонаси устидан хорижий назорат сақлаб қолинди. Япония қўшинларини Жанубий Манчжуриядан олиб чиқиб кетиш тўғрисидаги Хитойнинг талабини рад этди.

Вашингтон конференцияси давомида етакчи давлатлар ўртасида юзага келган зиддиятлар Узоқ Шарқ республикасининг чет эллик босқинчилардан озод этилишини тезлаштирди. 1922 йилда Шарқий Сибирь ҳудудлари япон қўшинларидан тўла озод этилди.

Юқорида таъкидланганидек, урушдан кейинги тинчликни тартибга солиш даврида, Версаль — Вашингтон тизими номи билан тарихда маълум бўлган, шартномаларнинг яхлит мажмуи яратилди. Агар Версаль тизими Ғарбий Европанинг урушдан кейинги масалаларини ҳамда етакчи давлатларнинг Африка ва Яқин Шарқдаги манфаатларини тартибга солган бўлса, Вашингтон тизими эса Узоқ Шарқ ва Тинч океанидаги зиддиятларни ҳал этишга ҳаракат қилди. Шу маънода Вашингтон

Версалнинг давоми, унинг географик қўшимчаси эди; ҳам биринчи, ҳам иккинчи конференцияда аслини олганда дунёнинг қайтадан тақсимлаб олиниши рўй бермоқда эди.

Шартномаларнинг Версаль тизими Европада “қўрхона”ни (уруш чиқиши мумкин бўлган жой маъносида) барпо этди, Яқин Шарқда эса тўхтовсиз ағдар — тўнтарлар ва миллий — озодлик ҳаракатлари негизидаги портлашларнинг ўчоғини келтириб чиқарди.

Шартномаларнинг Версаль — Вашингтон тизими чуқур зиддиятлар билан белгиланган бўлиб, оқибатда барбод бўлди.

Совет Россиясининг халқаро майдонга чиқиши урушдан кейинги тинчлик тартибини барпо этиш даврида бўлиб ўтаётганди. Ушбу давлатнинг асосий ташқи сиёсий вазифаси — мамлакатнинг янги ҳукуматининг халқаро тан олинишига эришиш эди. 1918 йилда бошланган чет-эл интервенцияси 20-йилларнинг бошларига келиб деярли тугади. Совет Россияси Эстония, Латвия, Литва ва Финляндия билан тинчлик шартномаларини имзолади. 1920 йилнинг январида Антанта Олий Кенгашининг қарорига кўра Россиянинг иқтисодий камали бекор қилинди. Польша билан рўй берган ҳарбий тўқнашув 1921 йил 18 мартда сулҳ тузилиши билан якунланди.

Дунёнинг етакчи давлатлари билан алоқалар ўрнатишга олиб борадиган энг амалий йўл — савдо эди. 1920 — 1921 йилларда Шўролар Россияси бир қатор иқтисодий, сиёсий ва савдо битимларини имзолашга эришди. Энг муҳимларидан бири ҳисобланган Англия ва Совет Россияси ўртасида имзоланган шартноманинг (март 1921 й.) аҳамияти савдо соҳаси доирасидан кенгроқ эди. Ушбу шартнома Совет давлатининг де-факто (амалда) тан олинишини англатарди. 1921 йил 6 май куни Германия билан вақтинчалик битим имзоландики, унда Берлиндаги совет элчихонаси “Россиянинг ягона қонуний вакили” сифатида тан олинарди. Германия ва Буюк Британиядан сўнг савдо шартномалари қатор мамлакатлар билан имзоланди.

Европанинг йирик давлати билан Совет Россиясининг расман (де-юре) ўзаро тан олиш тўғрисидаги дастлабки шартномаси Германия билан 1922 йил 16 апрелда Рапаллода

(Генуя яқинида) Генуя конференцияси давомида (10 апрель — 19 май 1922 й.) имзоланди.

1924 йилдан бошлаб келгуси йилларда СССР Фарбнинг деярли барча давлатлари томонидан тан олинди. СССР халқаро майдонда муҳим роль ўйнай бошлади.

Иккинчи жаҳон урушидан олдинги ўнйиллик давлатлараро зиддиятларнинг жиддий кескинлашуви билан тавсифланди.

1929 — 1933 йиллардаги жаҳон иқтисодий инқирози голиб мамлакатлар ўртасидаги ҳамда улар ва мағлуб мамлакатлар ўртасидаги муносабатларнинг ёмонлашувига олиб келди.

Инқирознинг охирига келиб Европадаги кучлар нисбатида ўзгаришлар рўй берди. Версаль тизимининг муҳим қисмлари бартараф қилинди. Германия Рейн зонаси ва ўзининг иқтисодиёти устидан суверенитети тиклади. Франциянинг Фарбий Европадаги мавқеи заифлашди. Шу билан бир қаторда АҚШнинг Европа масалаларини ҳал этишдаги роли кучайди.

Ушбу йилларда буюк давлатлар ўртасидаги рақобат денгиз қуроллари соҳасида ҳам бўлиб ўтарди. 1930 йилнинг январь — апрелида Лондонда денгиз қуроллари масаласи бўйича халқаро конференция бўлиб ўтди. Унда АҚШ, Буюк Британия, Япония, Франция ва Италия давлатлари қатнашди. Конференцияда Вашингтон конференциясининг (1921 — 1922 й.й.) қарорлари қайта кўриб чиқилди. Аслида, АҚШ, Буюк Британия ва Япония ўртасида ҳарбий — денгиз кучларининг деярли тенг нисбати ўрнатилган эди.

30-йиллар бошида Франция дипломатияси Германия билан яқинлашишга уриниб кўрди. Бироқ бу уриниш муваффақиятсизликка учради. Германия Версаль шартномасини “бажариш сиёсатини” яқунлаб бўлганди ва реванш олиш сиёсатини амалга оширишга фаол ўтаётган эди.

1932 йил 2 февралда қуролсизланиш масалалари бўйича Женевада очилган халқаро конференцияда Германия барча мамлакатлар учун бир хил бўлган “хавфсизлик тизими доирасидаги тенг ҳуқуқлилиқ”ка эришди. Бу — Германия ҳарбий салоҳияти тикланишининг халқаро миқёсда тан олинганлигини аниқларди.

Жаҳон иқтисодий инқироzi йилларида етакчи давлатлар ўртасидаги зиддиятлар Тинч океани ҳавзасида ва Узоқ Шарқда кескинлашди.

1931 — 1932 йилларида Япония Шимоли — шарқий Хитойни (Маньчжурияни) босиб олди. Йирик давлатлар ва Миллатлар Лигаси, аслини олганда, Япония тажовузига қарши ҳеч қандай ҳаракатни амалга оширишмади. 1933 йилда Япония Миллатлар Лигасини тарк этди. Шундай қилиб, Япониянинг Хитойдаги тажовузи натижасида, Узоқ Шарқда хавфли ҳарбий ўчоқ юзага келди.

Германияда ҳокимият тепасига Гитлер бошчилигидаги национал — социалистлар партиясининг келиши халқаро вазиятни жиддий тарзда мураккаблаштирди. Япониянинг Узоқ Шарқдаги тажовузи бошланганидан сўнг бир ярим йилдан камроқ вақт ўтиши биланоқ Европа марказида ҳарбий хатарнинг янги ўчоғи пайдо бўлди.

1933 йилнинг октябрида Германия Миллатлар Лигаси таркибидан чиқди. 1935 йилнинг март ойида Германияда умумий ҳарбий мажбурият жорий этилди. 1935 йилнинг июнида имзоланган инглиз — герман битими Германиянинг денгиздаги қуролланишини қонунлаштирди. Версаль тизимини йўқ қилишга қаратилган Германиянинг сиёсати етакчи давлатларнинг чинакам қаршилигига учрамади.

Аксинча, АҚШ ва Англиянинг йирик монополиялари Германиянинг ҳарбий-иқтисодий салоҳияти тикланишига ёрдам беришди.

Ҳарбий-иқтисодий салоҳиятининг ўсишига аҳолиси немислардан иборат Саар саноат вилоятининг Германияга қўшилиши ҳам кўмаклашди. Ушбу воқеа 1935 йилнинг январида ўтказилган плебисцит натижасида рўй берди.

Етакчи давлатларнинг “тинчлантириш” ва “аралашмаслик” бепарво сиёсати Германия, Италия ва Япониянинг 1935 йилдан бошлаб тўғридан-тўғри экспансия сиёсатига ўтишига олиб келди.

1936 йилнинг баҳорига келиб Италия Эфиопияни босиб олди. 1936 йил 7 март куни герман қўшинлари Рейн ҳарбийсизлаштирилган зонага кириб келишди. Ушбу ҳаракат

Версаль шартномасини имзолаган буюк давлатларнинг биронта самарали қаршилигига учрамади. Германия ва Италия Испаниядаги фуқаролар урушига фаол аралашиди, бу эса республиканинг қулаши ва ушбу мамлакатда Франко бошчилигидаги фашистлар тартиботининг ўрнатилишига олиб келди.

1937 йилнинг июлида Япониянинг Хитойга нисбатан экспансиясининг янги босқичи бошланди. Японлар Пекин, Тяньцзинь ва Шимолий Хитойнинг бошқа йирик марказларини босиб олишди. 1937 йилнинг августида япон қўшинлари Хитойнинг энг йирик шаҳри — Шанхайни эгаллашди. Марказий Хитойнинг япон армияси томонидан забт этилиши бошланди.

Тажовузкор давлатларнинг позициялари ўзаро яқинлашди ва бу ҳолат 1937 йилнинг ноябрига келиб “Берлин-Рим-Токио учбурчаги”нинг (“Коминтернга қарши аҳднома”) ташкил этилишига олиб келди.

Тажовузкор давлатлар блоки расмийлаштирилганидан сўнг фашистлар Германияси тажовузларининг янги босқичи ҳам бошланди. 1938 йил 12 мартда герман қўшинлари Австрияга бостириб киришди ва мамлакатни эгаллашди. Эртаси куни Австриянинг Германияга янги канцлери Зейсс — Инкварт Австриянинг Германияга қўшилиши тўғрисида эълон қилди. 1938 йил апрель бошида Англия, Франция ва АҚШ ўзларининг Венадаги дипломатик миссияларини тугатишди ва шу тариқа аншлюсни тан олишди.

Фашистлар тажовузига қаршилик қилиш масаласи энг асосий халқаро масалалардан бири бўлиб қолди. Бироқ, ўша даврнинг йирик давлатлари, шу жумладан СССР ҳам, фашистлар тажовузига қарши биргаликда ҳаракат қилишнинг ягона механизмларини ишлаб чиқишга қодир бўлмади. Етакчи давлатлар делегацияларининг кўплаб музокаралари аниқ натижалар бермади. Илгари имзоланган турли аҳдномалар ва битимлар, аслини олганда, бажарилмасди.

Ушбу ҳолат тажовузкор давлатларни кейинги экспансия қадамларини қўйишга турткиларди.

Австрия аншлюс қилинганидан сўнг Германия Чехословакияни босиб олишга киришди. Гитлер аҳолисининг

кўпчилигини немислар ташкил этган Судет вилоятини Германияга топшириш талабини илгари сурди. Етакчи ғарб давлатлари Чехословакияга ҳеч қандай ёрдам беришмади.

СССР Чехословакияга Герман тажовузига учраган тақдирда ёрдам беришга тайёригини баён этди. Лекин, Чехословакия раҳбарияти ёрдам сўраб СССРга мурожаат қилмади. Чехословакия ҳукумати Германиянинг ультиматив талабига рози бўлиш қарорини қабул қилди.

1938 йил 29 сентябрида Мюнхенда Чембрлен, Деладье, Муссолини ва Гитлер бир неча соат ичида Чехословакиянинг тақдирини ҳал этишди. Чехословакия 10 кунлик муддатда Судет вилоятини Германияга бериши лозим эди. Чехословакия ўз ҳулудларининг 1/5 қисмини ва аҳолисининг деярли 1/4 қисмини йўқотди. Ушбу мамлакат ҳукумати Мюнхен битимини қабул қилиши тўғрисида эълон қилди. 1938 йил Мюнхен битими Ғарбнинг Германия билан кучайиб бораётган зиддиятларини юмшатишга қаратилган уриниши эди. Ушбу даврга келиб Германия саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажми жиҳатидан Англия ва Франциядан ўзиб кетганди. Германия Ғарбий Европада устувор ҳарбий кучга айланмоқда эди.

1939 йил 15 март куни, Мюнхен битимини бузиб, герман қўшинлари Чехия ва Моравияни эгаллашди ва уларни протекторат деб эълон қилишди. Бундан уч кун аввал Словакиядаги гитлерчилар агентураси ушбу вилоятни мустақил давлат сифатида эълон қилганди. Ғарб мамлакатлари Чехословакияни ҳимоя қилишга қаратилган биронта қадам ҳам қўйишмади. Ушбу мамлакатлар Гитлер Шарққа ҳаракатланади деб умид боғлашганди.

Шу орада тажовузкорлик ҳаракатлари бирин-кетин давом этаверди. 1939 йил 21 мартда гитлерчилар Польшадан Данциг (Гданьск) шаҳрининг Германияга берилишига рози бўлишини талаб қилишди. Эртаси куни Герман қўшинлари Литвага тегишли бўлган Клайпеда (Мемель) вилоятига кириб келишди. Апрельда Италия Албанияга бостириб кирди ва уни эгаллади.

Англия, Франция ва АҚШда Германия, Италия ва Япониянинг экспансияси улар учун нақадар хатарли эканлигини англай бошлашди.

1939 йил 22 мартда Франция ва Англия агар биронтаси учинчи давлат томонидан хужумга учраса, ўзаро ёрдам бериш тўғрисидаги ноталар билан алмашишди.

Америка ҳукумати эса 1939 йил ёздан хомашё ва ҳарбий материаллар билан ёрдам беришни бошлади.

1939 йилнинг июлиданоқ инглиз дипломатияси Германия вакиллари билан барча мунозарали масалаларни таъсир доираларини бўлиб олиш негизида ҳал этиш тўғрисида яширин музокараларини бошлади.

СССР, Англия ва Франция ўртасида 1939 йилнинг ёзида Москвада олиб борилган ҳарбий музокаралар эса аниқ натижалар бермади.

Европада уруш ҳар қандай кунда бошланиши мумкин эди. Узоқ Шарқда Совет армияси аллақачон япон қўшинларига қарши йирик тўқнашувга тортилганди.

1939 йилнинг май ойида Япония Мўғулистон Халқ Республикасига бостириб кирди. Совет қўшинлари СССР — МХР шартномасига мувофиқ тарзда, Мўғулистон халқ армияси билан биргаликда япон қўшинларига қарши ҳарбий ҳаракатлар олиб боришди.

Англия ва Франция билан музокараларнинг муваффақиятсизлигига амин бўлган СССР Германиянинг хужум қилмаслик шартномасини имзолаш тўғрисидаги бир неча маротаба қилган таклифларини қабул қилди. Шундай шартнома 1939 йилнинг 23 августида имзоланди. Шартномага кўра Германия ва СССР Шарқий Европада ўз давлат манфаатларига оид таъсир доираларини тақсимлаш масаласида муросага келишди.

Ушбу шартномага баҳо бериш масаласи тарихчилар орасида кўплаб баҳслар ва мунозараларни келтириб чиқармоқда.

1939 йилнинг ёзига келиб Германия урушга тайёргарлик кўришни якунлади. Гитлер Мюнхен битими ва Чехословакияни босиб олиш тажрибасига таяниб, Польша иттифоқчилари — Буюк Британия ва Франция ёки Германияга умуман уруш эълон қилмайди ёки ҳар ҳолда Польшага амалий ёрдам бермайди деб ҳисобларди.

1939 йил 1 сентябрда Германия Польшага бостириб кирди. 1939 йил 3 сентябрида эса Буюк Британия ва Франция Германияга уруш эълон қилишди. Иккинчи жаҳон уруши бошланди.

Италия Германиянинг “урушмаётган иттифоқчиси” ўрнини эгаллади. АҚШ ўзининг бетарафлиги тўғрисида эълон қилди. Немис қўшинларининг сон ва техник жиҳатдан катта устунликка эга бўлганлиги сабабли поляклар армияси душманга қарши туришга қурби етмасди. 17 — 18 сентябрда Польша ҳукумати ва ҳарбий қўмондонлиги Руминия ҳудудларига ўтиб кетди. 1939 йилнинг 28 сентябрига келиб немис қўшинлари Варшавани эгаллашди ва октябрь бошигача поляклар армияси қаршилигининг охириги ўчоқларини бостиришди.

Ҳарбий ҳаракатлар тўхтатилди. Польша мағлубиятга учради. Франция ва Англия, Германияга уруш эълон қилиб, ҳеч қандай ҳарбий ҳаракатлар олиб боришмади. Шу тариқа, Ғарбий фронтда “ғалати уруш” рўй бермоқда эди.

1939 йил 17 сентябрда ҳужум қилмаслик тўғрисидаги совет — герман шартномасининг махфий қўшимча протоколига кўра СССР ўз қўшинларини Ғарбий Украина ва Ғарбий Белоруссияга киритди. Совет қўшинлари 1919 йилдаёқ Польшанинг шарқий чегараси сифатида белгиланган “Керзон чизигида” тўхтатилди. 1939 йил 28 сентябрда СССР ва Германия ўртасида имзоланган “Дўстлик ва чегара тўғрисида”ги шартномага кўра герман ва совет қўшинлари ўртасидаги демаркацион чизиги (чегараси) Сан ва Ғарбий Буг дарёлари бўйлаб белгиланди.

Польша ерлари Германия оккупацияси остида қолди. Украина ва Белоруссия ерлари эса СССРга қўшиб олинди.

СССР, Германия билан тузилган “Дўстлик ва чегара тўғрисида”ги шартномага таяниб, Болтиқбўйи мамлакатларидан ўзаро ёрдам бериш тўғрисидаги шартномаларни имзолашни ва ўз ҳудудларида совет ҳарбий базаларини жойлаштиришни талаб қилди. 1939 йилнинг сентябрь — октябрида Эстония, Латвия ва Литва бунга розилигини беришга мажбур бўлди. 1940 йил 14 — 16 июнда Франциянинг фашистлар Германияси томонидан фактик жиҳатдан тор-мор этилишидан сўнг, Сталин Болтиқбўйининг ушбу мамлакатларига СССР билан тузилган

шартномаларни “ҳалоллик билан” бажаришга тайёр янги ҳукуматларни шакллантириш ва ушбу давлатлар ҳудудларига совет қўшинларини (“ҳавфсизликни таъминлаш учун”) киритиш тўғрисидаги ультиматумни қўйди. Бир неча кундан сўнг Эстония, Латвия ва Литвада “ҳалқ ҳукуматлари” тузилдики, улар маҳаллий коммунистлар ёрдамида Болтиқбўйида Совет ҳокимиятини ўрнатишди.

Ўз навбатида Финляндияга қарши уруш Қизил армиянинг нисбатан кучсизлигини очиб ташлаши СССР учун совет — герман тўқнашувини иложи борича кейинга суришга ва Германия билан янада яқинлашувига катта туртки бўлди. СССР немис иқтисодиёти учун зарур бўлган нефт, пахта, дон, рангли металлларни катта қўламда етказиб бериб, Германияга қаратилган савдо қамалига путур етказарди.

Узоқ давом этган танаффусдан сўнг, 30-йилларда ҳарбий соҳадаги совет-герман ҳамкорлиги ҳам тикланди. Совет раҳбарияти ҳатто Германияга Мурманск соҳилидаги ҳарбий — денгиз базасини тақдим этди, бироқ Норвегияни босиб олгандан сўнг Гитлер ундан воз кечди. Сталин ва Молотовнинг расмий баёнотларида фашистлар Германияси сулҳпарвар қилиб кўрсатиларди, Англия ва Франция эса уруш оловини ёқувчилар ва уни давом эттириш тарафдорлари сифатида қаттиқ танқид қилинарди. Франциянинг тор-мор этилиши муносабати билан Молотов Совет ҳукумати номидан гитлерчилар раҳбариятини табриклади. Қолаверса, Сталин СССР ҳудудларида паноҳ топган 800 немис ва австриялик антифашистларни Гитлер қўлига топширди. Германия “ғалати урушдан” фойдаланиб, фаол ҳарбий ҳаракатларга тайёрланди.

1940 йилнинг апрелида Дания ва Норвегия оккупация қилинди. 1940 йилнинг 10 майдан 22 июнигача Голландия, Бельгия ва Франция босиб олинди. Италия ҳам Англия ва Францияга уруш эълон қилди. “Очиқ шаҳар” деб эълон қилинган Париж немис қўшинларига жангсиз топширилди. Франциянинг ўзи икки зонага бўлиб ташланди: оккупация қилинган (мамлакатнинг шимолий ва марказий қисмлари) ва оккупация қилинмаган (мамлакатнинг жанубий қисми; бу ерда маршал Петэн тартиботи ўрнатилди).

“Тинчлантириш” сиёсатининг тўла барбод бўлганлиги сабабли Буюк Британияда Н.Чемберлен ўрнига ҳокимият тепасига Уинстон Черчилль бошчилигидаги коалицион ҳукумат келди ва мамлакатни немис қўшинларидан мудофаа қилишни ташкил этди. Гитлернинг вахшиёна бомба ёғдириш йўли орқали Англияни енгиш ниятлари барбод бўлди. Британия оролларига қўшин тушириш режасидан воз кечишга тўғри келди.

1939 йилнинг ўзидаёқ АҚШда бетарафлик тўғрисидаги қонун қайта кўриб чиқилди. Натижада урушаётган мамлакатлар АҚШдан қуроллар ва ҳарбий материаллар сотиб олиш имкониятига эга бўлди. 1941 йил 11 мартда эса ленд — лиз тўғрисидаги қонун қабул қилинди. Унга кўра мудофааси АҚШ учун ўта муҳим бўлган мамлакатларга қурол — аслаҳалар қарзга ёки ижарага тақдим этиларди. Ушбу қонун Англияга АҚШнинг улкан ёрдамини олиш имконини берди.

1940 йилнинг сентябрида Германия, Япония ва Италия ўртасида сиёсий ва ҳарбий-иқтисодий иттифоқ тўғрисидаги Учлар аҳдномаси имзоланди.

Шу пайтнинг ўзида, ҳарбий ҳаракатлар Африкада ва Ўрта ер денгизида ҳам олиб борилди. Италия қўшинларининг шимоли — шарқий Африкада инглиз армиясидан мағлубияти Германияни ўзининг экспедицион қўшинларини Ливияга ташлашга мажбур қилди. Немис қўшинлари, итальян қўшинлари билан биргаликда британияликларни Миср чегараси томон чекинишга мажбур этди.

1941 йилнинг март ойига келиб Германия Жануби — Шарқий Европа устидан ҳам ўз назоратини ўрнатди. Руминия, Венгрия, Югославия ва Юнонистон босиб олинди. Немис қўшинлари киритилган Болгария 1941 йилнинг мартадаёқ Учлар аҳдномасига қўшиб олинди. Шундай қилиб, СССРга бостириб кириш учун қулай плацдарм яратилди.

1941 йил 22 июнда Германия, ҳужум қилмаслик тўғрисидаги шартномани бузиб, уруш эълон қилмасдан, СССРга ҳужум бошлади.

Қуролли кучларни қайта ташкил этишдаги қўпол хатолар ва ушбу жараённинг охирига етказилмаганлиги, армиянинг қўмондонлик таркиби орасидаги қатағонлар, Германия билан

имзоланган шартномаларга ортиқча баҳо бериб юбориш урушнинг дастлабки йилларида СССР ни мағлубият ёқасига олиб келди.

Бироқ улкан ички ресурсларни зўр бериб ишлатиб, СССР урушда бурилиш яшашга эришди. Бутун уруш давоми совет-герман fronti асосий ва ҳал қилувчи фронт ҳисобланган. Совет-герман frontiда рўй берган бир қагор йирик жангларда (Москва остонасидаги жанг, Ленинград қамалини ёриб ўтиш, Сталинград жанги, Курск жанги ва бошқ.) немис қўшинлари қақшатқич мағлубиятга учради. Аслини олганда, Германиянинг ҳарбий машинаси ушбу жангларда синдирилганди ва урушнинг натижаси олдиндан ҳал қилиб қўйилганди.

Германиянинг СССРга ҳужумидан сўнг Гитлерга қарши коалиция (иттифоқ) шакллана борди. Шундай иттифоқнинг барпо этилиши 1942 йилнинг июнига келиб яқунланди ва унинг негизини СССР, АҚШ ва Буюк Британия каби мамлакатлар ташкил этди.

1943 йилнинг ёзида Курск жангида герман қўшинларининг қақшатқич мағлубияти ҳамда инглиз — америка қўшинларининг Сицилияни эгаллаши ва Аппенин ярим оролининг жанубига туширилиши натижасида Италиянинг ўша йилнинг сентябрида таслим бўлиши фашистлар — милитаристлар блокнинг парчаланишини бошлаб берди.

Гарчанд асосий жанглар Европа қитъасида рўй берган бўлса-да, Африка, Осиё ва Тинч океанида ҳам ҳарбий ҳаракатлар авж олди.

1941 йил 7 декабрда япон авиацияси АҚШ нинг ҳарбий — денгиз базаси — Пёрл Харборга (Гавайи ороллари) ёпирилиб зарба берди. Жануби — Шарқий Осиёда Япония кенг ҳужум бошлади. 1942 йилнинг май ойигача япон қўшинлари Тинч океанининг қўплаб оролларида жойлашган АҚШ ва Буюк Британияга тегишли ҳарбий — денгиз базаларини эгаллашди. Японлар Жануби — Ғарбий Хитой ва Шарқий Ҳиндистонга ҳам бостириб кирдилар.

Бироқ 1942 йилнинг май — июнида бўлиб ўтган жанглар натижасида АҚШ Японияни бир қатор қақшатқич мағлубиятларга учрата олди. Япония ҳарбий — денгиз кучлари

Ўз кудратидан маҳрум бўлди ва Тинч океани ҳавзасида мудофаага ўтишга мажбур бўлди.

Немисларнинг асосий кучлари совет — герман фронтга тортилганлиги британ қўшинлари учун Африкада 1942 йилнинг кузида ҳужумга ўтиш имконини яратди. Яқин Шарқ мамлакатларига солинаётган нацистлар таҳдиди бартараф этилди. 1943 йилнинг май ойида Шимолий Африкадаги немис — италян қўшинлари тўла таслим бўлди.

СССР, АҚШ ва Буюк Британия давлатлари раҳбарларининг Техрон конференциясида (28 ноябрь — 1 декабрь 1943 й.) иккинчи фронтни 1944 йилнинг май ойида Ғарбий Европада Францияда очиш қарори қабул қилинганди. Лекин иттифоқчи қўшинларининг туширилиши бир неча бор орқага сурилди.

1944 йилнинг биринчи ярмида совет қўшинлари бир қатор йирик ҳарбий операцияларни амалга оширишди. Иккинчи фронт очилишини яна чўзишнинг имкони қолмади. 1944 йил 6 июнда иттифоқчи инглиз — америка қўшинлари Нормандияга (Франция) туширилди ва Шарққа томон аста-секин ҳаракатлана бошлашди. 1944 йилнинг охиригача иттифоқчилар немис қўшинларини Франция, Бельгия ва Марказий Италиядан ҳайдаб чиқардилар.

1944 йилнинг иккинчи ярми — 1945 йил бошида Жануби — Шарқий ва Марказий Европа мамлакатлари совет қўшинлари томонидан озод этилди. Германия иттифоқчилари — Руминия, Болгария, Финляндия, Венгриядан маҳрум бўлиб, яққаланиб қолди. 1945 йилнинг февралидан ҳарбий ҳаракатлар Германия ҳудудларига кўчирилди.

1945 йилнинг 4 — 11 февраль кунлари Қримда (Ялта) СССР, АҚШ ва Буюк Британия давлатлари раҳбарларининг конференцияси бўлиб ўтди. Конференцияда иттифоқчиларнинг келгуси ҳарбий ҳаракатлари мувофиқлаштирилди, Германия таслим бўлганидан сўнг уни назорат қилишнинг шакллари ва усуллари белгилаб олинди. СССР ўз зиммасига Германия таслим бўлганидан сўнг 2 — 3 ой ўтгач Японияга қарши урушга кириш мажбуриятини олди.

Уч давлат қарорига кўра 1945 йил 25 апрелда Сан — Францискода очилган конференцияда Бирлашган Миллатлар

Ташкилоти (БМТ) таъсис этилди. Ялпи тинчликни сақлаш бўйича асосий масъулият Хавфсизлик Кенгашига юклатилди.

1945 йилнинг апрелида совет армияси Берлинга ҳал қилувчи ҳужумни бошлади. Ғарбдан инглиз — америка қўшинлари ҳам ҳужум олиб боришди. Иттифоқчи қўшинларнинг учрашуви 1945 йил 25 апрелда Эльба дарёси ёнида Торгау шаҳри атрофида рўй берди. Шимолий Италиядаги немис қўшинларининг қолдиқлари 1945 йил 29 апрелда таслим бўлди. “Сало Республикаси” йўқ қилинди, Муссолини эса партизанлар томонидан отиб ташланди. Совет қўшинлари Германия пойтахтини қуршаб олишни якунлаб, 2 май куни Берлинни штурм билан ишғол этди. 1945 йил 8 майда герман қўмондонлиги Германиянинг сўзсиз таслим бўлганлиги тўғрисидаги актни имзолади.

Герман қўшинларининг бир қисми Прага шаҳрида қўзғолон кўтарган чех ватанпарварларига қарши ҳарбий ҳаракатларни давом эттирди, бироқ совет қўшинларининг шитоб билан қилган зарбаси натижасида тор-мор этилди. 1945 йил 9 майда Прага озод этилди. Европада ҳарбий ҳаракатлар тўхтатилди.

1945 йилнинг 17 июлидан 2 августига қадар Потсдамда (Берлин яқинида) СССР, АҚШ ва Буюк Британия давлатлари раҳбарларининг учинчи конференцияси бўлиб ўтди. Потсдам конференцияси урушдан кейин дунёнинг тузилишига бағишланган эди. Конференция ишидаги марказий эътибор Германияга нисбатан олиб бориладиган сиёсат масаласига қаратилди. Иттифоқчилар Германияни тўла қуролсизлантириш ва ҳарбийсизлантириш, фашистлар партиясини йўқ қилиш, Германияда сўз, матбуот ва дин эркинлигини тиклаш, эркин касоба уюшмаларини тузишга ва демократик партияларнинг фаолият олиб боришига рухсат бериш тўғрисида қарор қабул қилишди.

1945 йилнинг март ойигача инглиз — америка қўшинлари Тинч океани ҳавзасида ва Жануби — Шарқий Осиёда Японияга қарши муваффақиятли ҳарбий ҳаракатлар олиб боришди. СССР ўз зиммасига олган мажбуриятларга мувофиқ тарзда 1945 йил 9 августда Японияга қарши урушга кирди. Совет қўшинларининг Мўғулистон Халқ Республикаси қуролли кучлари билан

биргаликда амалга оширган шиддатли зарбаси натижасида Квантун армияси тор-мор этилди. Шимоли-шарқий Хитой, Шимолий Корея, Жанубий Сахалин ва Курил ороллари япон кўшинларидан тозаланди.

6 ва 9 августда Америка авиацияси япон шаҳарлари Хиросима ва Нагасакига атом бомбаларини ташлади. Ядровий қуролни ишлатишни ҳарбий зарурияти йўқ эди, чунки Япониянинг ҳарбий қудрати синдириб бўлинганди.

1945 йилнинг 2 сентябрида Токио кўрфазида Америка линкори “Миссури” бортида Япония сўзсиз таслим бўлганлиги тўғрисидаги актни имзолади. Иккинчи жаҳон уруши якунланди.

Урушнинг асосий натижаси — фашизм устидан эришилган ғалаба эди. СССРнинг халқаро нуфузи мислсиз ошиб кетди. Ғарбнинг буюк давлатларидан фақат АҚШ урушдан жиддий кучайиб чиқди. Иккинчи жаҳон уруши натижасида халқаро сиёсатдаги кучлар нисбати кескин ўзгарди.

Потсдам конференциясининг ўзидаёқ, зиммасига Германиянинг собиқ иттифоқчилари билан тинчлик шартномаларининг лойиҳаларини тайёрлаш вазифаси топширилган Ташқи Ишлар Вазирлари Кенгаши барпо этилди. Шундай шартномалар тайёрланди ва 1947 йилнинг 10 февралда Болгария, Венгрия, Италия, Руминия ва Финляндия билан имзоланди.

Париж тинчлик конференциясида (июль — октябрь, 1946 й.) СССР ва Ғарб давлатлари ўртасида дунёнинг урушдан кейинги тузилишига оид энг муҳим масалалар бўйича келишмовчиликлар кўзга ташланди.

Герман масаласини тартибга солишга оид зиддиятларнинг зўрайиб кетиши Германиянинг (1949 й.) турли ижтимоий тузумга эга икки давлатга бўлиниб кетишига олиб келди.

Собиқ иттифоқчилар ўртасидаги муносабатлар ёмонлашди ҳамда ҳарбий — техник, савдо — иқтисодий, сиёсий рақобат ва қарама-қаршилик тусига кирди. Бир томоннинг ташқи сиёсий қадамлари ва ҳаракатларига иккинчи томон ўз манфаатлари ва хавфсизлигига таҳдид сифатида қарарди.

Шарқий Европа мамлакатларида социалистик йўналишдаги тартиботларнинг ўрнатилишини, мустамлака мамлакатларидаги

озодлик ҳаракатларининг СССР томонидан қўллаб — қувватланишини Ғарб СССРнинг Европа ва бутун дунёда ўрнатилган анъанавий кучлар нисбатини бузишга қаратилган интилиши деб қабул қиларди.

Шу пайтнинг ўзида, Американинг Фултон шаҳрида У. Черчилль томонидан сўзланган нутқ СССРга “Совуқ уруш”нинг очикдан-очик эълон қилиниши сифатида кўрилди.

Атом қуролига АҚШнинг вақтинчалик монополияси, 1947 йилнинг мартида илгари сурилган “Трумэн доктринаси”, “Маршалл режасининг” амалга оширилиши СССР ва унинг иттифоқчилари томонидан уларнинг хавфсизлигига таҳдид ва Европа давлатларининг ички ишларига аралаштириш уринишлари дея қараларди. СССРда халқаро муносабатлар тўғрисидаги тушунчаларнинг асосида урушдан кейинги дунёнинг икки қарама-қарши лагерга — социалистик ва империалистик — бўлиниб кетганлиги ҳақидаги соддалаштирилган тезиси ётарди. Бундай ёндашув турли ижтимоий тузумларга эга давлатлар ўртасидаги муносабатларнинг муросасизлигини олдиндан белгилаб қўйди.

Ғарб эса блоклар тузиш стратегияси ва СССРни ҳарбий базалар билан ўраб олиш сиёсатини қўлади. 1949 йилда Шимолий Атлантика шартномаси ташкилоти (НАТО) барпо этилди. Унга АҚШ ва “Маршалл режаси”да иштирок этган мамлакатларнинг кўпчилиги аъзо бўлиб кирди.

50-йилларда блоклар стратегияси Осиё ва Тинч океани ҳавзасига ҳам ёйилди. АНЗЮС, СЕАТО, СЕНТО каби ташкилотлар юзага келди.

Бунга жавобан СССР ҳамда Марказий ва Жануби-шарқий Европа мамлакатлари 1955 йил май ойида Варшава шаҳрида “Дўстлик, ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам тўғрисидаги” шартномани имзолашди. Шу тариқа “социалистик йўналишдаги” мамлакатларнинг блоки расмийлаштирилди.

60-йилларнинг бошида буюк давлатларнинг ҳарбий-сиёсий иттифоқларига қўшилмаслик ҳаракати шаклланди. Қўшилмаслик ҳаракатига 100 дан ортиқ давлатлар қўшилди. Ҳаракат жаҳон сиёсатининг муҳим омилига айланди.

Мафкуралашган тусга эга ҳарбий-сиёсий иттифоқларнинг барпо этилиши халқаро муносабатларнинг характериға салбий таъсир кўрсатди. Урушдан кейинги даврда рўй берган барча йирик минтақавий низоларда икки муросасиз блок манфаатларининг бир-бириға қарши кураши бўлиб ўтарди.

Аслини олганда халқаро муносабатларни заҳарлаб келган “совуқ уруш” 80-йилларнинг иккинчи ярмиға қадар давом этди. Ғарб ва Шарқ ўртасидаги муносабатлар кескин ҳолатда бўлди. Икки блок қарама-қаршилиги баъзи ҳолларда хатарли даражаға етиб борарди. Бу эса инсониятни ядровий уруш ёқасиға етаклаган ўта хавфли халқаро инқирозларни келтириб чиқарарди. Шундай даврлар бўлдики, кескинлик пасайиб (70-йиллар), турли блокларға мансуб давлатлар ўртасидаги муносабатлар яхшиланди, қуролланиш пойғасини чеклашға қаратилган ўзаро мақбул шартномалар ва келишувлар имзоланди. Аммо икки гуруҳ раҳбариятининг яхши ўйланмаган қадамлари оқибатида муносабатлар қайтадан бузиларди (70-йилларнинг иккинчи ярми — 80-йилларнинг биринчи ярми) ва дунё халқаро вазиятнинг навбатдаги кескинлашувини яна кузатарди.

Халқаро муносабатлар характерида туб бурилиш 80-йилларнинг иккинчи ярми — 90-йилларнинг бошида рўй берди. СССРда ҳокимият тепасиға янги раҳбарларнинг келиши совет ташқи сиёсатини “янгича фикрлаш” тамойиллари асосида кескин янгилаш имконини яратди.

Хавфсизлик умум қамровли характерға эга бўлиши ва биринчи галда сиёсий воситалар орқали таъминланиши лозимлиги тан олинди.

“Умумевропа уйи”ни қуриш ғояси ривожланди ва кенг жамоатчилик томонидан қўллаб — қувватланди.

Ушбу даврда АҚШ ва СССР ўртасидаги муносабатлар яхшиланди. Икки томон бир-бириға душман сифатида қарашни тўхтатишди. Совет — Америка ўзаро муносабатларининг яхшиланиши натижасида ядровий ва оддий қуролларни сезиларли даражада қисқартириш бўйича бир қатор муҳим шартномалар ва битимлар имзоланди.

Шу пайтнинг ўзида кўплаб минтақавий можаролар ва халқаро масалаларни тартибға солишға қаратилган сиёсий

қадамлар қўйилди. 1990 йилда Германиянинг бирлашиши Иккинчи жаҳон уруши якунлари тагига сўнгги чизиқни тортди.

СССР нинг парчаланиб кетиши ва МДХнинг (Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги) ташкил топиши Марказий ва Жануби-шарқий Европа мамлакатларида янги тартиботларнинг ўрнатилиши, Варшава шартномаси ташкилотининг ўзини-ўзи тарқатиб юбориши 90-йилларда дунёдаги геосиёсий вазиятга тааллуқли йирик ўзгаришларга олиб келди.

Шу билан бир қаторда, халқаро тусдаги йирик муаммолар ҳам кўзга ташланди: диний можароларнинг янги ўчоқлари пайдо бўлди, ядровий қуролни назорат қилиш ва тарқатмаслик масаласи янги кескинлик касб этди, ўтқир экологик муаммолар зўрайиб кетди, халқаро жинойтчилик ва наркотик моддаларини тарқатишнинг ўсиши катта таҳлика уйғотмоқда, террорчилик халқаро ҳамжамиятнинг энг дардли муаммоларидан бирига айланди.

Ушбу вазиятда халқаро ҳамжамиятнинг ҳаракатларини бирлаштириш ва энг муҳим халқаро масалаларни ҳал этишда БМТнинг ролини кучайтириш зарурияти сезилмоқда.

Назорат саволлари:

1. Париж ва Вашингтон тинчлик конференцияларида қандай асосий қарорлар қабул қилинди?

2. Иккинчи жаҳон уруши арафасидаги халқаро муносабатларнинг асосий йўналишлари ҳақида нималар биласиз?

3. Иккинчи жаҳон уруши давридаги халқаро муносабатларнинг асосий йўналишлари ҳақида нималар биласиз?

4. “Совуқ уруш” қандай тарзда XX асрнинг иккинчи ярмидаги халқаро муносабатларга таъсир этди?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Анисимов Л.Н., Мазуров В.К. Европа: Проблемы безопасности и сотрудничества. Минск, 1982.

2. Антигитлеровская коалиция (1941-1945). М., 1964.

3. Арбатов А.Г. Военно-стратегический паритет и политика США. М., 1984.

4. Безыменский Л.А. Разгаданные тайны третьего рейха. 1933-1941. М., 1984.
5. Белецкий В.Н. За столом переговоров: Обсуждение германских дел на послевоенных международных совещаниях и встречах. М., 1979.
6. Белоусов З.С. Франция и европейская безопасность. 1929-1939 М., 1976.
7. Бережков В.М. Страницы дипломатической истории. 4-е изд. М., 1987.
8. Борисов Р.В. США: ближневосточная политика в 70-е годы. М., 1982.
9. Версальский мирный договор. М., 1925.
10. Верг. Н. История Советского государства. 1900-1991 (пер.с франц.)-М.2002.
11. Волков Ф. За кулисами второй мировой войны. М., 1985.
12. Вторая мировая война. Краткая история. М., 1984.
13. Галкин А.А., Мельников Д.Е. СССР, западные державы и германский вопрос, 1945-1965 гг. М., 1966.
14. Драчёва Н.П. Актуальные проблемы международной безопасности и внешнеэкономических связей стран мира в 80-е гг. М., 1989.
15. Деборин Г.А. Международные отношения в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945 М., Л., 1948.
16. Европа в международных отношениях. 1917-1939 М., 1989.
17. Земсков И.Н. Дипломатическая история второго фронта в Европе. М., 1982.
18. Илюхина Р.М. Лига наций. 1919-1934. М., 1982.
19. История войны на Тихом океане. В 5 т. М., 1957-1958.
20. История второй мировой войны, 1939-1945. В 12-Т. М., 1973-1982.
21. История дипломатии. В 5 т. М., 1965, 1975, т.3-4.
22. История международных отношений на Дальнем Востоке, 1945-1977 гг. Хабаровск, 1978.
23. История новейшего времени стран Европы и Америки. 1918-1945 г. М., 1989г.
24. История России с древнейших времен до конца XX века. М., 2001.

25. Колядин А.П. Проблема запрещения испытаний и распространения ядерного оружия. М., 1976
26. Кошлѐв Ю.Б. Разрядка в Европе: от Хельсинки к Мадриду. М., 1980
27. Кузнец Ю.Л. Вступление США во вторую мировую войну. М., 1962.
28. Кулиш В.М. История открытия второго фронта. М., 1956.
29. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах: Пер.с англ. М., 1957 г.Т.1,2.
30. Любимов Н.Н., Эрлих А.Н. Генуэзская конференция: Воспоминания участников. М., 1963г.
31. Международные отношения на Ближнем и Среднем Востоке после второй мировой войны, 40-50-е гг. Сб. Статей. М., 1962-1965.
32. Мировая политика и международные отношения: Учебное пособие./ Под. ред. С.А.Ланцова, В.А. Ачкасова. СПб.,2006.
33. Мельников Ю.М. США и гитлеровская Германия 1933-1939гг. М., 1959.
34. Мосли Л. Утраченное время: Как началась вторая мировая война. Пер с англ. М., 1972.
35. Новак К.Ф. Версаль. М., Л., 1930г.
36. Нуриддинов З.Р. Фарб мамалакатларнинг энг янги тарихи (1917-1939) Тошкент,1963.
37. Нуриддинов З.Р. Фарб мамалакатларнинг энг янги тарихи (1939-1971) Тошкент,1976.
38. Севостьянов Г.Н. Политика великих держав на Дальнем Востоке накануне второй мировой войны М., 1961.
39. Сиполс В.Я. Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны. М., 1979.
40. Современные международные отношения. Учебник МГИМО.М.,2000 г.
41. Типпельскирх К. История второй мировой войны. М., 1956.
42. Фураев В.К. Советско-американские отношения.1917-1939. М.,1964г.
43. Эйзенхауэр Д. Крестовый поход в Европу. Воен. Мемуары: Пер. с англ. М., 1980.

ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАР ЗАМОНаВИЙ ТИЗИМИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Халқаро муносабатларнинг замонавий тизими — бу жаҳон ва биринчи галда, Европа сиёсатининг узундан-узоқ давом этган эволюцияси маҳсулидир. Унинг шаклланишида XVII асрдаёқ вужудга келган кучлар мувозанатининг Европа тизими бошланғич нуқта деб ҳисобланиши керак. Ушбу тизим ўрта асрларда мавжуд бўлган ва қандайдир универсал жаҳон тартибини яратишга қаратилган умидларнинг пучга чиқишининг натижаси эдики, бундай тартибнинг негизида Рим империясининг аънаналари ва католик черковининг мутлоқ ҳокимиятга даъволари ётарди. Германия ва Шимолий Италиянинг феодал давлатларини бирлаштирган Муқаддас Рим империяси бундай юксак истакни энг юқори даражада ўзида мужассам қиларди. Бироқ императорларнинг Европа устидан озми-кўпми марказлашган назоратни ўрнатишга қаратилган барча уринишлари муваффақиятсизликка учради. Шу вақтнинг ўзида Реформациянинг сиқуви остида Папа ҳокимияти сезиларли даражада заифлашиб борди. Бу эса вужудга келаётган Европа давлатларининг бирлиги тўғрисидаги концепциянинг батамом таназзулга юз тутганлигини англатарди. Европанинг ёш давлатлари улар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиб турадиган қандайдир тамойилга эҳтиёж сеза бошладилар. Давлат манфаати ва кучлар мувозанати концепцияси ана шундай тамойил вазифасини бажарди. Ушбу икки тушунча бир-бирини ўзаро тўлдирарди ва таърифларди. Давлат манфаати тамойили шуни англатардики, давлатнинг мавжудлиги ва равнақ топиши миллий манфаатларни рўёбга чиқариш йўлида ҳар қандай воситалардан фойдаланиш мумкинлигини оқлайди. Кучлар мувозанати тамойили, ўз навбатида, универсал паневропа монархиясини барпо этиш билан боғлиқ хом

ҳаёлларнинг ўрнини босиб, ўзининг эгоистик мақсадларини кўзлаган ҳар қандай алоҳида давлат у ёки бу усул орқали барча бошқа давлатларнинг хавфсизлигига ва ривожланишига кўмак бериши тўғрисидаги умидларни туғдирди.

Европанинг дастлабки миллий давлатларидан бири бўлмиш Францияда Европа сиёсатининг янги тамойиллари айниқса равшан ва изчил тарзда ифодаланди ва амалга оширилди. Франция ҳаммадан кўпроқ Муқаддас Рим империясининг қайта жонланишидан хавфсирарди ва ушбу давлатнинг тобора заифлашиб бориши француз миллий манфаатларига мос келишини аниқ англаб етарди. Франциянинг биринчи вазири Кардинал Арман Ришелье (1624—1642 й.й.) бундай сиёсатни гайрат билан ва моҳирона тарзда олиб борган. Айнан унинг раҳбарлигида давлат манфаати тамойили ўрта асрларга оид универсал маънавий қадриятлар концепциясининг ўрнини эгаллади. У энг юқори диний даражага эга бўлишига қарамай, Франциянинг ташқи сиёсатини мавҳум ахлоқий қоидалардан халос этди. Ришелье католик динини барча ҳуқуқларида тиклашга қаратилган Габсбургларнинг уринишларига нисбатан кескин тарзда қарши чиқди, чунки бунда Франциянинг хавфсизлигига геосиёсий таҳдидни кўрарди. Ўзи католик мамлакатнинг вакили бўла туриб, Ришелье, Муқаддас Рим империясини қайтадан жонлантиришга уринган диндош Габсбургларга қарши бориб, куч ва молиялар воситасида протестант давлатларини қўллаб-қувватлади ва фақат биринчи қарашда, бундай вазият мантиққа тўғри келмасди. Бу эса Европа сиёсатидаги бутун тизимнинг ҳақиқий инқилоби эдики, ушбу жараён фундаментал хусусиятга ва узоққа борадиган оқибатларга эга бўлди. Диний мутаассиблик ҳукмронлиги шароитида маънавий талаблардан халос бўлган ва мутлақо прагматизмга асосланган сиёсат мислсиз тарзда рўёбга чиқди. Давлат манфаати тамойили алоҳида давлатларнинг ҳаракатлари учун рационал асос яратиб берди. Кучлар мувозанати тизими эса жаҳон миқёсида янги тартибни яратишга нисбатан ўсиб бораётган эҳтиёжга жавоб сифатида намоён бўлди. Икки машҳур давлат арбоби, яъни инглиз қироли Вильгельм III (XVII аср охири) ва кейинроқ Британия бош вазири Уильям Питт Кичик (XIX аср бошлари) бундай тизимнинг илҳомлантирувчилари

бўдилар. Улар замонида Англия миллий манфаатлари Европада мувозанатни сақлашдан иборат эканлигини батамом англаб етди. Улар шундай тамойилни рўёбга чиқардиларки, унга кўра Англия Европада ҳар қандай давлатнинг устунлигининг олдини олишдан ташқари, Европа қитъасида ўзи учун аниқ бирор нима тиламасди. Англия бу мақсадга эришиш учун, гегемонлик ниятларига қарши чиқувчи мамлакатларнинг ҳар қандай иттифоқларига қўшилишга тайёр эди.

Европа мамлакатлари ўртасидаги кучлар мувозанати Англия ҳомийлигида шаклланган ва таркиби ўзгариб турган иттифоқлар (коалициялар) туфайли аста-секин қарор топиб борди. Бундай иттифоқлар Франциянинг Европада ўз устуворлигини ўрнатишга қаратилган уринишларига қарши йўналтирилди.

Ушбу стратегия XVIII аср ва Наполеон даврига оид деярли ҳар бир урушнинг негизида ётарди. Француз гегемониясига қарши чиққан давлатлар ҳаддан ташқари кучли бўлганлиги сабабли пешонасига мағлубият ёзилганди ва шу тариқа кучлар мувозанати сақланиб қолинди. Европа Наполеон урушларининг якунланиши пайтига келиб, кучлар мувозанати асосида халқаро тартибни ишлаб чиқиш йўлида уриниб кўришга онгли равишда тайёр эди. Наполеон даврига охириги нуқта қўйган ва Европа сиёсатининг янги тамойилларини белгилаб берган Вена конгрессининг (1814—1815 й.й.) натижаларига мувофиқ тарзда Буюк Британия, Австрия, Пруссия ва Россия томонидан шакллантирилган “Европа конгресси” (1815—1854 й.й.) бундай ҳолатни ўта равшан намоён этди. Конгрессда бош ролларни Австрия канцлери Меттерних, рус подшоси Александр I, Британия ташқи ишлар вазири Лорд Кэслри ҳамда машҳур дипломати Талейран ўйнадилар.

Вена конгрессидан сўнг Европада аввалги тарихи давомида энг узоққа чўзилган тинчлик даври бошланди. Тўғридан-тўғри кучлар мувозанати тамойилига асосланган халқаро тартиб шаклланди. Миллий суверенитет ғояси ҳали қарор топмаганди ва Наполеон империясининг парчалари негизида этник жиҳатдан гомоген (моҳияти, таркиби ёки келиб чиқиши бир хил бўлган; айна бир хусусиятга эга бўлган) давлатларни бичиш масалалари конгресс қатнашчиларини кам қизиқтирарди. Франция инқилобдан илгариги чегараларга қайтарилди;

Австрия Италияда ўз таъсирини кучайтирди; Пруссия эса — Германияда; Голландия Бельгияга тегишли ҳудудларни олди; Россия Польшанинг марказий қисмини қўлга киритди. Вена конгресси иштирокчилари Европада “Наполеон ҳодисаси” қайтарилмаслигини кафолатлайдиган узоқ муддатли барқарорликни таъминлашдан манфаатдор эдилар. Ушбу мақсадда Францияга нисбатан, мағлуб мамлакат сифатида, мисли кўрилмаган олижаноблик қилинди, Талейран эса конгресснинг тўла ҳуқуқли қатнашчиси бўлиб, кучлар мувозанати янги тартибининг мафкуравий формуласини — легитимлик тамойилини илгари сурди. Легитимлик тамойили Европада юзага келган статус — квони (маълум бир пайтда мавжуд бўлган ҳолат, вазият) таъминлаши керак эди, Муқаддас иттифоққа эса унинг бузилмаслигини кафолатлаш вазифаси қўйилганди. Европа мамлакатлари умумий қадриятларнинг мавжудлиги туйғуси билан ўзаро боғлиқлиги халқаро муносабатлар Вена тизимининг барқарорлигига сабаб бўладиган асосий шарт эди. Демак, гап нафақат кучларнинг моддий, балки маънавий мувозанати ҳақида юритиларди. Қарор топган мувозанат куч ишлатиш эҳтимолини пасайтирарди. Уч монархиянинг — Пруссия, Австрия — Россия — яқдиллигига инқилобий тартибсизлик ва француз гегемониясига қарши турадиган муҳим тўсиқ сифатида қараш Вена тартибларининг шунчалик узоқ сақланиб қолганлигининг сабабидир. Буюк Британия эса кучлар мувозанатини таъминлаш тамойилига амал қилишни давом этарди ва Лорд Пальмерстоннинг қуйидаги машҳур формуласига кўра ҳаракатларни олиб борарди: “Биз абадий иттифоқчилар ва абадий рақибларга эга эмасмиз, бизда фақат абадий манфаатлар мавжуд”. Фақатгина Қрим уруши (1854—1856 й.й.) халқаро муносабатлар Вена тизимининг барбод бўлишини бошлаб берди. Натижада Европадаги асосий уч монархиянинг бирлиги вайрон этилди ва Европа дипломатиясини ахлоқий мўътадиллик элементи тарк эта бошлади. Бир неча хавотирли йиллардан кейингина янги тартиб — анчагина беқарор тартиб юзага келди. XIX асрнинг иккинчи ярмига оид Европа сиёсатининг икки асосий арбоби Вена тизимини батамом қулатишди. Булар — Франциянинг омадсиз императори Наполеон III ва Германияни темир ва қон билан

бирлаштирган атоқли дипломат, темир канцлер Отто фон Бисмарк.

Уларнинг ташқи сиёсати Вена тизимини ахлоқий нуқтаи назардан тийиб турадиган омилларни батамом олиб ташлади ва Европа сиёсатида “реалполитик” тамойилларни ўрнатди. “Реалполитик”га биноан давлатлар ўртасидаги муносабатлар дағал куч орқали белгиланади ва ким қудратлироқ бўлса, ўша устунлик қилади деган маъно келиб чиқади. Ўз сабабларига биноан, иккала сиёсатчини ҳам барқарорлик йўлида қўлланадиган легитимлик тамойили мутлақо қониқтирмасди. Улар давлатлараро муносабатлар бир хилда ўйловчи ҳукмдорларнинг келишуви билан изоҳланади деб сира ҳисобламаганлар. Наполеон III Вена тизимига нафрат билан қараган, чунки ушбу тизим Франциянинг гегемонлик қилишга қаратилган ниятларини чеклаш учун махсус ўйланганди. У Франция вақти-вақти билан ҳудудларни орттиришга ҳуқуқлидир деб ўйларди ва унинг йўлида бирлашган Европа тўсқинлик қилишини хоҳламасди. Наполеон III Вена тизими уни адолатсиз тарзда чеклаб қўйганлигига қатъий ишонган. Бироқ Наполеон III нинг шахс ва давлат арбоби сифатида фожеаси шундан иборат эдики, унинг такаббурлиги сиёсий, ҳарбий ва ақлий имкониятларидан устун эди.

Пруссия Герман конфедерацияси доирасида Австриянинг кичик ҳамкори ролини ўйнашга маҳкум қилинганлиги сабабли Бисмарк Вена тизимини ёмон кўрарди. Шундай қилиб, ушбу тизим Пруссия паноҳи остида Германиянинг бирлашишига тўсқинлик қиларди. Темир канцлернинг асосий маслағи шундан иборат эдики — агар Пруссия, ўз қисматига риоя қилиб, Германияни бирлаштирмоқчи бўлса, унда Вена тизими вайрон этилиши лозим. Крим уруши, Австрия-Пруссия уруши (1866 й.), Франция-Пруссия уруши — Вена тизимининг парчаланишидаги асосий босқичлардир.

“Реалполитик” кучлар нисбатини ҳисоб-китоб қилиш ва миллий манфаатлар концепциясига таяниб, Германиянинг бирлашишига олиб келди. Бироқ Германиянинг бирлашиши, пировард ҳисобда “реалполитикни” ўзига қарши чиқишга, ният қилинган якуний натижаларнинг аксига олиб келишига мажбур қилди. Гап шундаки, бирлашганидан сўнг Германия қитъадаги

энг кучли давлатга айланди ва ҳар ўнйиллик сайин ўзининг ҳарбий-иқтисодий қудратини ошира борди, шу тариқа Европа дипломатиясини янгидан-янги синовларга дучор қилди. XX аср биринчи ўн йиллигининг охирига келиб бир аср давомида нисбий тинчликни таъминлаган “Европа концерти” барҳам топди. Буюк давлатларнинг гуруҳлар орқали шиддатли рақобатга берилиб кетиши қатъий тамойилларга асосланган блокларнинг – Антанта ва Учлар иттифоқи – шаклланишига олиб келди. “Реалполитик”, шундай қилиб, мутлақо тескари натижаларни келтириб чиқарди ва Германияга қаршилик қилиш негизида илгари мурасага келмайдиган рақибларнинг (Буюк Британия, Франция ва Россия) бирлашишига олиб келди. Дунё тақдир тақозосига кўра ўзининг тарихида дастлабки глобал фалокати – Биринчи жаҳон урушига қадам босди. Мисли кўрилмаган қирғинбарот хунрезлик 20 миллион инсонни қурбон қилди. Германия, Австрия ва Россияда ҳокимият тепасида бўлган сулолалар агдариб ташланди. Инсониятни янги жаҳон уруши даҳшатларидан кафолатлайдиган халқаро муносабатларнинг янги тартибини шакллантириш зарурияти пайдо бўлди. Бундай вазифани Версаль тинчлик конференцияси (1919 й.) ҳал этишга ҳаракат қилди. Унда Британия бош вазири Ллойд Джордж, Франция ҳукумати раҳбари Клемансо ва биринчи бор АҚШ вакили президент-хаёлпараст Вильсон асосий ролларни ўйнадилар. Конференция олдида турган вазифалар юкини кўтаришга қурби етмади. Халқаро муносабатлар Версаль тизимининг негизида унинг келажакдаги емирилишига замин яратган нуқсонли уруғлар мавжуд бўлган.

Версаль тизими яратувчиларининг бош хатоси икки асосий қитъавий давлат – Германия ва Россиянинг мавқеини иккинчи даражага пасайтирганликлари бўлди. Ваҳоланки ушбу давлатларнинг буюклик мақоми уларнинг географияси ва тарихи билан изоҳланарди. Европа хавфсизлигини қитъадаги икки улкан мамлакатнинг иштирокисиз таъминлаш ҳақида ўйлаш ҳисобда мутлақо янглишиш эди. Германия уруш оловини ёқишда асосий айбдор деб тан олинди, мутлақо амалга ошириб бўлмайдиган реформациялар унинг гарданига юклатилган. Уни қуролсизлантиришди ва хўрлашди. Шу тариқа келгусида

фашистларнинг тоталитар тартиботи учун озиқ берувчи муҳит сифатида хизмат қилган герман реваншизмнинг уруғлари сепилди. Совет Россиясини умуман писанд қилмадилар. Европа сиёсатида фикрини инобатга олиш мумкин ва лозим бўлган давлатлар қаторидан чиқариб ташлашга уриндилар. Версаль тартибининг энг асосий заифлиги, биринчи галда, унинг психологик бўшлигида эди. Консерватив яқдиллик концепцияси кучлар мувозанати тамойили билан биргаликда, Вена конгресси барпо этган жаҳон тартибини мустаҳкамлаб турарди. Вена тизимига мувофиқ, жаҳон тартибини сақлаб қолиш учун ҳаракатлари энг зарур ҳисобланган давлатлар унинг адолатли эканлигига ишонган эдилар. Версаль тартиби эса бошидан жонсиз эди, чунки унинг негизида мавжуд бўлган қадриятлар уни сақлаб қолишга қаратилган рағбатлантирувчи омиллар билан мос келмасди. Тузилган келишувларнинг ҳимоясини таъминлаб бериши лозим бўлган давлатларнинг кўпчилиги, у ёки бу даражада, уларни (келишувларни) адолатсиз деб ҳисобларди. Бундай вазиятнинг натижасида дунё мудҳиш тартибсизликка ботиб борди ва янги жаҳон уруши томон улкан қадамлар билан ҳаракатланди. Инсоният бунинг учун янада даҳшатли қурбонлар берди. Иккинчи жаҳон уруши натижасида, илгари жаҳон тарихида бунга ўхшаши бўлмаган, халқаро муносабатларнинг икки қутбли Ялта-Потсдам тизими шаклланди. Бундай тизимнинг тамомила янги омили шундан иборат эдики, стратегик аҳамиятга эга ракета-ядровий технологияларнинг ихтиро қилиниши бутунлай инсоният цивилизациясининг мавжуд бўлиши ёки мавжуд бўлмаслиги масаласини кун тартибига қўйди. Мафкуравий қадриятлари ва сиёсий-дипломатик ҳамда иқтисодий қарама-қаршилиги оқибатида бўлиниб кетган, шунингдек, икки ўта қудратли давлат уларга бошчилик қилган антагонистик тизимларнинг шаклланишига қарамасдан, икки қутбли тартиб ажиб тарзда етарлича мустаҳкам стратегик барқарорликни таъминлаб берди. Бундай тартиб кафолатланган ўзаро қириб ташлаш эҳтимолига таянган ва совуқ уруш каби ҳодиса билан тавсифланган. Совуқ уруш ва мисли кўрилмаган қуролланиш пойгаси учун масъулият тенг миқдорда икки ўта қудратли давлатнинг гарданидадир. Дунё бир неча бор “совуқ” урушнинг “иссиқ” урушга айланиб кетиши

арафасида бўлди (Корея уруши, Вьетнам, Венгрия, Чехословакия, Афғон ва энг кескин Кариб инқирози), бироқ бунга йўл қўймаслик учун сиёсий раҳбарларнинг мулоҳазакорлиги ва ўзини сақлаш сезгиси ҳар сафар етарлича бўлган. Берлин деворининг қулаши, Германиянинг бирлашиши ва Совет Иттифоқининг парчаланиши совуқ урушда шарқий блокнинг мағлуб бўлганлигидан далолат берди.

Совуқ урушнинг якунланиши халқаро хавфсизликни таъминловчи барқарор тизимнинг шаклланишига қаратилган янги умидларни келтириб чиқарди. Аммо агар кимдадир бундай умидлар вужудга келган бўлса, улар 2001 йилнинг сентябрида батамом пучга чиқди. Чунки ўшанда бутун дунё глобал етакчилик қилишга даъвогар бўлган ўта қудратли давлатнинг заифлик даражасини кўрди. Афсуски, дунёда тенги йўқ иқтисодий ва ҳарбий қудратга, улкан сиёсий таъсирга эга бўлган АҚШнинг қурби якка ҳолда стратегик барқарорликни таъминлашга етмади. Бундан ташқари, ушбу давлат, ўзининг куч ишлатиш воситасида амалга ошираётган ҳаракатлари туфайли, глобал беқарорлик манбаига айланиб бормоқда. Халқаро муносабатларнинг замонавий тизими тартибсиз ва келажагини олдиндан айтиб бўлмайдиган дея таърифланиши мумкин. Глобал хавфсизликнинг янги архитектураси, афсуски, ҳали барпо этилгани йўқ. Буларнинг барчаси бир қутбли ёки кўп қутбли дунё ҳақида, глобаллашув ва цивилизациялар тўқнашуви ҳақида, замонавийлаштириш ва унинг ғарб таъсири билан ўзаро нисбати ҳақида, глобал хавфсизликка тамомила янги таҳдидлар: халқаро терроризм, наркотраффик, ноқонуний қурол савдоси, одам савдоси ва транснационал жиноятчиликнинг бошқа шакллари ҳақида мунозараларни янги куч билан авж олдириди.

Ушбу кескин баҳслар инсониятнинг биологик тур сифатида омон қолиши учун глобал экологик муаммоларни ҳал этмоқнинг фундаментал аҳамиятини англаб етиш шароитида олиб борилмоқда. XXI аср дунёси — зиддиятли, ранг-баранг ва таҳликалидир. Ер қуррасида яшаётган ҳар бир инсоннинг келажаги қўйилган масалаларга жаҳон ҳамжамияти қандай жавоблар топа олишига боғлиқ.

МУНДАРИЖА

Кириш (<i>А. Татибоев</i>).....	3
Қадимги Шарқда халқаро муносабатлар ва дипломатия (<i>У. Раҳмонов</i>).....	5
Қадимги Юнонистонда халқаро муносабатлар ва дипломатия (<i>Ш. Исомитдинова</i>).....	32
Қадимги Римда халқаро муносабатлар ва дипломатия (<i>Ш. Исомитдинова</i>).....	44
Ўрта асрларда Европада халқаро муносабатлар ва дипломатия (<i>С. Атабекова</i>).....	58
Ўрта асрларда Шарқ мамлакатларининг халқаро муносабатлари ва дипломатияси (<i>О. Маҳмудов</i>).....	75
XVII — XVIII асрларда халқаро муносабатлар ва дипломатия (<i>А. Холлиев</i>).....	101
XVIII — XX аср бошида халқаро муносабатлар ва дипломатия (<i>С. Габриэльян</i>).....	117
Энг Янги даврда халқаро муносабатлар ва дипломатия (<i>А. Раззоқов</i>).....	143
Халқаро муносабатлар замонавий тизимининг шаклланиши ва ривожланиши (<i>А. Татибоев</i>).....	167

ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАР ВА ДИПЛОМАТИЯ ТАРИХИ

(Ўқув қўлланма)

Муҳаррир Луқмон БҮРИХОН
Бадий муҳаррир Акбарали МАМАСОЛИЕВ
Техник муҳаррир Диана ГАБДРАХМАНОВА
Мусахҳиҳ Хусан НИШОНОВ
Саҳифаловчи Давронбек ТОЖИАЛИЕВ

Босишга 03.06.2009 йилда рухсат этилди.
Бичими 84x108 1/32. Ҳажми 11 б.т. Адади 100.
Буюртма № 014.

Нархи келишилган ҳолда.

«Tafakkur» нашриёти.

www.tafakkur.uz

E-mail: maktub@tafakkur.uz

Телефон: (+99871) 235-75-84

Ушбу китобнинг оригинал макети
«Tafakkur» нашриёти
медиа марказида тайёрланди.

«Tafakkur Plus» МЧЖ босмахонаси.
Тошкент шаҳри, Юнусобод тумани,
Ғ.Мавлонов кўчаси, 1а-уй.

